

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МОРОШАН НАТАЛЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 364-32-058.12(477.74)Р«364»«19/20»

ДИСЕРТАЦІЯ

**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БЕССАРАБСЬКИХ ДВОРЯН
ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ
СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України
Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н.В. Морошан

Науковий керівник: Циганенко Лілія Федорівна
доктор історичних наук, професор

Ізмаїл – 2019

АНОТАЦІЯ

Морошан Н.В. Благодійна діяльність бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Виконана в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті, захист відбувся у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут імені Григорія Сковороди». – Ізмаїл, 2019.

Робота є першим у вітчизняній та зарубіжній історіографії комплексним дослідженням благодійної діяльності дворян, що мешкали на території Бессарабії (землі сучасної України та Республіки Молдови), під час військових конфліктів зазначеного періоду. Більшість науковців середини ХІХ – початку ХХ ст. у своїх працях зосереджували увагу на простому фіксуванні військових дій, характеристиці стану армії, висвітлені форм благодійної діяльності у періоди війн, аналізі діяльності Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Питання внеску дворян Бессарабії в допомогу армії не виступало окремим напрямком вивчення й розглядалося побіжно. У вимірі радянської ідеології розгляд цієї теми не був предметом спеціального дослідження і лише в ряді робіт зустрічалися деякі фрагменти аналізу дворянської доброчинності. Сьогодні по-новому осмислені явища та процеси благодійного руху, які раніше висвітлювалися побіжно. У сучасній історіографії існує достатня кількість напрацювань з питань доброчинності дворянства, однак фінансова та матеріальна допомога з боку представників південноукраїнського нобілітету під час військових конфліктів зазначеного періоду комплексно не досліджувалися.

Систематизовано й охарактеризовано джерельну базу дослідження, основу якої склали матеріали трьох українських і одного молдовського архівів, опубліковані джерела, періодичні видання, документи офіційного діловодства,

статистичні та довідкові видання, мемуарна література. Значна частина архівних документів автором введено до наукового обігу вперше.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, наукового пошуку, об'єктивності, системності, історіографічної традиції, опори на історичні джерела. Суттєве практичне значення відіграли методи: історичний, логічний, історико-системний, структурно-функціональний, історико-генетичний, аналітичний, історико-порівняльний, статистичний, біографічний, імагологічний, антропологічний.

Визначено, що бессарабські аристократи під час Східної, російсько-турецької 1877-1878 рр. і російсько-японської війн надавали значну фінансову допомогу діючій армії, флоту та іррегулярним частинам (державному рухомому ополченню й летючим загонам). Основними формами організації благодійної діяльності були: приватні пожертви, підписні листи, а також відрахування з кожної десятини землі благодійників по 1 коп. (пізніше ця такса виросла до 2 коп.). За активну підтримку армії царський уряд надавав бессарабським поміщикам ряд пільг: право на вільне винокуріння, безмитне отримання закордонних паспортів, депутати Бессарабської області отримували рівні права з іншими губерніями для розкладки земських повинностей. На початку ХХ ст. аристократи брали активну участь у зміцненні воєнно-морського флоту: лише в 1904 рр. бессарабський предводитель дворянства перерахував 11 500 руб.

Розглянуто участь місцевих дворян в організації благодійних кампаній під час військових конфліктів середини ХІХ – на початку ХХ ст. Представники нобілітету проводили чисельні добродійні заходи з метою збору коштів на потреби хворих і поранених військовослужбовців та їх родин. Активну роль у цьому процесі відігравали жінки: влаштовували концерти, спектаклі, вистави, лотереї, музичні вечори. За квиток на благодійний захід представниці бессарабського дворянства платили вдвічі, а то й більше його вартості. В цей час особливого поширення набули лотереї-алеґрії як найшвидший спосіб збору коштів. На початку ХХ ст. популярність благодійних заходів поступова стала

спадати, що було обумовлено собівартістю заходів: чимала частка прибутку йшла на друк білетів, облаштування саду, оренду музичних інструментів.

З'ясовано, що найбільше коштів аристократи передавали на потреби постраждалих воїнів та їх родин. Як свідчать архівні матеріали та публікації у періодичних виданнях суми коштів, пожертвувані представниками дворянського стану, були дуже значними. Важливе місце у благодійній діяльності дворянської верстви займала опіка сиріт. Основними формами грошових надходжень були: цільові пожертви, підписні листи, добродійні збори у повітах Бессарабської області, відрахування з прибутків. Представники бессарабського нобілітету у періоди військових дій фінансово підтримували Комітет надання допомоги мешканцям Новоросійського краю; Кишинівське, Акерманське, Тарутинське відділення Товариства піклування про поранених і хворих воїнів; дамські комітети; благодійну організацію «Бессарабець»; Червоний Хрест. Аристократи виступали організаторами вивезення поранених воїнів з театрів бойових дій; улаштовували безкоштовні буфети в містах; забезпечували дворянські санітарні потяги й евакуаційні лазарети; відкривали та фінансували медичні заклади; за власний рахунок утримували ліжка в шпиталях; допомагали родинам військовослужбовців; закупали необхідні продукти для діючої армії. Представниці дворянської верстви брали активну участь в організації роботи сестер милосердя.

Виявлено значну роль бессарабських аристократів у постачанні армії продовольством і транспортними засобами. На потреби діючої армії дворяни передавали провіант, фураж, тяглову силу, бессарабське вино, підводи, будували стайні. Під час Східної війни від бессарабських аристократів на користь армії було пожертвувано лише волів 1 000 голів. Окремим напрямом благодійної діяльності бессарабського нобілітету була допомога при пересуванні військ по території Бессарабії. Проте не всі аристократи виявляли громадянську свідомість у справі допомоги військ: деякі дворяни ухилялися від участі в благодійних акціях, а також підбурювали населення до підвищення цін на провіант. На початку ХХ ст. представники нобілітету брали активну участь

у забезпеченні санітарних загонів і лазаретів Червоного Хреста. Лише в 1904 р. бессарабське дворянство відправило одинадцять транспортів із матеріальною допомогою на Далекий Схід. З метою перетирання листового тютюну для діючої армії кишинівські аристократи облаштували в приміщенні колишнього будинку дворянина М. Зоті тимчасову фабрику.

На основі опрацьованих матеріалів доведено, що представники нобілітету південноукраїнських земель у період військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. брали активну участь у медичній та речовій допомозі армії. Бессарабські аристократи забезпечували лікарні, лазарети та шпиталі бинтами, корпією, полотном для перев'язувального матеріалу. З метою допомоги постраждалим воїнам представники місцевого нобілітету надавали власні маєтки. Під час російсько-турецької 1877-1878 рр. та російсько-японської війн аристократи відігравали значну роль у спорядженні дворянських санітарних потягів. У цей час представниці дворянства відкривали в Бессарабії швейні майстерні для пошиття теплих речей та натільної білизни військовослужбовцям.

Виявлено, що держава активно підтримувала ініціативу доброчинності та всіляко заохочувала активних благодійників. Уряд надавав бессарабським аристократам за доброчинні справи: подяки, чини, ордена, медалі. Державні нагороди мали сильну мотиваційну дію та ставали стимулом до подальшої благодійної діяльності. В XIX ст. дворяни найбільше отримали колективних подяк та орденів Св. Станіслава, Св. Анни. У період російсько-турецької війни 1877-1878 р. представники нобілітету Бессарабської губернії отримали колективні та індивідуальні подяки. Під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. розповсюдження набули індивідуальні подяки. Дворяни за свою благодійну діяльність у військовий час були нагороджені пам'ятними медалями: «На згадку минулої війни 1853-1856 років», «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.»; «На згадку російсько-японської війни».

Наукове та практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані для подальшої розробки даної теми або

окремих її аспектів; скласти основу при читанні загальних і спеціальних курсів викладачами з краєзнавства, історії бессарабського дворянства та участі населення Бессарабії в добродійній діяльності. Крім цього, виконане дослідження концентрує увагу дослідників на тому, що практичні висновки є цінними для подолання негативних тенденцій та введення рекомендацій щодо організації благодійної діяльності на сучасному етапі, зокрема волонтерського руху.

Ключові слова: дворянство, благодійність, Бессарабія, Східна війна, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна, іррегулярні частини, лотерея-алеґрі, шпиталь, матеріальне забезпечення.

ABSTRACT

Moroshan N.V. Charitable Activity of the Bessarabian Nobles During the Military Conflicts in the Middle of the 19th and at the Beginning of the 20th Centuries. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Ph.D. thesis in History in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – The thesis is carried out at Izmail State University of Humanities, the defense took place at the State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University». – Izmail, 2019.

The work is the first in home and foreign historiography comprehensive research on charitable activity of nobles living on the territory of Bessarabia (the lands of modern Ukraine and the Republic of Moldova) during the military conflicts in the middle of the 19th and at the beginning of the 20th centuries. Most scholars of the middle of the 19th and the beginning of the 20th centuries in their works focused their attention on documenting military operations, the characterization of the state of the army, description of the forms of charitable activity during the wars, the analysis of the activity of the International Red Cross and Red Crescent Movement. The issue of the contribution of the nobility of Bessarabia to the assistance of the army has been not considered as a separate area of study and has been investigated incidentally. In

the dimension of Soviet ideology, the consideration of this topic was not the subject of a special study, and only in a number of works one can find some fragments of the nobility charity analysis. Today, the phenomena and processes of charitable movement, which were previously covered fragmentarily, have been newly understood. In modern historiography there is a sufficient amount of work on issues of charity of the nobility, but financial and material assistance from the representatives of the southern Ukrainian nobility during the military conflicts of the mentioned period has not been comprehensively investigated.

The sources of the research, which was based on the material of three Ukrainian and one Moldovan archives, published sources, periodicals, official documents, statistical and reference editions, memoirs have been systematized and characterized. A considerable part of archival documents has been introduced in scientific circulation by the author for the first time.

Methodological basis of the thesis consists of the principles of historicism, scientific research, objectivity, systematic approach, historiographical tradition, reliance on historical records. The following methods were of great practical importance: historical, logical, historical and systemic, structural and functional, historical and genetic, analytical, historical and comparative, statistical, biographical, imagological, anthropological.

It has been determined that during the Eastern War, Russo-Turkish War (1877-1878) and the Russo-Japanese War the Bessarabian aristocrats provided significant financial assistance to the army in the field, navy and irregular units (state mobile militia and flying squads). The main forms of organization of charitable activity were private donations, subscription letters, as well as 1 kopeck deduction from each tithing of the benefactors' land (later this fixed rate increased to 2 kopecks). For the active support of the army, the tsarist government granted a number of privileges to the Bessarabian landowners: the right to free alcohol-distillation, to receive custom-free foreign passports, deputies of the Bessarabian region got equal rights with other provinces to distribute district duties. At the beginning of the 20th century the

aristocrats took an active part in strengthening the navy: only in 1904 the Bessarabian leader of the nobility transferred 11,500 roubles.

The participation of the local nobles in the organization of charity during the military conflicts in the middle of the 19th and at the beginning of the 20th centuries has been considered. The representatives of the nobility held numerous charity events in order to raise funds for the needs of the sick and wounded servicemen and their families. Women played an active part in this process: they held concerts, performances, plays, lotteries, musical parties. For a charity event ticket the representatives of the Bessarabian nobility paid twice or even more of its price. At that time, no-draw lotteries became especially popular as the fastest way to raise funds. At the beginning of the 20th century the popularity of charity events gradually began to decline, which was due to the cost price of the events: a significant part of the profit went for printing tickets, garden arrangement, rental of musical instruments.

It has been found out that the aristocrats were most likely to donate the money to the needs of the wounded warriors and their families. According to archival records and publications in periodicals, the amount of money donated by the representatives of the nobility was very significant. An important place in charitable activity of the nobility was occupied by orphans. The main forms of cash receipts were earmarked donations, subscription lists, paying-in books, charitable gatherings in the counties of Bessarabia, deductions from profit. The representatives of the Bessarabian nobility in the period of military actions financially supported the Committee for Assistance to the residents of Novorosiisk Krai, Kyshyniv, Akerman, Tarutyne Branches of the Care Society for the wounded and sick warriors, the women's committees, the charitable organization «Bessarabets», the Red Cross. The aristocrats were the organizers of the removal of wounded warriors from theaters of operations; they arranged free buffets in the cities; provided aristocratic ambulance trains and evacuation infirmaries; opened and funded healthcare facilities; at their own expense, kept beds in hospitals; financially helped the families of military personnel; participated in the procurement of the necessary products for the current

army. The representatives of the noble family took an active part in organizing the work of sisters of mercy.

The significant role of the Bessarabian aristocrats in supplying the army with food and vehicles has been revealed. For the needs of the army in the field, the nobles handed over the foodstuffs, forage, beasts of burden, Bessarabian wine, dray-carts, built stables. During the Eastern War only bulls 1000 animal units were donated by the Bessarabian aristocrats for the benefit of the army. A separate direction of the charitable work of the Bessarabian nobility was the assistance in the troop movement on the territory of Bessarabia. However, not all aristocrats showed civic awareness in helping troops, some nobles shied away from participating in charity events and incited the population to raise prices for food supply. At the beginning of the 20th century the representatives of the nobility took an active part in the maintenance of ambulance detachments and Red Cross infirmaries. Only in 1904 the Bessarabian nobility sent eleven carrriages with material assistance to the Far East. For the purpose of grinding leaf tobacco for the current army, the aristocrats of Kyshyniv arranged a temporary factory in the premises of the former nobleman M. Zoty's building.

On the basis of the worked out material it has been proved that the representatives of the nobility of the southern Ukrainian lands during the period of the military conflicts in the middle of the 19th and at the beginning of the 20th centuries actively participated in giving medical and financial assistance to the army. The Bessarabian aristocrats provided hospitals, infirmaries and military hospitals with bandages, lint, and linen for bandaging material. The representatives of local nobility provided their own property to help wounded warriors. During the Russo-Turkish War (1877-1878) and the Russo-Japanese War aristocrats played a significant role in the equipment of aristocratic ambulance detachments. At that time, the representatives of the nobility opened sewing workshops in Bessarabia to sew warm clothes and underwear for military personnel.

It has been revealed that the state actively supported the initiative of charity and strongly encouraged active philanthropists. For charities the government gave

the Bessarabian aristocrats gratitude, ranks, orders, medals. State awards had a strong motivational effect and became an incentive for further charitable activities. In the 19th century the nobles received most of the collective gratitude and orders of St. Stanislaus, St. Anne. During the Russian-Turkish War of 1877-1878, the representatives of the nobility of Bessarabian province received collective and individual gratitude. During the Russo-Japanese War of 1904-1905 individual gratitude was widely practised. The nobles for their charitable activity in wartime were awarded memorable medals: «In Memory of the Previous War of 1853-1856», «In Memory of the Russo-Turkish War of 1877-1878»; «In memory of the Russo-Japanese War».

The scientific and practical importance of the work is that the material of the research can be used for the further development of this topic or its individual aspects; to form the basis for giving general and special courses by teachers in regional studies, the history of the Bessarabian nobility and the participation of the population of Bessarabia in charitable activity. In addition, the study concentrates researchers' attention on the fact that practical conclusions are valuable in overcoming the negative trends and the introduction of recommendations for the organization of charitable activity at the present stage, in particular volunteer movement.

Keywords: nobility, charity, Bessarabia, the Eastern War, the Russo-Turkish War of 1877-1878, the Russo-Japanese War, irregular units, in-draw lottery, military hospital, material support.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації

в наукових фахових виданнях:

1. Волканова Н.В. Внесок дворян Бессарабії в забезпечення російської армії продовольством під час війни 1853-1856 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2016. Вип. 104 (1). С. 62–65.

2. Волканова Н.В. Благодійна діяльність молдовського дворянства Бессарабії в період військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ізмаїл, 2017. Вип. 37. С. 53–57.
3. Волканова Н.В. Благодійна діяльність дворян Бессарабії на сторінках місцевої преси (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. (Серія: Історія). Тернопіль, 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 29–33.
4. Волканова Н.В. Фінансова допомога дворян Бессарабії пораненим і хворим воїнам під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 131 (4). С. 150–152.
5. Волканова Н.В. Матеріальна допомога армії з боку бессарабських аристократів під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 137 (2). С. 37–41.

Статті в іноземних виданнях:

6. Volkanova N. The Nobility of Bessarabia and the Russo-Japanese war: Financial aspects. Danubius supliment. A journal of historical and cultural studies. Galați, 2017. Vol. XXXV. P. 27–33.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Волканова Н.В. Роль дворян Бессарабії у формуванні державного ополчення під час Східної (Кримської) війни. Парадигма пізнання: гуманітарні питання. Науковий журнал. Київ, 2015. № 6 (9). С. 5–16.
8. Волканова Н.В. Участь бессарабського дворянства в економічному житті регіону в ХІХ ст. Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи і Азії: Матеріали ХІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 27–28 лютого 2015 р.). Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 125–127.

9. Волканова Н.В. Благодійна діяльність дворян Бессарабії під час Кримської війни. Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, 15–17 жовтня 2015 р.). Т. I.: Історія. Економіка. Педагогіка. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. С. 19–21.

10. Волканова Н.В. Роль дворян Бессарабії у формуванні летючих загонів під час Кримської війни. Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–23 січня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 19–22.

11. Волканова Н.В. Благодійна діяльність бессарабських дворян часів Східної війни (1855-1856 рр.). Проблеми становлення української державності: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції з міжнародною участю (до 25-річниці Незалежності України) (Ізмаїл, 25 березня 2016 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2016. С. 15–19.

12. Волканова Н.В. Процес нагородження бессарабських дворян медаллю «В память минувшей войны 1853-1856 годов». Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23–24 вересня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 39–42.

13. Волканова Н.В. Благодійні заходи дворян Бессарабії (1853-1856 рр.). Теоретичні, методичні та практичні проблеми історії, філософії, соціології, політології, правознавства: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (Ізмаїл, 20 січня 2017 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2017. С. 29–32.

14. Волканова Н.В. Дворяни-іноземці в історії Бессарабії у ХІХ ст. Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. С. 64–69.

15. Волканова Н.В. Благотворительная деятельность бессарабских дворян в период русско-японской войны (1904–1905 гг.). *Geopolitics, History and Population in Eastern Europe. New research directions in Humanities and Political Sciences: International Student Conference (Galați, Romania, april 27th–28th 2017)*. Studium. Volume X. Supplement 1. Galați, 2017. P. 25–35.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Стан наукової розробки проблеми	22
1.2. Джерельна база	39
1.3. Методологія дослідження	48
РОЗДІЛ 2	
РОЛЬ ДВОРЯН РЕГІОНУ В ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ	
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХ РОДИН	
	55
2.1. Грошова допомога аристократів діючій армії, флоту та іррегулярним частинам	56
2.2. Нобілітет та організація благодійних кампаній	68
2.3. Фінансові внески дворян на потреби постраждалим воїнам та їх родинам	76
РОЗДІЛ 3	
МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА АРМІЇ З БОКУ БЕССАРАБСЬКИХ	
АРИСТОКРАТІВ	
	109
3.1. Підтримка нобілітетом військових формувань продовольством і транспортом	110
3.2. Внесок аристократів у медичне та речове постачання армії	127
3.3. Відзнаки та нагороди бессарабським дворянам за добротинну діяльність	140
ВИСНОВКИ	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	161
ДОДАТКИ	190

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БОБ – благодійна організація «Бессарабець»

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України м. Київ

ДАОО – Державний архів Одеської області

КУІА – Комунальна установа «Ізмаїльський архів»

НАРМ – Національний архів Республіки Молдова

р., рр. – рік, роки

ст. – століття

ТПХПВ – Товариство піклування про хворих і поранених воїнів

ВСТУП

Актуальність теми. Ефективне функціонування будь-якої держави залежить від якісної роботи інститутів влади. При цьому важливою складовою залишається участь мешканців в усіх процесах, які відбуваються в країні. Одним із проявів громадянської свідомості є надання допомоги соціально незахищеним представникам різних верств населення. На сучасному етапі розвитку людства благодійна діяльність заслуговує особливої уваги. Сьогодні наша держава посідає 81-е місце зі 144 у світовому рейтингу благодійності, зокрема 29% українців беруть участь у добровільній діяльності. У непростих умовах воєнного часу в Україні активізовано волонтерський рух, створено значну кількість організацій, метою яких є підтримка збройних сил держави та допомога населенню, що постраждало від бойових дій.

Вивчення історії благодійності є одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Особливу актуальність дана тематика набуває при аналізі переломних моментів історії – періодів військових конфліктів. Саме в часи, коли змінюються орієнтири суспільства, гостро постає питання підтримки військовослужбовців та їх родин. Період середини ХІХ – початку ХХ ст. був відзначений низкою збройних зіткнень, які безпосередньо торкнулися південноукраїнських земель, що входили до складу Російської імперії. Представники майже всіх верств населення країни виявляли бажання допомагати воїнам та їх родинам. Особливо щедрими пожертвуваннями відрізнявся дворянський стан. Не залишилися осторонь цього процесу й представники нобілітету Бессарабії. Допомога, надана дворянами, була неоціненною з огляду врятованого людського життя.

Вибір оптимальної моделі розвитку української держави сьогодні можливий лише за умов глибокого дослідження історичного досвіду та усвідомлення його наступності. Вивчення добровільної діяльності має неабияке практичне значення для вдосконалення системи соціальної

допомоги в Україні. У свою чергу, важливим є опрацювання регіонального досвіду розвитку благодійності та системи соціального піклування, який відображає історичні, національні та територіальні особливості того чи іншого регіону. Історія становлення благодійності в південноукраїнських землях є не лише уроком історичного минулого Батьківщини, а й прикладом для сучасних еліт на етапі українсько-російського протистояння.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена в межах науково-дослідної теми кафедри української і всесвітньої історії та культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Історія України і країн Центральної Європи крізь призму пограниччя: час, простір, соціум» (державний реєстраційний номер – 0117U005423).

Мета дисертаційного дослідження: дослідити благодійну діяльність бессарабського дворянства під час військових конфліктів, які відбувалися за участі Російської імперії в середині XIX – початку XX ст.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних **завдань**:

- виявити ступінь розробки теми в українській і зарубіжній історіографії та окреслити джерельну базу роботи;
- встановити форми та види грошової допомоги з боку місцевих дворян у справі підтримки армії, флоту та іррегулярних частин;
- визначити місце і значення представників нобілітету в організації благодійних компаній;
- дослідити характер фінансових внесків дворян на потреби постраждалим воїнам та їх родинам;
- проаналізувати основні напрями діяльності бессарабських аристократів у постачанні армії продовольством і транспортними засобами;
- з'ясувати обсяги медичного та речового постачання армії з боку нобілітету;
- висвітлити процес нагородження та відзначення дворян за благодійну діяльність під час військових конфліктів.

Об'єктом дослідження виступає дворянство Бессарабської губернії в ролі благодійників під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – дискурс, функціонування та складові доброчинної діяльності бессарабського нобілітету в справі допомоги армії та флоту.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1853 по 1905 рр., що включає війни: Східну (Кримську) 1853-1856 рр., російсько-турецьку 1877-1878 рр., російсько-японську 1904-1905 рр. Нижня хронологічна межа визначається початком Кримської війни, що зумовило зростання активності дворянської верстви Бессарабії в благодійній допомозі армії. Верхня межа пов'язана із завершенням російсько-японської війни та змінами у формах благодійної діяльності.

Територіальні межі роботи охоплюють Бессарабську область (з 1873 р. – губернію), що входила до складу Російської імперії. Сьогодні це територія південної частини сучасної Одеської області, східної частини Чернівецької області України, а також Республіки Молдова. У зв'язку з тим, що благодійна діяльність дворян краю поширювалася на театри військових дій, указані територіальні межі іноді розширювалися.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, наукового пошуку, об'єктивності, системності, історіографічної традиції, опори на історичні джерела. Багатоаспектність досліджуваної тематики обумовили методи, які комплексно використовуються в роботі: історичний, логічний, історико-системний, структурно-функціональний, історико-генетичний, історико-порівняльний, статистичний, біографічний, імагологічний, антропологічний.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі критичного аналізу досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії, використання широкого кола нових джерел здійснено комплексне вивчення історії благодійної діяльності бессарабського дворянства під час військових

конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст.

Наукова новизна дисертаційного дослідження конкретизується в основних положеннях, які виносяться на захист, а саме:

вперше:

– залучено до наукового обігу широке коло нових, раніше невідомих архівних джерел стосовно фінансової допомоги з боку дворян діючій армії, флоту та іррегулярним частинам;

– досліджено благодійні заходи, організовані представниками нобілітету під час війн, з'ясовано їх наслідки;

– проаналізовано грошові внески аристократів на потреби постраждалим воїнам та їх родинам;

– з'ясовано роль бессарабських дворян у забезпеченні військ продовольством і транспортом, їх внесок у речове постачання армії;

– розроблено рекомендації щодо організації благодійної діяльності, зокрема волонтерського руху, на сучасному етапі;

систематизовано й узагальнено:

– матеріали про відзнаки та нагороди бессарабських дворян за добротинну діяльність;

– статистичну інформацію про роль аристократів краю в благодійних акціях, які характеризувалися стабільною регулярністю;

– матеріали, що доводять активну участь бессарабського нобілітету в цій діяльності;

уточнено:

– відомості про матеріальні пожертви бессарабських аристократів на потреби армії, флоту та постраждалого від військових дій населення;

– роль представників нобілітету в медичному забезпеченні діючої армії;

– факти функціонування специфічних форм в організації цільової допомоги з боку регіонального дворянства;

набуло подальшого розвитку:

- використання антропологічного методу в дослідженні доброчинності на прикладі окремих дворян-благодійників;
- твердження про важливість приватної благодійності;
- розвідки участі вихідців із південноукраїнських земель Російської імперії у доброчинній діяльності під час війн XIX – початку XX ст.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання матеріалів і висновків дисертації в узагальнюючих працях і монографічних дослідженнях з історії благодійності в Україні та Молдові. Результати наукового дослідження можуть упроваджуватися викладачами та вчителями при читанні загальних і спеціальних курсів з краєзнавства, історії бессарабського дворянства та участі населення Бессарабії в доброчинній діяльності. Крім цього, положення дисертації становлять певний інтерес у практичному використанні їх як матеріалу для популяризації благодійності та рекомендацій щодо організації відповідної діяльності на сучасному етапі.

Особистий внесок здобувача. Положення, результати і висновки, що наведені в дисертації та виносяться на захист, є особистим здобутком автора. Наукові статті, опубліковані за темою, є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження були оприлюднені на восьми міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та наукових читаннях протягом 2015-2018 рр.: I Дунайських наукових читаннях «Європейський вимір і регіональний контекст» (м. Ізмаїл, 2015 р.); XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи і Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Одеса, 2016 р.); Науково-практичній конференції з міжнародною участю (до 25-річчя незалежності України) «Проблеми становлення української державності» (м. Ізмаїл, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології,

політології та філософії» (м. Львів, 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні та практичні проблеми історії, філософії, соціології, політології, правознавства» (м. Ізмаїл, 2017 р.); Одеських етнографічних читаннях «Міграції в історії і етнічних процесах України» (м. Одеса, 2017 р.); Міжнародній конференції «Geopolitics, History and Population in Eastern Europe. New research directions in Humanities and Political Sciences» (м. Галац, Румунія, 2017 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Дунай – магістраль зв'язку з доісторичної епохи в сучасну» (м. Кагул, Республіка Молдова, 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені в 15 публікаціях, 5 з яких – у наукових фахових виданнях України; 1 у закордонному виданні, яке індексується в науково-метричній базі Scopus; 9 публікацій апробаційного характеру, які додатково розкривають тему роботи.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів, розділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (323 позиції), 19 додатків. Повний обсяг дисертації становить 215 сторінок, обсяг основного тексту – 160 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивчення благодійної діяльності дворян середини ХІХ – початку ХХ ст. є одним з важливих завдань сучасної історіографії. Особливу актуальність тематика набуває при аналізі переломних епох, якими виступали періоди війн. Саме в такий час, коли змінюються соціально-економічні та моральні орієнтири, населенню доводиться шукати своє місце в нових реаліях. Сьогодні, без всебічного аналізу внеску дворянського стану в справу допомоги армії та постраждалим, неможливо повноцінно уявити тогочасне соціально-економічне, політичне і культурне життя держави. В практичному плані дослідження доброчинності представників нобілітету є важливим досвідом благодійної діяльності для сучасної української еліти.

Оскільки історичні процеси, досліджувані нами в дисертації, перетиналися з цілою низкою дотичних суспільних явищ, вважаємо за доцільне провести сегментацію в рамках історіографічних періодів. Таким чином, ми виділили наступні напрями вивчення проблеми:

- а) дослідження військових конфліктів окресленого періоду;
- б) загальні праці з питань благодійності та історії дворянської верстви;
- в) розвідки зазначеного феномену суспільного життя в його конкретному історичному втіленні на регіональному рівні.

Дослідження доброчинності бессарабських дворян під час військових кампаній передбачає опрацювання значного масиву літератури, який умовно можна розділити на три групи з урахуванням часу появи праць у науковому просторі. До першої групи входять праці, які з'явилися в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; другу групу складають роботи, опубліковані з 1917 до кінця 1980-х рр.; до третьої належить наукова література з початку

1990-х рр. до сьогодні. Такий поділ історіографії дав можливість авторці дослідити проблему фронтально, тобто крізь призму оцінок представників різних шкіл і епох.

Незважаючи на те, що військові конфлікти середини ХІХ – початку ХХ ст. не виступали окремим предметом нашого дослідження, саме війни стали фоном для вивчення благодійної діяльності дворянської верстви в зазначений період. Тому вважаємо за доцільне, торкнутися аналізу праць з тематики Східної (1853-1856), російсько-турецької (1877-1878) та російсько-японської (1904-1905) війн.

Дослідження військових конфліктів, як правило, розпочиналося відразу ж після їх закінчення. В першу чергу, предметом вивчення виступали різні аспекти військових подій, описи ходу та аналізу ролі армії в збройних конфліктах. Серед авторів перших наукових праць, присвячених історії Східної (Кримської) війни необхідно назвати П.В. Алабіна [210], В.М. Анічкова [212] та ін. З середини 70-х рр. ХІХ ст. посилювався інтерес до історії цієї війни, про що свідчить розвідка М.І. Богдановича [223]. Пізніше побачила світ книга військового історика А.М. Петрова, присвячена безпосередньо подіям на Дунаї – ключовому театрі військових дій 1853-1854 рр. [282]. Протягом 1908-1913 рр. на основі архівних документів було підготовлено п'ятитомне дослідження А.М. Зайончковського, в якому автор зазначав, що «... у 1855 р. найближчі території до театру військових дій зазнавали значних труднощів і більше виснажувалися ніж інші» [254, с. 142].

Аналізу історії російсько-турецької війни 1877-1878 рр. присвячені дослідження М.А. Домонтовича [252], Б.М. Коллюбакіна [265], в яких зібрано величезний фактичний матеріал; проаналізовано основні події військової кампанії.

У розвідках з російсько-японського конфлікту 1904-1905 рр. увага дослідників М.Е. Бархатова, В.В. Функе була зосереджена, в основному, на військових аспектах конфлікту [214]. Величезна робота проведена військово-історичною комісією з дослідження російсько-японської війни, результатом

якої став 10-томний опис подій 1904-1905 рр. [288].

Радянські історики прагнули проаналізувати положення країни в ході війн із класових позицій. Так, І.В. Бестужев, розглядаючи місце Росії у військовому конфлікті 1853-1856 рр., мав на меті продемонструвати відсталість феодалізму, як політичної системи [220]. Автор підкреслював, що «... слабкість економічного потенціалу Росії негативно позначилася на оборонній могутності країни. Виробництво зброї, наприклад, було незадовільним і в якісному, і в кількісному співвідношенні. Виробляли лише 50-70 тис. одиниць озброєння на рік, хоча для Кримської війни необхідно було не менше 200 тис.» [220, с. 11]. Детальним чином висвітлив події на суші та морі під час російсько-японського конфлікту І.І. Бабіков, який зазначав, що «... причини цього протистояння криються не лише в домаганнях на територію Китаю, але й у внутрішньополітичних аспектах, які до цього часу склалися в обох імперіях» [213, с. 6]. У 1973 р. вийшла праця Л.Г. Бескровного «Російська армія і флот в ХІХ ст.», в якій проаналізовано матеріальне і фінансове забезпечення армії під час військових конфліктів 1853-1856 рр. і 1877-1878 рр. [219]. Однією з головних причин поразки імперії в Кримській війні автор вважав «... слабкий розвиток мережі залізничного транспорту» [219, с. 604].

Сучасні українські наукові студії зосереджують увагу на оцінці подій військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. Це знайшло відображення в працях В.М. Волковинського та О.П. Реєнта [235], В.А. Смолія [295], в яких відображено роль та участь українського населення в Кримській війні: «... українці активно допомагали російським військовим у Криму продовольством, наданням транспортних засобів та за рахунок громадського збирання коштів для російської армії. Крім того, населення Півдня України прийняло на себе головну роль у прийнятті і лікуванні хворих та поранених під час бойових дій Кримської кампанії, а українські жінки ставали сестрами милосердя» [295, с. 214].

Питанню участі України у військових конфліктах присвячені дослідження О.М. Гончаренка, в яких історик зазначає: «Частина людей намагалася допомогти жертвам, взявши участь у різних формах їх порятунку» [242, с. 128]. Наукові розвідки з історії російсько-турецької війни 1877-1878 рр. представлені в статті А. Морозової [277], аналізу діяльності земських установ з продовольчого забезпечення населення під час російсько-японського конфлікту присвячена праця Ю.М. Петровської [283].

На сьогоднішній день з історії війн написано чимало праць російськими істориками, в яких висвітлюється хід військових дій; питання міжнародних відносин; постачання армій ворогуючих сторін. Так, В.М. Хевроліна опублікувала листи російського дипломата Н.П. Ігнат'єва, який від імені Росії підписав Сан-Стефанський мирний договір 1878 р. [304]. Історик В.М. Віноградов висвітлює погляди влади і суспільства на російсько-турецький конфлікт 1877-1878 рр. з позиції визволення слов'янських народів: «... з початком Східної кризи в 1875 р. всю Російську імперію охопила хвиля солідарності з південними слов'янами... У храмах, після проповіді священика, на сільському сході, в земських управах, в міських думах, на дворянських зборах проводився збір грошей на потреби повсталих» [226, с. 3]. Дослідниками історії російсько-японської війни виступають В.А. Золотарев, І.А. Козлов [258].

Отже питання, пов'язані з військовими конфліктами середини ХІХ – початку ХХ ст. займають вагомий частку в історіографії проблеми. На сучасному етапі увага дослідників зосереджена не лише на аналізі військових подій, а й на вивченні внеску населення українських територій в матеріальну та фінансову допомогу військовослужбовцям, їх родинам.

Дослідження добродійної діяльності дворянства під час військових конфліктів до 1914 р. не було предметом спеціальних наукових розвідок. У другій половині ХІХ ст. домінуючим стає жанр статистичного нарису, для якого характерним є наведення даних статистики, мінімум узагальнень і висновків. Роботи, в яких було зібрано значний фактичний матеріал, мали

здебільшого прикладний характер.

Після другої половини XIX ст. вченими робилися спроби узагальнити і систематизувати матеріал, присвячений благодійній діяльності. У зв'язку з поширенням добродійної діяльності починається осмислення цього явища. В роботах зазначеного часу охарактеризовано загальні риси благодійності та її основні напрями, зокрема розвиток приватного піклування. Праці дослідників дають підставу для висновку про важливість благодійної допомоги як основного фактору соціальної підтримки в державі. Це роботи А.А. Ісаєва [262], А.Н. Кудрявцева [269], В.Н. Сперанського [297].

Наприкінці XIX ст. увага істориків зосереджена на аналізі діяльності Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Детальний опис історії створення та функціонування Російського товариства піклування про хворих і поранених воїнів міститься в роботі Н.І. Алмазової [211]. Так, авторка зазначає, що «... членський внесок незначний, але особиста праця членів товариства, їх братська любов до постраждалих становить вагомий внесок, з яким не можуть зрівнятися ніякі скарби» [211, с. 19]. У книзі В.Д. Орлова знаходимо інформацію про виникнення Російського Товариства Червоного Хреста, його завдання та діяльність у воєнний і мирний час [281]. На думку автора праці, в основі діяльності організації лежить християнське милосердя.

Лише на початку XX ст. з'являються роботи, які претендують на глибоке осмислення явища з акцентом на теорію питання. У цьому аспекті необхідно відзначити фундаментальну роботу «Благодійність в Росії», на сторінках якої спеціалісти-практики зосередили увагу на ознаках благодійних товариств і закладів, часі їх заснування, відомчій належності, фінансовому стані та основних напрямках діяльності. Особливістю видання є значна кількість різноманітних таблиць, які відображають розміри добродійних внесків [221].

Слід відзначити роботу В.І. Ілінського «Благодійність в Росії (історія й сучасне становище)», яка викликає інтерес у розрізі аналітичного огляду

історичного процесу становлення і формування системи благодійності на території Російської імперії та за її межами [261].

Вивчення благодійної діяльності нобілітету Бессарабії розпочалося на початку ХХ ст. Так, у 1912 р. з'явилася робота О.М. Крупенського «Короткий нарис про бессарабське дворянство (1812-1912)» [268], в якій автор докладно розповів про формування аристократичної верстви в регіоні, її інкорпорацію до складу російського привілейованого стану. Для нас цікавою є оцінка діяльності дворянських корпоративних органів краю та їх предводителів.

Узагальнюючи вищезазначене, можемо зробити висновок, що в літературі періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відсутні теоретичні праці, що дають оцінку благодійності як важливого явища в суспільному житті держави. Значна частина публікацій з даної тематики належала державно-громадським діячам, які обмежувалися констатацією наявних фактів і боязкими спробами їх систематизації. До того ж, питання внеску дворян Бессарабії в допомогу армії не виступало окремим напрямом дослідження й розглядалося побіжно.

Радянська історична наука не жалувала будь-які прояви інтересу до історії дворянства, відтак благодійна діяльність нобілітету не була предметом спеціальних досліджень. Лише в низці робіт зустрічалися поодинокі згадки, що відносилися до означеної проблеми. Під час Всеросійського з'їзду комісарів соціального забезпечення (відбувся влітку 1918 р.) було схвалено Декрет про націоналізацію майна благодійних товариств і установ. Саме з цього часу допомога нужденним, боротьба з жебрацтвом і безробіттям стали виключно державною прерогативою.

Благодійна діяльність російських підприємців у роботах радянського періоду зображувалася односторонньо й пояснювалася, в одному випадку, корисливим прагненням до нагород і звань, або турботою про душу – в іншому. Така точка зору довгий час панувала в історіографії. Влада сприймала громадську благодійність лише як атрибут буржуазного

суспільства. Ідеологічні настанови призвели до практично повного припинення досліджень у цьому напрямку. Яскравим прикладом виступає збірник 1929 р. «Жебрацтво і безпритульність», в якому редактор Є. Краснушкін, виправдовуючи внутрішню політику радянської держави, агресивно засуджував приватну та громадську благодійність в Російській імперії [279]. Факт прийняття допомоги в роботі автором трактувався як «принизливий» для тих, хто нею скористався [279, с. 125].

На відміну від радянських істориків, дворянство імперії перебувало в полі уваги закордонних авторів цього часу. Румунський дослідник Міхай Ралея [322] в 1946 р. видав книгу «Пояснення людини», в якій відстоював ідею, що шляхетність – це не те саме, що аристократія, а навпаки, аристократія і є шляхетність, яка дорівнює благодійності. Автор зазначав, що бідні також можуть бути шляхетними, але лише у тій мірі, в якій вони вважають свою бідність занадто сильною. Автор стверджував, що: «...благодійність – це не жертва, не твердження «я віддаю своє життя за Вас», – це героїзм і союзник аристократії» [322, с. 87]. Проте в дослідженні М. Ралея називав протилежними такі поняття, як аристократія і дворянство. Останнє він оцінював (з позицій марксизму) як соціальний клас занадто чисельних прагматистів, артистів і мрійників.

Представник молдовської історіографії Г. Безвіконний розглядав історію бессарабських дворянських родів Крупенських й Манук-беїв. Окремими дослідженнями виступає низка праць Г. Безвіконного, в яких історик наголошував на важливому внеску бессарабського боярства в історію регіону [311-313].

Німецькі вчені неоднозначно оцінювали позиції дворянства в російському суспільстві. Зокрема Ф. Дістельмайер, звертав увагу на наявність певних стереотипів в оцінці російського дворянства XIX ст. [315]. Загалом слід відзначити, що західна історіографія історії дворянства приділяла регіональним аспектам даної проблеми незначну увагу.

В радянському просторі доброчинність визнавалася соціальним явищем класового, перш за все, буржуазного суспільства, і в системі тоталітаризму благодійності не знайшлося місця в суспільному житті. Винятком стала низка робіт з історії Російського Товариства Червоного Хреста, діяльність якого висвітлювалась схематично та невиразно, з акцентами не на аналіз діяльності, а на критику. Це збірки: «100 років Червоного Хреста в нашій країні» [323], «Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю Червоного Хреста в СРСР (відбулася 8 червня 1967 р.)» [274] тощо. Товариство характеризувалося як закрита, забюрократизована організація, керівництво якої розкрадало пожертвовані кошти.

Однією з перших ґрунтовніших праць, що вийшла наприкінці 70-х рр. ХХ ст., стало дослідження А.П. Кореліна [266]. Автор констатував становлення благодійності як загальноімперське явище, що було притаманним для пореформеного періоду.

Основна тенденція в історичній науці по відношенню до благодійності, на наш погляд, наочно ілюстрована в роботі Н.П. Єрошкіна «Кріпосницьке самодержавство і його політичні інститути (перша половина ХІХ ст.)» [259]. У статті під назвою «Елементи соціальної демагогії кріпосницької Росії. Царська благодійність та її органи» автор приходить до висновку, що «...величний фасад царської благодійності, демагогічно рекламованої як «допомога» народу, прикривав справжні об'єкти цієї благодійності – економічну підтримку поміщиків-дворян і субсидування кріпосницької держави» [259, с. 180].

Відродження історичного пошуку з питань аристократичної верстви відбулося лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Одним з перших, хто звернувся до проблем благодійної діяльності привілейованих верств населення, був історик О.М. Боханов, який охарактеризував тип особистості доброчинців як винятковий, з притаманним почуттям альтруїзму. При цьому автор зазначав, що розміри благодійних внесків дворян були досить «... мізерними і

становили лише 100 000 руб.» [225, с. 12-13]. Однак, ми дозволимо собі не погодитися з даним твердженням О.М. Боханова. Знайдені архівні документи дають підставу стверджувати, що фінансова допомога армії з боку нобілітету була набагато більшою.

Отже, питання благодійності в історіографії радянського періоду не були в центрі уваги історичної науки, а відтак спеціальних досліджень щодо місця і ролі дворянства в системі державної благодійності не існувало.

Сьогодні історичні дослідження характеризуються новизною наукових розвідок, постійним збагаченням новим матеріалом, застосуванням новітніх методів пошуку та інтерпретації інформації. У нових демократичних умовах незалежної української держави розпочався процес об'єктивного і всебічного вивчення благодійної діяльності представників привілейованої верстви. Значно розширився діапазон досліджуваних проблем з урахуванням їх регіональних особливостей.

Чимало праць українських істориків присвячено функціонуванню Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, зокрема дисертаційна робота С.П. Кармалюка, в якій простежено діяльність товариства в Україні упродовж 1867-1920 рр. [263]. Взнявши до уваги фактаж з раніше невідомих джерел, автор представив конструктивний аналіз діяльності організації в галузі опіки поранених військових. В.О. Ореховський охарактеризував передумови виникнення Російського Товариства Червоного Хреста в Російській імперії, форми та напрями його функціонування у мирний та військовий часи [280].

З огляду на феномен благодійності сучасні науковці беруть до уваги нові й вже відомі джерела, та намагаються систематизувати досвід добротності, оскільки на сьогодні помітне зростання зацікавленості до окремих персоналій в історії. Цей інтерес підтверджується численними дослідженнями. Відповідно можна виділити низку актуальних науково-біографічних праць. Це дисертація Т.М. Курінної, в якій авторка проаналізувала внесок родин графів Бобринських, князів Воронцових, графів

Балашових та підприємців Яхненків-Симиренків у процес формування, розвитку й удосконалення благодійності [270]. Дослідниця акцентує увагу на етапах переходу від індивідуального меценатства до громадської і церковної благодійності; на чинниках, що справили вирішальний вплив на формування свідомості та ментальності нації через добродійність: «Ідея благодійності і меценатства базується на принципах соціальної єдності, тобто згуртованості, цілісності і неподільності суспільства» [271, с. 352].

На думку О.П. Реєнта, вивчення такого цікавого феномена суспільного життя, як добродійність, має дати багатообіцяючі результати [286, с. 12]. Спільно з О.В. Сердюком, О.П. Реєнт зазначає: «... в царській Росії було створено на додаток до існуючих широку мережу добродійних організацій, які надавали допомогу армії та постраждалому від війни населенню, опікувалися пораненими й хворими воїнами» [287, с. 412].

Сьогодні по-новому осмислені явища і процеси благодійного руху, які раніше висвітлювалися фрагментарно. О.М. Донік у розвідках обґрунтував основні напрями і форми благодійності в Україні, зокрема, добродійну діяльність підприємців і купців, яка, на думку автора, у той період була престижною: «... ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності» [253, с. 168].

Концептуальним питанням добродійності в південноукраїнських землях присвячені праці професора Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова І.С. Гребцової, в яких аргументовано доведено роль добродійності населення м. Одеси в системі соціальної опіки імперії. В монографії «Становлення державного піклування і громадської благодійності в Одесі в кінці XVIII – 60-і рр. XIX ст. (в аспекті проблеми: центр-регіон)» І.С. Гребцова (спільно з В.В. Гребцовим) докладно розглянуто участь одеського дворянства у благодійних заходах під час Кримської війни [246], в інших працях авторка звертає увагу на значущу роль жінки в сфері благодійності [247].

Питання доброчинності в підросійській частині України середини ХІХ – початку ХХ ст. студіював Ф.Я. Ступак. В монографії «Благодійність та соціальна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» всебічно охарактеризовано державну підтримку нужденних; діяльність органів місцевого самоврядування в Україні в даному напрямку [298]. Зокрема, дослідник зазначає: «Початок ХХ ст. характеризується прагненням повернути суспільство обличчям до проблем воїнів та їх родин. З початком російсько-японської компанії відкрився Олексіївський Головний комітет для забезпечення долі дітей осіб, що загинули у війні з Японією» [298, с. 87]. Із зазначеної тематики автор опублікував низку статей, серед яких: «Сторінка історії товариства Червоного Хреста», де проаналізовано особливості діяльності Київської громади сестер милосердя, наведено імена відомих благодійників, які брали участь у діяльності товариства [299].

В монографії І.Г. Гветадзе докладно розглянуто характер та напрями благодійної й просвітницької діяльності іноземців на теренах Південної України; зроблено оцінку їх внеску в розвиток соціально-гуманітарної інфраструктури регіону; описано благодійну діяльність видатних осіб регіону, чільне місце серед яких відведено представникам дворянських і купецьких родин [240]. Зокрема, автор зазначає, що «... меценатство та доброчинність могло бути справою заможних, тобто насамперед, представників дворянського та купецького станів» [240, с. 166].

Провідну роль у вивченні питань благодійності протягом останнього десятиріччя займають праці, предметом інтересу яких стала доброчинність представників дворянської верстви. У межах досліджень М.В. Зіміної було проаналізовано доброчинну діяльність земств Південної України, окремо звернено увагу на вагомому роль приватних ініціатив у сфері освіти та опіки сиріт [257], виявлено, що заможні верстви населення робили важливий внесок у медичну сферу та систему соціального захисту населення у пореформений період [256].

Предметом інтересу сучасних наукових студій стає тема добродійності як явища суспільного життя, що набирало обертів серед різних груп населення. Зокрема, увага дослідників акцентується на зростанні цієї діяльності під час загострення військових конфліктів. Так, В.В. Піскіжова встановлює факти добродійності громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. [285]. Питання участі населення Чернігівської губернії у зборі грошових пожертв, здачі продуктів харчування, коней на користь діючої армії, організації благодійних заходів під час військових кампаній 1853-1856 рр. та 1877-1878 рр. знайшли відбиток у наукових розвідках О.С. Сидоренко [290-293].

Питанням господарської, громадської та культурної діяльності династії Харитоненків присвячені дослідження О.М. Гайдай [237, 238], авторка наголошує: «... у збереженні історико-культурних пам'яток, популяризації мистецтва цукрозаводчику Павлу Івановичу Харитоненку належить визначна роль» [238, с. 29].

Українські історики І.О. Гуржій, Ю.А. Русанов акцентують увагу на історичних аспектах соціально-правового статусу привілейованих верств, прояву їх регіональних особливостей [248].

Сучасна вітчизняна історіографія дворянського стану Бессарабії, його участі у благодійних справах представлена досить широким спектром наукових праць різного рівня. Ґрунтовним дослідженням виступає монографія Л.Ф. Циганенко «Дворянство Півдня України (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.)» [306], в якій авторка розглядає правові засади оформлення бессарабського дворянства, особливості його нобілітації та внутрішньої стратифікації, добродійну, підприємницьку і торгово-фінансову діяльність. Окрема стаття професора Л. Циганенко присвячена питанням благодійної допомоги дворян в справі організації та розвитку лікувальних і медичних установ Бессарабської губернії в ХІХ – на початку ХХ ст. [305]. Доведено, що дворяни фінансово підтримували державні та земські лікарні й

інші медичні заклади, виступали ініціаторами відкриття приватних богаділень, притулків, дитячих будинків; брали активну участь у благодійних організаціях і товариствах допомоги окремим групам населення.

Важливе місце у розвідках науковців приділено дослідженню питань історії Південної Бессарабії, яка сьогодні є частиною української території. Зокрема, в 2011-2012 рр. опубліковано посібник, в якому представлена історія даного регіону з давніх часів. Найбільш вагомим для нашого дослідження є фактаж другого тому, присвяченого розвитку Південної Бессарабії наприкінці XVIII – XIX ст., в якому охарактеризовано основні тенденції соціально-економічного розвитку регіону в досліджуваний період й становище місцевого дворянства в соціальній структурі краю та держави [284].

Прагнення дати об'єктивну оцінку ролі бессарабського дворянства в житті суспільства на рубежі XIX-XX ст. зумовило особливий інтерес до питання про розміри і мотиви благодійної діяльності з боку дослідниці Н.О. Гончарової, яка аналізує роль представників дворянського стану в створенні та функціонуванні центральних і місцевих відділень Російського Товариства Червоного Хреста, форми та методи добродійної діяльності шляхетного стану Бессарабської губернії [244]. В своїх дослідженнях авторка визначає основні форми і напрямки участі дворянства в благодійних установах Південної України на сторінках часопису «Вісник благодійності» [243].

В.В. Березовська досліджує історію титулованого дворянства Акерманського повіту, яке брало активну участь в наданні меценатської та благодійної допомоги, зокрема в організації та підтримці освітніх закладів регіону, відкритті та утриманні лікарень: «... приклади дворянської людяності та допомоги нужденним можуть стати орієнтирами для сучасних бізнесменів та політиків» [218, с. 154].

У 2000-х роках з'явилася низка дисертаційних робіт, присвячених питанням розвитку благодійної діяльності на регіональному рівні. Зокрема, у

кандидатській дисертації на тему: «Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861 – 1907 рр.)» М.І. Башли (2015 р.) розглянуто діяльність аристократів Херсонської та Бессарабської губерній другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в соціокультурній сфері, їх місце та роль у політичному житті Південної України [216]. Дослідниця проаналізувала висвітлення добродійності бессарабського дворянства в 60-70-і рр. ХІХ ст. на сторінках «Кишинівських єпархіальних відомостей» [215].

Дотичною до тематики дослідження вважаємо дисертацію Т.В. Ісси «Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни» (2018 р.), в якій авторка комплексно розкриває форми та напрями добродійності представників аристократії Київської губернії в 1914-1917 рр. [260].

Питання благодійності актуальне в сучасному науковому просторі іноземних дослідників. Помітний внесок у вивчення добродійності в Російській імперії зробили представники західної історіографії. Так, американська дослідниця А. Лінденмайер докладно висвітлює історію приватної добродійності, представляє чималий матеріал, в якому наводить кількісні показники масштабів і темпів зросту благодійної діяльності в останні десятиліття існування імперії [320]. Авторка зауважує, що імперія терпляче ставилася до громадських акцій і ініціатив, а іноді навіть заохочувала їх. Причину цього А. Лінденмайер вбачала в можливості зменшення витрат державної скарбниці на організацію допомоги нужденним.

Значним внеском у вивчення цієї проблеми стала монографія московської дослідниці Г.Н. Ульянової, яка вперше розглянула російську благодійність як феномен, проаналізувала еволюцію законодавства, розвиток філантропії, а також регіональні особливості розвитку добродійності в імперії: «... благодійність була однією з небагатьох дозволених владою і тому дуже значущою сферою соціальної практики і громадської самодіяльності в пореформений період» [302, с. 14].

Цікавим є дослідження П.В. Власова, в якому розглядається питання дворянської благодійності під час військових конфліктів [227]. Автор докладно з'ясовує причини та умови виникнення доброчинності в державі, аналізує діяльність окремих представників і державних товариств та їх губернських відділень.

Певне місце в творчому доробку В.Г. Бобровникова займають питання благодійної діяльності дворянської верстви [222]. Автор, окрім інших питань, проаналізував участь аристократів у благодійності: «... до кодексу дворянської честі входили такі чесноти, як захист слабких і жінок, допомога бідним» [222, с. 23].

У колективній праці «Історико-медичні аспекти становлення інституту сестер милосердя в Росії як розвиток ідей М.І. Пирогова» автори подають ґрунтовну інформацію про становлення інституту сестер милосердя в умовах Кримської війни та їх подальшу діяльність у наступних військових кампаніях кінця XIX – початку XX ст.: «М.І. Пирогов створив інститут сестер-милосердя для потреб військового часу і розробив принципи та технології сестринського виходжування поранених і хворих воїнів в умовах військових дій» [264, с. 46].

Частина праць російських дослідників присвячена регіональним аспектам доброчинності в імперії. Серед них Е.В. Суміна [300] розглядає внесок населення у справу допомоги балканським народам; Л.А. Корольова та Л.П. Любомирова [267] досліджують форми участі мешканців Пензенської губернії у військовому конфлікті 1877-1878 рр.; особливості доброчинної діяльності населення центрально-чорноземних губерній в роки російсько-японської війни входять в поле зору В.М. Фурсова, О.А. Ледовських [303]; вивченню форм та методів взаємодії державних і місцевих органів самоуправління з громадськими організаціями в роки російсько-японської війни на прикладі Вятської губернії присвячено дослідження Л.А. Волкової [234]; організацію дворянської благодійної допомоги постраждалим в період російсько-японської війни розглянуто в

статті А.І. Чвикалова [307]; П.П. Щербінін [308] досліджує форми і способи суспільного та державного піклування, соціального захисту дітей-сиріт під час військового конфлікту 1904-1905 рр.

Значне місце в історіографії проблеми займають загальні питання історії Російського Товариства Червоного Хреста. Так, питанню допомоги постраждалим від військових конфліктів в період 1870-1902 р. присвячено дослідження В.О. Соколової, яка зазначає, що «... у міжнародній діяльності РТЧХ чітко проявляється гуманістична спрямованість, готовність прийти на допомогу постраждалим від військових дій в будь-якій з воюючих країн, високий рівень організації, здатність надати істотну медичну і матеріальну допомогу» [296, с. 168].

Тематику бессарабського дворянства сучасна російська історіографія досліджує в основному побічно, з позицій історії всієї російської аристократії. Виняток становлять праці історика В.В. Морозана, який зосередив увагу на проблемах служби бессарабського дворянства в армії [275]. Окрім цього дослідник звертається до історії аристократичного роду Крупенських та його ролі в історії Молдовського князівства, Бессарабії та Російської імперії в цілому [276].

Серед молдовських науковців особливої популярності набули дослідження з історії родинної благодійності, ролі дворянства в історичному процесі. У контексті нашої тематики наявний чималий історичний доробок у вигляді монографій, дисертацій та статей, присвячених окремим добродійцям бессарабського регіону. Це роботи А. Болдура [314], З. Арбуре [309] та ін. У працях, поряд з соціальним, економічним і політичним розвитком бессарабського регіону історики піддають аналізу становище місцевого дворянства, його участь у суспільних процесах. Відомим дворянським родам Кантакузіних, Стурдз та їх внеску в розвиток бессарабського регіону присвячені статті А. Ешану [316], М. Негруци [321].

Останнім часом спостерігається збільшення наукового інтересу до тематики бессарабського дворянства з боку молдовських дослідників. У

2011 р. вийшла історико-краєзнавча праця «Бессарабські історії», в якій, окрім аналізу історичного розвитку бессарабського регіону, наводяться відомості щодо учасників російсько-турецької війни 1877-1878 рр. – вихідців з Бессарабії; будівництва інвалідного будинку для поранених в Кишиневі; діяльності Кишинівського жіночого комітету під час російсько-японської війни; ролі представників бессарабського нобілітету в організації діяльності шпиталів на Далекому Сході [301].

В роботі «Бессарабія у складі Російської імперії (1812-1917)» автори А. Кушко, В. Таки, О. Гром зупинилися на бессарабському питанні під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та процесах інтеграції регіональних еліт до соціальної структури імперії [272].

Одна з ключових проблем дослідження А. Емільчука – відносини дворянства і буржуазії [319]. Соціальну ідентичність нобілітету Бессарабії в ХІХ ст. розглядає К. Герасім, зокрема, предметом зацікавленості стає історія знатного аристократичного роду Леонардів [317, 318]. Діяльність благодійного товариства «Бессарабець» – пріоритетна наукова розвідка М. Волошиної [236].

Дослідником бессарабського дворянства з Республіки Молдова виступає С. Бакалов, який аналізує питання військової діяльності молдовських аристократів часів Російської імперії, біографії представників нобілітету Бессарабії та їх участь у благодійній діяльності [310].

Таким чином, сьогодні по-новому представлено явища і процеси благодійного руху, яким раніше майже не було приділено уваги в науковій літературі. В сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії отримали теоретичне обґрунтування зміст і регіональні особливості благодійності протягом середини ХІХ – початку ХХ ст.; проаналізовано внесок дворянської верстви в цей процес. На сучасному етапі розвитку історичної науки проблематикою бессарабського нобілітету займаються українські та іноземні дослідники, зосереджуючи увагу на з'ясуванні ролі дворянської верстви в історичних процесах.

Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики свідчить, що є багато питань, які потребують більш детального вивчення. Хоча участь бессарабських дворян у військових конфліктах середини XIX – початку XX ст. отримала певне висвітлення, проте є очевидним той факт, що матеріальна і фінансова допомога аристократів південноукраїнських земель Російської імперії, їх внесок в організацію благодійних компаній під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. залишаються малодослідженими. Необхідно не лише узагальнити відомості про конкретні досягнення, а й подолати ілюстративність та фрагментарність вивчення цих аспектів.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження різноманітна за структурою, призначенням і походженням. Традиційно в історичних дослідженнях джерела поділяються на дві групи: опубліковані та неопубліковані. До першої групи відносимо архівні матеріали (звіти, огляди, відомості, протоколи).

Опубліковані джерела за видовою належністю можна поділити на чотири групи:

- 1) документи офіційного діловодства;
- 2) статистичні і довідкові видання;
- 3) періодична преса;
- 4) мемуарна література (щоденники та спогади; епістолярні матеріали).

Архівні матеріали складають основний масив джерел, на які опирається авторка дисертаційного дослідження. Внаслідок цілеспрямованої архівної евристики джерела з історії благодійності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст., що відбувалися на південноукраїнських землях Російської імперії, вдалося виявити в 14 фондах 4 державних архівних установ України та Молдови. Це Центральний

державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАУК), Державний архів Одеської області (ДАОО), Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУІА), Національний архів Республіки Молдова (НАРМ). Всього було проаналізовано 90 архівних справ.

У ЦДІАУК виявлено інформацію, яка має суттєве значення для нашого наукового дослідження. Так, у фонді Києво-Михайлівського Золотоверхого чоловічого монастиря (ф. 169) зберігаються матеріали про військові події часів російсько-турецького конфлікту 1877-1878 рр., що надають можливість простежити ситуацію, на тлі якої відбувалась благодійна діяльність дворянської верстви [1, арк. 7-11; 9, арк. 127-130].

Фонд 442 (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів), окрім маніфестів про початок та закінчення Східної війни, містить дані про добродійність дворян в українських землях. Знайдена інформація дозволяє порівняти розміри та форми добродійних внесків нобілів інших губерній імперії з жертвами бессарабських аристократів. Окремо знайдено факти щодо вартості укомплектування ратника державного ополчення, на формування якого під час Східної війни представники нобілітету Бессарабії активно передавали гроші. Авторкою підраховано, що пожертвуваних бессарабськими дворянами коштів вистачало на забезпечення 4-х обозів та 1 725 ратників, що складало одну дружину державного ополчення [2, арк. 46].

У фонді Київського округу шляхів сполучення (ф. 692) виявлено матеріали, які свідчать про поширення підписки на збір коштів для облаштування шпиталів для поранених воїнів часів російсько-японської війни.

В фондах ДАОО зберігаються матеріали з історії Східної (Кримської) війни. Так, у фонді 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора) виявлено статистичні відомості про кількість дворян Бессарабії; перелік військ дислокованих на території регіону в 1855 р. (в укомплектуванні яких важливу роль відіграли місцеві дворяни, що

добровільно забезпечували дружини обмундируванням). Зазначимо, що важливими для нас були справи зі статистичними даними щодо пожег жертв благодійників-дворян Бессарабії на потреби військового часу; про факти нагородження бессарабських аристократів відзнаками за благодійну допомогу, що надало можливість авторці скласти таблицю «Список бессарабських дворян – одержувачів медалі «На згадку минулої війни 1853-1856 років» [16, арк. 6-9].

Справи канцелярії Одеського градоначальника (ф. 2) містять матеріали про державне ополчення часів Східної (Кримської) війни; пільги, які отримувало населення Бессарабії за допомогу армії. Зокрема, стало відомо, що бессарабським дворянам за благодійні внески надавалося право на вільне винокуріння та інші урядові привілеї [20, арк. 27].

Значний масив матеріалу щодо благодійної діяльності бессарабських аристократів під час російсько-японської війни зберігається в фондах КУІА. Так, у фонді 2 (Ізмаїльська міська управа) знайдено інформацію про опіку дітей військовослужбовців, загиблих у російсько-японській війні [22, арк. 8]. Не залишилася без уваги участь дворян у матеріальному забезпеченні санітарних потягів, які під час військового конфлікту 1904-1905 рр. були однією з важливих форм допомоги військовослужбовцям. У січні 1905 р. в Санкт-Петербурзі було створено Порт-Артурський комітет, мета якого полягала у наданні допомоги героям-захисникам Порт-Артура, проте серед архівних справ знайдено інформацію, що в Ізмаїлі подібна організація не знайшла підтримки [21, арк. 1].

Фонд 47 (Акерманська повітова земська управа) містить статистичні відомості про чисельність дворян в повіті та розміри їх землеволодіння в 1905 р., що надало можливість авторці проаналізувати співвідношення статків дворян з величиною благодійних внесків.

Матеріали про фінансову допомогу бессарабського нобілітету сестрам милосердя під час російсько-японської війни зберігаються у фонді 770 (Акерманський повітовий предводитель дворянства). Цінним джерелом

виступають знайдені серед архівних справ формулярні списки бессарабських аристократів, які, окрім біографічних відомостей, містять інформацію про нагородження бессарабського нобілітету за благодійну діяльність під час війн. Okремо наведені форми та розміри добродчинних внесків, за які дворяни отримували ордени та медалі [27, арк. 6; 31, арк. 14; 32, арк. 8].

Чималий обсяг історичного фактажу про благодійну діяльність бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. представлено в НАРМ. Так, архівні справи фонду 2 (Канцелярія бессарабського обласного військового губернатора) містять матеріали про допомогу дворянською верствою армії під час Східної (Кримської) війни. В них акцентується увага на тому, що важливою статтею підтримки військ виступали пожертви фуражем і провіантом. Засвідчено факти допомоги з боку ізмаїльських дворян: саме аристократи м. Ізмаїл одними з перших організували добродчинний спектакль з метою збору грошей для військовослужбовців [37, арк. 3].

Архівні справи фонду 68 (Сорокська повітова земська управа) засвідчують, що для потреб армії передавалися не лише кошти, а й цінні папери. Так, дворянка О.М. Катаржі у період військового конфлікту 1904-1905 рр. на потреби поранених воїнів подарувала вексель [40, арк. 6], й таких прикладів багато. У матеріалах з фонду 72 (Кагульський неодмінний земський комітет) міститься інформація про благодійні внески аристократів Акерманського повіту [41, арк. 47, 52].

У матеріалах фонду 309 (Кишинівсько-Оргєєвський предводитель дворянства) нами виявлено інформацію про сприяння з боку бессарабських дворян у справі придбання суден для підтримки флоту [90, арк. 8].

Значна частина архівних документів Фонду Бессарабського дворянського депутатського зібрання (ф. 88) представлена у вигляді ділового листування представників владних структур, бессарабського губернатора, а також губернського і повітових предводителів дворянства. На адресу губернської та дворянської адміністрації від уряду та благодійних товариств

надходили клопотання, прохання і записки. Листи надають уявлення про напрями благодійної діяльності бессарабського нобілітету, форми відзнак з боку влади за надану допомогу. Так, найбільшою статтею пожертв бессарабського нобілітету були грошові внески, що надходили в різних формах на потреби військового часу. Це були фінанси, передані через підписні листи; зібрані на благодійних заходах або асигновані дворянами з власних прибутків. Гроші передавалися для державного ополчення, воїнів флоту, формування летючих загонів, утримання сиріт загиблих військовослужбовців, а починаючи з російсько-турецької війни 1877-1878 рр. – на потреби Червоного Хреста. Важливою складовою допомоги з боку аристократів виступали матеріальні пожертви, серед яких важливе місце займали постачання худоби, вина, тютюну. У фонді зберігаються справи, які засвідчують особисту участь бессарабських дворянок у ролі сестер милосердя в санітарних загонах дворянських потягів у війнах 1877-1878 та 1904-1905 рр. Формулярні списки фонду дають змогу проаналізувати прояви благодійності через документи окремих осіб [67, 72, 73].

Отже, використані архівні джерела містять різнопланову інформацію, а їх аналіз дає змогу стверджувати, що благодійна діяльність бессарабських дворян під час війн зазначеного періоду була важливим напрямком допомоги діючій армії, військовослужбовцям та населенню.

Вагому роль при дослідженні доброчинності аристократів відіграло опрацювання опублікованих джерел, зокрема законодавчих актів з Повного зібрання законів Російської імперії, що становлять одну з груп опублікованих джерел. Це офіційні розпорядження уряду щодо формування державного ополчення під час війн 1853-1856 [91] та 1877-1878 рр. [95]; подяки та відзнаки за надану допомогу населенню в періоди військових конфліктів [92, 94, 96, 97]; нагородні документи аристократів Бессарабії за благодійну діяльність [93].

Офіційне діловодство другої половини 70-х рр. XIX ст. представлено виданням «Збірник матеріалів по російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. на

Балканському півострові» (в 97-и випусках), у якому міститься фактичний матеріал, що дозволяє відтворити складну і багатогранну картину військового часу [108-110]. Окрім опису бойових дій, чисельності та дислокації військ у Бессарабській губернії, подано характеристику санітарно-медичного стану армії, її забезпечення продовольством і фуражем; наведені кількісні показники та розташування шпиталів у бессарабському регіоні.

Важливим джерелом для дослідження теми дисертації є збірники Бессарабського земства за 1877 р. [104, 105], в яких зібрано інформацію про кількість шпиталів у регіоні за часів російсько-турецької війни; діяльність Червоного Хреста в Бессарабії. Окремо наведені приклади добродійної діяльності бессарабської аристократії. Наведемо один з них: дворянка М. Демі пошила 1 008 одиниць натільної білизни та передала її Флорештській лікарні [104, с. 59].

Значну цінність серед актових документів представляють статuti благодійних організацій, зокрема товариства «Бессарабець», яке діяло під час російсько-японської війни [111]. У документі фіксується інформація про мету і завдання товариства, засоби їх реалізації, розподіл членів організації за внесками, шляхи отримання коштів, функціональні обов'язки правління та членів товариства, правила прийому нових членів, порядок закриття організації тощо.

Важливим документом є «Правила про забезпечення долі дітей осіб, які загинули під час війни з Японією». Представники нобілітету брали активну участь у опіці дітей, які залишилися без батьків під час російсько-японського конфлікту, зокрема, вказано, що в разі відсутності земських та міських установ, з метою піклування про сиріт, відкривалися повітові комітети під головуванням повітового предводителя дворянства [102, с. 48].

До наступної групи джерел відносимо статистичні матеріали, представлені тематичними довідниками, статистичними виданнями. В них систематизовано кількісні характеристики благодійних товариств та

різновиди й обсяги допомоги; проаналізовано стан розвитку регіону та його забезпечення [103]. Окремо статистичні матеріали відтворюють розвиток регіону та його соціально-економічне положення. Зокрема, в «Першому загальному переписі населення Російської імперії» [101] надано відомості про чисельність спадкових і особистих дворян у Бессарабії.

Для дослідження благодійності дворян Бессарабії цінним джерелом є збірки, видані Відомством установ імператриці Марії, в яких докладно представлено інформацію про мережу чинних у державі на зламі століть добродійних організацій. У «Збірнику відомостей про благодійність в Росії» (1899 р.) [107] також наводиться інформація про благодійні установи, їхній склад, капітал, прибутки, видатки в розрізі губерній та повітів.

Важливим джерелом для дослідження теми дисертації є довідкові видання. Так, у 2014 та 2016 рр. з метою упорядкування та введення до наукового обігу архівної спадщини НАРМ, вийшли два томи документів «Соціально-політична та економічна еліта Бессарабії у XIX – початку XX ст.». Колективом авторів зібрано значну кількість інформації з історії бессарабського нобілітету. Для нашого дослідження на особливу увагу заслуговують родовідні книги дворян, опубліковані мовою оригіналу; матеріали щодо розмірів земельної власності аристократів Бессарабської губернії на початку XX ст. [112, 113].

Чималу групу джерел із зазначеної проблематики становлять матеріали періодичних видань, на шпальтах яких в місцевих єпархіальних, обласних (пізніше – губернських) відомостях регулярно подавалася інформація про дворян-благодійників; розміри пожертвувань та витрати на організацію добродійних компаній. Окрім цього, друкувалися протоколи засідань, ухвалені рішення і звіти благодійних товариств.

Одним з періодичних видань Бессарабії була газета «Бессарабські обласні відомості», яка виходила один раз на тиждень з липня 1854 р. російською мовою [126-141]. Майже в кожному номері газети було подано інформацію про благодійність місцевих дворян часів Східної (Кримської)

війни; публікувалися оголошення про проведення благодійних заходів (із зазначенням дати, місця проведення та вартості квитка). У випусках обов'язково друкувалися звіти про проведені заходи; наводилися суми зібраних коштів; прізвища дворян-благодійників; окремо надавалася інформація про призначення зібраних фінансів. Обов'язковою складовою кожного випуску були матеріали про офіційні подяки доброчинцям від влади. Така інформація фактично виконувала для населення мотиваційну функцію та мала на меті залучити якомога більше осіб до доброчинних справ.

У 1873 р., коли Бессарабська область отримала статус губернії, адміністративні зміни торкнулися назви офіційного видання – «Бессарабські губернські відомості», яке друкувалося вже тричі на тиждень [142-201]. На період виходу цієї газети припав російсько-турецький конфлікт 1877-1878 рр. та російсько-японська війна. Саме це видання виступає цінним джерелом з питань доброчинності бессарабських дворян у зазначений час. На сторінках газети неодноразово публікувалися витяги з протоколів засідань Товариства піклування про хворих і поранених воїнів та дамських комітетів, у роботі яких безпосередньо брали участь місцеві аристократи; систематично видавалися оголошення про заснування благодійних організацій, критичні замітки, повідомлення, аналітичні статті про їх діяльність; висвітлювалася фінансова звітність, що робило доброчинність «прозорою»; з метою заохочення нових доброчинців наводилися приклади ефективності благодійної допомоги. Всього в дисертації використано 75 номерів газети.

Відомості про доброчинність бессарабського нобілітету знаходимо на сторінках журналу «Кишинівські єпархіальні відомості» (офіційний друкований орган бессарабського духівництва з 01.07.1867 р.) [202]. У виданні, складовими якого були – офіційна (церковні документи) та неофіційна (матеріали з питань історії, археології, етнографії) частини, висвітлювалися, в тому числі, й питання військових конфліктів: маніфести про оголошення війни і миру; інформацію про діяльність сестер милосердя

Червоного Хреста тощо.

У часи російсько-японської війни щодня виходила газета «Бессарабець» [115-125]. Сторінки видання рясніли повідомленнями про різноманітні форми благодійної допомоги військовослужбовцям з боку бессарабських аристократів. З 1904 по 1919 рр. у Бессарабії друкувалася щоденна газета «Бессарабське життя» [114], де в рубриці «Благодійність», розміщувалася інформація про добровольців і розміри їх пожертвувань.

Отже, детальне вивчення і аналіз періодичних видань свідчить про чисельні факти благодійності представників бессарабського нобілітету, а преса є неоціненим джерелом для вивчення приватних ініціатив під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст.

Відзначимо, що важливим джерелом для нашого дослідження була й мемуарна література, матеріали якої дозволяють «побачити» війну в особах, а глибинну основу того, що відбувається, проаналізувати свідченням безпосередніх учасників подій.

Так, у щоденниках графа Д.О. Мілютіна [207] – генерал-фельдмаршала часів Кримської війни, є коментарі щодо подій в країні, їх наслідків, що мали вплив на життя населення Бессарабської області. Докладно військовий конфлікт 1853-1856 рр. описано в спогадах А.В. Рачинського [209] – ополченця з Південної Бессарабії, який ілюструє побут військовослужбовців, їх складне життя та матеріальне забезпечення.

У 1877-1878 рр. вперше в діючій російській армії почали працювати спеціальні військові кореспонденти, одним з яких був В.В. Крестовський [206]. Він критично освітив ситуацію зі шпиталями в Бессарабії, рівнем забезпечення військ, засвідчив факти благодійної діяльності бессарабського дворянства тощо.

Військові події на Далекому Сході представлено в записках британського військового агента генерал-лейтенанта сера Гамільтона [204], який виокремлює характерні риси портрету японського та російського солдата, зосереджуючись зокрема на їх морально-бойових якостях.

Не менш цікавими є спогади медичних працівників – лікарів і сестер милосердя. Наприклад, це мемуари військово-польового хірурга М.І. Пирогова [208], який описує тяжке становище поранених під час Східної війни. Коментарі П.О. Ілінського [205] про роль і активну діяльність жінок під час російсько-турецької кампанії 1877-1878 рр. свідчать про високу оцінку допомоги, яку надавали сестри милосердя постраждалим військовослужбовцям. Окремо автор зосереджує увагу на фактах створення дамських комітетів та сутності їх діяльності.

Таким чином, комплексне дослідження вказаних опублікованих і неопублікованих джерел є достатнім для реалізації наукових завдань та дозволяє відновити історичні події, пов'язані з благодійною діяльністю бессарабських аристократів під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст.

1.3. Методологія дослідження

Методологічна основа наукової розвідки базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, соціального підходу, науковості та передбачає використання як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів наукового дослідження. Спираючись на зазначений перелік джерел, використовуючи різноманітні методи роботи з ними, в дослідженні отримано об'єктивні знання про добродійну діяльність бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст.

Принцип історизму дозволив розглянути благодійну справу під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. крізь призму конкретного досвіду історії як закономірного явища, що має свої витoki, розвиток, наслідки і перспективи. Цей принцип зумовив концентрацію уваги на виявленні причинно-наслідкових зв'язків у розвитку феномену благодійності серед дворянської верстви.

Принцип об'єктивності виходить з цивілізаційного погляду на історію

як об'єктивний процес, виявляє історичну закономірність суспільного розвитку, вимагає спирання на факти у їх правдивому вигляді [278, с. 46]. Цей принцип реалізується в дисертації через критичний аналіз архівних матеріалів, періодичних видань і спогадів сучасників досліджуваного періоду. При вивченні проблематики дисертаційного дослідження необхідним було подолання впливу ідеологічно зумовлених підходів, перекручувань, стереотипів і штампів, поширених в історіографії радянського періоду.

Принцип системності передбачив єдність методологічної інтеграції, диференціації при домінуванні тенденції об'єднання. Це подання цілісного аналізу об'єкта і предмета як розвиток системного уявлення про об'єкти дослідження, становлення і розвиток ідей системності як засіб системного мислення універсальної й багатомірної картини дійсності. Керуючись принципом системності авторці вдалося проаналізувати фінансову та матеріальну допомогу армії з боку бессарабського нобілітету як цілісний процес благодійної діяльності.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних верств населення [294, с. 256]. Він має важливе значення при дослідженні дворянської благодійності, адже дозволяє дослідити практичну діяльність окремих особистостей у співвідношенні інтересів аристократичної верстви з потребами постраждалого населення.

При дослідженні благодійної діяльності бессарабського дворянства було використано принцип всебічності, роль якого проявилася в передачі повної і достовірної інформації з урахуванням політичного, соціального та економічного положення регіону в період військових конфліктів Російської імперії середини XIX – початку XX ст.

Використання принципу історіографічної традиції дозволило ознайомитися з наявним науковим доробком з досліджуваної проблематики. Принцип опори на історичні джерела спирається на матеріали архівних

фондів, які вперше вводяться до наукового обігу. Використання даного принципу допомогло знайти необхідну інформацію для висвітлення подій зазначеного періоду.

У дисертаційному дослідженні нами застосовувалися загальнонаукові методи аналізу та синтезу, дедукції та індукції, класифікації та типологізації.

До спеціально-історичних методів, використаних авторкою в дисертації, відносяться історичний, логічний, історико-системний, структурно-функціональний, історико-генетичний, історико-порівняльний, статистичний, біографічний, просопографічний, антропологічний, імагологічний методи.

Поєднане використання історичного та логічного методів дозволило дослідити внесок бессарабського нобілітету в забезпечення армії та допомоги постраждалому населенню в період Східної (1853-1856), російсько-турецької (1877-1878) та російсько-японської (1904-1905) війн.

Структурно-функціональний метод дозволив систематизувати великий обсяг матеріалу, що досліджується, і співвіднести його зі структурою взаємин російського суспільства, влади і армії в означений історичний період як цілісної картини. Відповідно в дисертації досліджено форми і напрямки благодійної діяльності бессарабських аристократів під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст.

За допомогою історико-генетичного методу в роботі розглядаються походження і розвиток благодійності серед дворянської верстви, а також визначається співвідношення духовних цінностей та об'єктивних інтересів аристократів-благодійників. Використання історико-генетичного методу дозволило сформулювати єдину хронологію подій в її історичному контексті.

Історико-порівняльний метод дав можливість розглянути розвиток основних форм добродійної діяльності в середовищі бессарабського нобілітету. Доведено, що становлення організованої благодійної справи, яке розпочалося в період Східної війни, в наступних військових конфліктах еволюціонувало і набуло широкого розмаху під час російсько-японського

конфлікту. Саме завдяки історико-порівняльному методу була зроблена спроба відтворити об'єктивну картину перебігу тогочасних подій.

Широко були використані статистичні методи дослідження, що дали змогу систематизувати кількісні характеристики явищ і процесів, що вивчалися та розкрити їх взаємозв'язки. Зокрема, вдалося скласти таблиці грошових внесків дворян на військові потреби, матеріальної допомоги з боку бессарабських аристократів, порівняти розміри пожертвувань та витрат Товариства піклування про поранених і хворих воїнах тощо.

У дисертаційному дослідженні було застосовано біографічний метод реконструкції історичної реальності. Велика увага до персоналій визначається необхідністю розуміння індивідуально-психологічних чинників у формуванні благодійної допомоги постраждалим під час військових дій.

За допомогою просопографічного методу, який виявився у порівняльному аналізі біографій окремих дворян-доброчинців, охарактеризовано благодійну діяльність бессарабських аристократів крізь призму дослідження життєвого шляху конкретних історичних особистостей з урахуванням їх походження, статків та історичних реалій, в яких вони проживали [294, с. 258].

Сьогодні історична наука акцентує увагу на вивченні ролі людини в історії [278, с. 45]. Використання в дослідженні антропологічного методу дозволило дослідити бессарабську доброчинність на прикладі окремих дворян-благодійників.

Для дослідження питань, що розглядаються в дисертації суттєвий інтерес становить використання прийомів та інструментарію порівняно нового імагологічного підходу в гуманітарних дослідженнях. Імагологія як галузь наукового знання носить міждисциплінарний характер і передбачає вивчення національних образів, міфів і стереотипів в політичних і культурних текстах [250, с. 68].

При написанні дисертації використано проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу, який дозволив найбільш повно та поетапно

дослідити розвиток благодійної допомоги бессарабського дворянства під час війн середини XIX – початку XX ст.

Таким чином, у процесі вивчення проблеми благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. застосовані загальнонаукові, спеціально-історичні методи та принципи, що дало змогу науково та комплексно розглянути окреслене питання, сформулювати обґрунтовані висновки.

Висновки до розділу 1

Історіографія досліджуваної теми для дослідження досить різноманітна за напрямками. Аналіз здійснено за проблемно-хронологічним принципом. Авторкою було виділено три основні історіографічні групи:

а) наукові праці, присвячені дослідженню війн, що вела Російська імперія в середині XIX – на початку XX ст.;

б) матеріали, що стосуються загальних питань походження дворянства імперії, його участі в добродійній діяльності під час військових конфліктів;

в) статті, монографії та дисертаційні роботи, які торкаються регіональних особливостей становлення та розвитку благодійності.

Перші праці з питань військових подій на теренах імперії з'являлися ще в роки війн. Основна увага дослідників була спрямована на характеристику стану армії та суспільства у військовий час. Сучасні історики більше уваги приділяють участі українського населення у військових подіях зазначеного періоду.

Значна кількість праць присвячена вивченню благодійності та історії дворянства. Дослідники другої половини XIX – початку XX ст. розглядали добродійну допомогу з боку населення імперії описово, в цей час лише розпочалися спроби узагальнення і систематизації матеріалу з цього питання. У радянський період історична наука перебувала під впливом офіційної ідеології, що визначало ставлення до благодійності, як ворога

соціального устрою суспільства. В цей час у наявності була лише незначна кількість праць та фактичного матеріалу з історії доброчинності аристократії. Відродження наукового інтересу вивчення благодійної діяльності дворянства як історичного феномену починається з 90-х рр. ХХ ст. Саме в цей період зростає інтерес науковців до приватної благодійності. З'являються перші комплексні дослідження з історії становлення і розвитку, автори видають праці з теоретичних основ доброчинної діяльності.

Вивчення зазначеного феномену суспільного життя в його конкретному втіленні на бессарабських теренах не стали темою окремого дослідження, проте зібраний фактичний матеріал є важливим підґрунтям для комплексного аналізу цього історичного феномену. Сучасна історична наука спрямовує свій інтерес до регіоналізації досліджень, що дає можливість окреслити загальні тенденції та особливості доброчинності окремих регіонів України, зокрема південноукраїнських земель. Сьогодні вивченням бессарабського нобілітету займаються вітчизняні та іноземні дослідники, зосереджуючи увагу на ролі дворянської верстви в історичних процесах. В останнє десятиліття була захищена ціла низька дисертаційних робіт, які торкалися питань, пов'язаних з тематикою дисертації. Проте, комплексне дослідження щодо благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. здійснено вперше.

Джерельна база дисертаційного дослідження визначена відповідно до специфіки наукової роботи, містить перелік неопублікованих (архівних) і опублікованих джерел, які в свою чергу поділяються на матеріали офіційного діловодства, статистичні та довідкові матеріали, періодичну пресу, джерела особового походження,

Основою роботи стали архівні справи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України м. Київ, Державному архіві Одеської області, Комунальній установі «Ізмаїльський архів», Національному архіві Республіки Молдова. Всього було проаналізовано 90 архівних справ з 14

фондів.

Значний матеріал для написання дисертації було виявлено в місцевій періодиці, яка виходила під час військових конфліктів – «Бессарабські обласні відомості», «Бессарабські губернські відомості», «Бессарабське життя», «Бессарабець» і «Кишинівські єпархіальні відомості». На шпальтах зазначених видань виявлено факти, що свідчать про вагомий внесок дворян Бессарабії в фінансове та матеріальне забезпечення армії.

Важливим джерелом інформації для дослідження виступила мемуарна література, в якій відтворено тогочасні події, подано характеристику воєнного часу, свідчення про життя, проблеми військовослужбовців. Вагому роль відіграло опрацювання документів офіційного діловодства; статистичних і довідкових видань.

Комплексне застосування загальнонаукових, спеціально-історичних методів і принципів наукового пізнання дозволило опанувати літературу та джерела з питання добродійної діяльності бессарабських дворян зазначеного періоду, всебічно проаналізувати, систематизувати та узагальнити наявний матеріал.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ДВОРЯН РЕГІОНУ В ФІНАНСОВІЙ ПІДТРИМЦІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХ РОДИН

Благодійна діяльність з давніх часів і до сучасного етапу розвитку суспільства являє собою досить складну людську діяльність, мотивація якої зумовлена глибинними психологічними та особистісними факторами. Особливо активно вона проявляється у переломні історичні моменти, одним із яких виступає війна та її наслідки.

На середину XIX – початок XX ст. припав час трьох масштабних збройних конфліктів за участі Російської імперії – Східна війна 1853-1856 рр., російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна 1904-1905 рр., тому як наслідок на перший план постала важлива соціальна проблема – надання допомоги постраждалим воїнам та їхнім родинам. Держава, у свою чергу, не змогла впоратися з такою кількістю людей, які потребували підтримки. Тому незмінним помічником в цій справі виступало населення країни.

В умовах військового конфлікту уряд змушений був звернутися до всіх станів імперії. Базовим фактором для стабільності існування державної системи допомоги виступали представники дворянської верстви, більшість з яких брали активну участь в благодійних справах. Саме аристократи ініціювали більшість добродійних заходів у досліджуваний період: будівництво лікарень та їх фінансування; матеріальне забезпечення військовослужбовців; допомога постраждалому населенню – все це потребувало значних грошових надходжень. Особливого значення така підтримка набувала саме в періоди загострення військових протистоянь.

Нагадаємо, що Бессарабія увійшла до складу Російської імперії в 1812 р. На той час тут вже існував свій місцевий нобілітет. Поступово на цій території було запроваджено загальноімперське законодавство, адміністративний та соціальний устрій. Відтоді до середини XIX ст.

бессарабське дворянство було вже повністю кооптоване до владних структур держави.

Аристократи Бессарабії одними з перших виявили ініціативу в благодійних справах та протягом усього періоду підтримували військовослужбовців. Найбільше така допомога проявилася в грошових добровільних внесків.

2.1. Грошова допомога аристократів діючій армії, флоту та іррегулярним частинам

Кожна війна, в якій брала участь Російська імперія, викликала посилення благодійної допомоги на потреби армії та флоту. Майже всі верстви населення країни вважали за громадянський обов'язок надавати посильну допомогу державі. Значуща роль у цій справі належала представникам аристократії Бессарабії, які разом з іншими верствами населення імперії, активно допомагали армії. Проте на відміну від купців, міщан, селян представники нобілітету володіли значними статками, що дозволяло їм надавати відчутну допомогу нужденним.

За 240 років існування Російської та Османської імперій (хоча вони не завжди так іменувалися, проте за історичною термінологією були саме такими) між державами відбулося 12 війн. Одним з найтяжчих військових випробувань XIX ст. стала Східна війна 1853-1856 рр., в якій взяли участь не лише Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство, як союзники Османської імперії. Історики цілком справедливо вважають, що її слід розглядати як пролог світової війни. Конфлікт оголив військові й економічні проблеми Росії: витративши близько 800 млн руб., імперія втратила близько 110 тис. осіб. У той час як людські втрати Туреччини склали лише 31,8 тис. чоловік [235, с. 4, 136].

У 1854 р. бессарабські дворяни звернулися до імператора з пропозицією створити військово-навчальні роти для незаможних дворян за

кошти, які були зібрані з дворянських маєтків регіону. Від Миколи II надійшла пропозиція, замість цього відправляти дворянство у навчальні та армійські полки, де вони мали проходити службу до першого офіцерського звання. Внесок при вступі дворянина на службу становив 45 руб., а в подальшому – 33 руб. 50 коп. щорічно. Наприклад, вже після війни у 1859 р. бессарабський аристократ О. Кречуну був зарахований до Київського військового училища [46, арк. 11, 28-29].

Наприкінці Східної війни, не маючи достатньої кількості військ, Микола I видає маніфест про скликання державного ополчення, у формуванні якого неабияку роль зіграв нобілітет як імперії в цілому, так і Бессарабії. Документ про скликання державного ополчення було видано 29 січня 1855 р. [91, с. 86-95].

Запис до військового формування був обов'язковим і проводився понад офіційні рекрутські набори. Ці надзвичайні кроки Росія здійснювала ще раніше – в 1806 та 1812 рр. Відзначимо, що на відміну від маніфесту 1812 р., виданого через місяць від початку війни, «Маніфест про Державне ополчення» (1855 р.) було оголошено лише після 15 місяців від протистояння, хоча «Інструкція начальникам губерній на випадок найвищого маніфесту про створення державного ополчення» була видана ще в січні 1853 р.

У порівнянні з 1812 р., коли ополчення складалося лише з селян, до державного ополчення 1855 р. призивалися вже представники різних верств населення, окрім купців, колоністів та євреїв. У §5 «Маніфесту» зазначалось, що «... стани, звільнені від обов'язкового військового призову, зобов'язувалися до фінансової підтримки ополчення» [231, с. 8].

Позиція §4 давала роз'яснення, що цей захід є тимчасовим, тому ратники не змінювали свого стану. Після розпуску ополчення міщани повинні були повернутися додому, а селяни – до поміщиків. В реалізації положень Маніфесту відповідальність покладалася на дворян, які мали контролювати повернення кріпаків до своїх господарів, а «...неправильні

толки» – придушувати [91, с. 89].

Ополчення іменувалося «державним рухомим» і поділялося на окремі дружини, які склалися з 4 рот, а це: 19 офіцерів, 1 018 стройових ратників, 51 – нестройових ратники; всього – 1 089 чоловік (§11). До сформованих дружин призначалися офіцери з метою «підтримки дисципліни своїм прикладом» [42, арк. 22-23]. Зауважимо, що в державне ополчення набиралися лише ті представники дворянства, хто мав перший офіцерський чин. Інших, без чинів, – брали лише в польові війська на загальних засадах [45, арк. 35].

У §3 маніфесту зазначено, що з часу оголошення про початок війни з Туреччиною, Англією та Францією російське дворянство «... вірне своєму обов'язку повсюдно виявляло готовність жертвувати життям і всім своїм майном» [91, с. 90], тому й тепер, імператор розраховував на всебічну допомогу з боку нобілітету, до завдання якого входило придбання необхідної уніформи, обов'язкового спорядження для ополченців та інші матеріальні внески.

Формування державного ополчення проводилося по 31-й губернії Російської імперії в III етапи: 29 січня, 31 липня та 16 вересня 1855 р. З метою реалізації документи в кожній губернії створювалися спеціальні комітети під керівництвом губернатора. Функції комітету полягали в: наборі ратників та їх забезпеченні одягом; заготівлі продовольства, фуражу; зборі пожертвувань.

Не пізніше 15-денного терміну з дня оприлюднення Маніфесту передбачалося зібрати екстраординарний з'їзд дворян губернії, на якому планувалося обрати начальника ополчення та офіцерів дружин (до цієї служби, у випадку нестачі військових, мали залучатися й цивільні чиновники). Начальник ополчення затверджувався наказом царя [91, с. 86-88].

Протягом 1855-1856 років на території Бессарабської області дислокувалися дружини державного рухомого ополчення, які були

прикомандировані до Південної армії. Вони були розташовані в: м. Хотин – Рославльська (начальник дружини майор Дуров); м. Кишинів – Єльнинська (підполковник Орел), Ружська (підполковник Дуров); м. Ізмаїл – Бельська (полковник Апухтін), Дорогобужська (підполковник Рачинський), Духовищенська (майор Антон'єв); м. Бендери – Верейська (майор граф Гур'єв), Серпуховська (штабс-капітан Сушков), Звенигородська (штабс-капітан Бове) [231, с. 9].

У створенні та функціонуванні дружини вагома роль належала дворянам, які на добровільних засадах здійснювали забезпечення ратників обмундируванням.

Після оголошення Маніфесту на зборах бессарабського дворянства було відкрито підписку для добровільних грошових пожертвувань. У справах НАРМ нами виявлено та систематизовано матеріал про характер цих внесків (*див. Додаток Б*). До переліку добродійців, які внесли найбільше грошей на користь ополчення були: надвірна радниця С. Крупенська, одноразова допомога від якої складала 1 000 руб.; дворянин М. Манук-бей (304 руб. 50 коп.); дворянин С. Кассо (300 руб.); землевласник К. Радакагмекаш (265 руб.); обласний предводитель дворянства Н. Ноша (200 руб.), відставний штаб-ротмістр князь М. Кантакгрін (170 руб.); відставний поручик В. Монарда (160 руб. 34 коп.). Менше жертвували В. Калмуцький (80 руб.), П. Матвєєв (30 руб. 17 коп.), К. Леонард (20 руб.), О. Ласкарі (5 руб.), П. Орлов (3 руб.), К. Слапінський (3 руб.). У цілому, загальний добровільний внесок від дворянства Бессарабії становив 3 570 руб. 19 коп. [45, арк. 108, 189].

Аристократія регіону на загальних зборах дворянства (1855 р.) прийняла рішення: збирати по 1 коп. з кожної десятини поміщицької землі. Землевласники Хотинського повіту запропонували збільшити внесок до 2 коп. Архівні матеріали свідчать, що найбільші пожертви в цей період були зроблені дворянами Є. Гагаріним – 400 руб., М. Манзарі – 260 руб., підполковником О. Еновським – 94 руб. 28 коп. Всього в 1855 р. з 105 149

дес. землі, разом з додатковими пожертвуваннями, було зібрано 1 585 руб. 49 коп. [45, арк. 203-208]. Для більш детального ознайомлення див. Додаток В.

Авторкою було виявлено та систематизовано дані про дворянську добродійність за повітами. Так, у 1855 р. Кишинівсько-Оргєєвським дворянством було внесено 1 478 руб. Від Сороксько-Ясського предводителя отримано 1 327 руб. 8 коп. Хотинський предводитель дворянства надіслав до Хотинського повітового казначейства – 1 450 руб. Акерманське дворянство зробило внесок у розмірі 1 817 руб. 63 коп. Від Кагульського було отримано 1 008 руб. 59 коп. [45, арк. 108-232; 58, арк. 3-27]. Загальна зібрана сума дорівнювала 7 082 руб. 2 коп.

Як ми бачимо, дворяни Бессарабії збирали не однакові суми. Це пояснюється чисельністю аристократів та обсягом земель за повітами. Так, у період Східної війни в Оргєєвському повіті нараховувалося 752 дворянина, у власності яких знаходилося 181 409 десятин землі. Ясський повіт мав 574 особи та 302 304 десятини землі. У Хотинському відповідно 382 особи, 224 647 десятини землі; Кишинівському 170 осіб, 136 924 десятини землі. Менше землевласників зареєстровано в Сорокському повіті – всього 84 особи, 223 456 десятини землі; Бендерському – 53 особи, 160 476 десятини землі; Акерманському – 48 осіб, 188 232 десятини землі. Щодо Кагульського повіту – тут було зафіксовано лише 5 представників нобілітету та 206 168 десятини землі [54, арк. 42, 235].

Фінансові пожертвування від дворян на ополчення за повітами у 1855 р. становили: Акерманський – 977 руб. 30 коп., Бендерський – 681 руб., Кагульський – 2 462 руб. 40 коп., Кишинівсько-Оргєєвський – 1 722 руб. 48 коп., Сороксько-Ясський – 1 609 руб. 30 коп., Хотинський – 2 961 руб. 5 коп. Зауважимо, що добровільні внески від представників недворянських верств у Кишинівсько-Оргєєвському повіті склали більше, ніж від дворян (2 977 руб. 42 коп. проти 1 722 руб. 48 коп. відповідно). Загалом по Бессарабській області протягом 1855 р. 314 дворянами було внесено

10 413 руб. 98 коп., а особами недворянських станів – 4 837 руб. 25 коп. [58, арк. 127-165] (див. Додаток Д).

Нам вдалося встановити факт, що в порівнянні з попереднім періодом, у 1856 р. пожертвування на державне ополчення зменшилися. Так, в Акерманському повіті дворяни зібрали, окрім квоти, лише 30 руб. 89 коп., в Кагульському – 899 руб. 71 коп., в Соросько-Ясьському – 1 022 руб. 85 коп., в Хотинському – 873 руб. 92 коп. Від Бендерського та Кишинівсько-Оргеевського дворянства взагалі не зафіксовано факти пожертвувань [58, арк. 32-51].

Усього в період Східної війни дворянство Бессарабії добровільно передало на користь державного ополчення 25 000 руб. 45 коп. [58, арк. 32-210]. При роботі в ЦДІАУК нами було встановлено обсяги витрат на утримання ратників і обозу державного ополчення. Так, на потреби 1 солдата було потрібно 13 руб. 76 коп. Повний комплект оснащення складався з кашкету, хреста і козирка, шапки, рукавиць, 5 сорочок, краватки, шароварів, брюк, шкіряного ремня з пряжкою, чобіт, кожушка, шкіряного ранця, сокири, лопати, патронажу з ремнем і 30 коп. амунічних грошей. До комплектації 1 обозу входило: патронний ящик, 4 вози, кінь (його обслуговування на рік), хомут і сідло, плюс мінімальна сума – 314 руб. 37 коп. [8, арк. 46]. Засвідчимо, що коштів, які жертвували бессарабські дворяни вистачало на забезпечення 4-х обозів та 1 725-х ратників, що становило одну дружину державного ополчення.

З 5 квітня 1856 р. у зв'язку із закінченням війни розпочалося розформування частин ополчення. Ратники поверталися додому, а в пам'ять про участь у війні їм подарували хрест, як відмінний знак. Пожертвані гроші, провіант і фураж, які залишилися в Бессарабській області, дозволено було продати, а виручені гроші вирішено асигнувати в державну скарбницю [19, арк. 3, 108].

Факти зменшення грошових внесків бессарабським дворянством у 1856 р. свідчать про складні економічні умови, в яких вони опинилися через

війну. Так, наприкінці березня 1856 р., після кончини Геєвського (предводителя дворянства Хотинського повіту), серед його особистих документів було знайдено листа до губернатора Бессарабської області, в якому докладно представлено складності, які супроводжували населення Бессарабії після війни. Геєвський наголошував, що аристократи, навіть під час гострої нестачі робочих рук, підтримували ідею ополчення, та без затримки направляли своїх селян до місця зборів та на роботи державного значення. Пізніше дворяни були змушені наймати працівників з інших губерній для сільськогосподарських робіт.

Хотинський предводитель дворянства зазначав, що продаж хліба та інших продуктів не покривав витрат на військові потреби, хоча ціни на продукти в Бессарабії були досить високими. Через це предводитель дворянства ставив питання про можливість надання певних пільг бессарабським дворянам, які «... були не байдужими до загального блага в порівнянні з іншими губерніями» [58, арк. 32-210]. Особливу увагу було приділено питанню про вільне винокуріння.

Наприкінці 1856 р., за активну підтримку армії царський уряд надав бессарабським поміщикам ряд пільг. По-перше, вони отримали право на вільне винокуріння. По-друге, бессарабський нобілітет відтепер мав можливість на безмитне отримання закордонних паспортів. По-третє, депутати Бессарабської області відтепер отримали рівні права з іншими губерніями для розкладки земських повинностей [42, арк. 40].

Нагадаємо, що в ході Східної війни поряд з традиційними військовими формуваннями використовувалися розвідувально-диверсійні підрозділи – летючі загони. Практику їх застосування в російській армії вперше було впроваджено ще під час війни з Наполеоном у 1812 р. Автором ідеї диверсійної війни вважають підполковника П. Чуйкевича (співробітника Особливої канцелярії), який навесні 1812 р. запропонував військовому міністру М. Барклаю де Толлі «... вести проти Наполеона таку війну, до якої він ще не звик» [232, с. 20].

Оскільки бойова діяльність летючих партизанських загонів під час війни 1812 р. була надзвичайно ефективною, відповідно в роки Східного військового конфлікту російським військовим командуванням було прийнято рішення поновити діяльність цих підрозділів. Так, у військову кампанію 1855 р. на Кавказі царський намісник залучив до армії значні сили іррегулярних військ, з яких було сформовано нові летючі загони. До складу загонів входили вихідці з Північного Кавказу та козаки. Головним завданням підрозділів було знищення ворожих обозів та перехоплення шпигунів. Успішним зразком діяльності цих формувань в історії Східної війни вважається переможна кампанія російських військ на Кавказі, ключовим моментом якої було захоплення неприступної фортеці Карс [232, с. 20-21].

Висока результативна діяльність летючих загонів на Кавказі наштовхнула російське командування на створення схожих підрозділів в інших зонах бойових дій. У зв'язку з небезпекою вторгнення союзницьких військ у 1856 р. летючі загони були створені в Бессарабії. Так, І. Готардт, отаман дунайських козаків, у листі до Бессарабського предводителя дворянства повідомляв, що: «... з певного часу ворожі пароплави підходять близько до наших берегів, висаджують десантні війська, забирають худобу та грабують мирних мешканців (наприклад, в Суліні на Дунаї та в Ялті)» [50, арк. 2]. Отаман наполягав на створенні летючих загонів з олександрівських греків. Від генерал-ад'ютанта М. Анненкова та генерал-лейтенанта С. Хрулева, І. Готардт отримав дозвіл на формування такого загону.

За задумом, організація та забезпечення цих військових озброєних груп мало фінансуватися з державної скарбниці. Проте, ситуація з наданням бойового спорядження та продовольства армії в цей час була критичною. Тому обов'язки з організації та матеріального утримання летючих загонів в Бессарабській області було покладено на місцевий нобілітет.

Для озброєння військових груп обов'язковою була наявність подвійного комплекту зброї, набоїв та ракет плюс пара коней. Один комплект артилерійського приладдя виділив безпосередньо І. Готардт.

Коштами на придбання другого мали допомогти бессарабські дворяни [50, арк. 3].

Крім забезпечення артилерійським спорядженням для летючих загонів Бессарабії необхідно було придбати обмундирування. Й в цьому випадку розраховували на допомогу місцевого нобілітету. Так, аристократи Хотинського повіту пожертвували на створення загону – 590 руб. 85 коп. [58, арк. 55]. Акерманські дворяни також не залишилися осторонь цього процесу. Управляючий маєтком статського радника М. Струкова, С. Готовіч передав для діючих загонів 5 руб. 15 коп.; посесор маєтку графа Д. Канкріна, Ф. Гарановський – 5 руб.; губернський секретар П. Корнілович – 10 руб.; аристократ С. Дубинський – двох коней. Чималий внесок зробив С. Гуртев, урядник дунайського козачого війська: для закупівлі службових речей він перерахував 200 руб. [45, арк. 10].

Крім надання фінансової допомоги, представники бессарабського нобілітету виявляли бажання вступити волонтерами до летючих загонів Дунайського козачого війська. Серед справ НАРМ, нам вдалося виявити список таких добровольців від хотинських аристократів. Це спадкові дворяни: відставний підпоручик Ф. Бурмейстер, губернський секретар Х. Мартанський, колезький реєстратор Є. Кіруш, колезький реєстратор Г. Коропачінський, К. Свірідов. Також до загону записалися особисті дворяни: Е. Бугаєвський, М. Цуру, І. Георгіу, К. Георгіу, К. Калиняк, К. Жолондковський, В. Шкурін, В. Кур'як, А. Гриневич. Всього в списку наведено прізвища 35 осіб [50, арк. 9-12].

Незважаючи на певну активність місцевого дворянства, летючі загони на території Бессарабії так і не були створені. Це було пов'язано з тим, що в 1856 році Східна війна підходила до завершення, тому потреба в диверсійних підрозділах у вигляді летючих загонів просто відпала.

Після закінчення Східної кампанії найактивніші повітові предводителі регіону за благодійну діяльність та «... відмінне виконання обов'язків у воєнний час» [63, арк. 9] отримали відзнаки. Так, персональну подяку від

імператора отримали повітові предводителі дворянства Бессарабської області – Є. Твердохлебов, П. Осовський, П. Білан, О. Калмуцький [17, арк. 4]. Решта активних дворян-благодійників також пізніше були відзначені державою.

Отже, у період Східної війни дворяни Бессарабії активно жертвували кошти на потреби діючої армії. Це були індивідуальні пожертви, підписні листи, відрахування з десятин землі. Представники місцевого нобілітету перераховували кошти на забезпечення державного рухомого ополчення та летючих загонів.

Фінансова допомога діючій армії з боку бессарабських аристократів була продовжена в період російсько-турецького конфлікту 1877-1878 рр. Грошові витрати під час війни склали важливу статтю видатків державної скарбниці. Так, за даними Л.Г. Безкровного, в 1877 р. на військові потреби було витрачено 191 312 000 руб. і 427 668 000 руб. надзвичайної позики, а в 1878 р. – 187 331 000 руб. і 427 068 000 руб. відповідно. Це становило 50% видаткової частини державного бюджету країни [219, с. 484].

У період російсько-турецької компанії потреба в забезпеченні державного рухомого ополчення відпала. 30 жовтня 1876 р. уряд прийняв «Положення про державне ополчення», за яким на земства покладался обов'язок забезпечення ополчення. Зокрема, саме земства були зобов'язані забезпечити ратників обмундируванням і спорядженням [95, с. 400-405].

Реалії життя поставили на порядок денний ще одне питання, яке неможливо було вирішити без допомоги дворянства. Підсумки Східної війни засвідчили, що дерев'яний вітрильний флот, який знаходився в складі діючих військових формувань Російській імперії, був не в силах захистити країну з моря. Війну ще не було закінчено, а вже постало питання про докорінне реформування флоту.

Фінансове становище після поразки Росії в Східній війні погіршилося, й грошей на будівництво нового флоту не вистачало. Тому його спорудження було розтягнуто майже на 20 років і закінчилося лише на

початку російсько-турецької війни 1877-1878 рр. На кінцевому етапі перебудови флоту було вирішено продовжити його удосконалення та ввести в дію броньовані кораблі.

В травні 1878 р. на території Бессарабії, за ініціативою губернатора П. Леонарда, було створено Комітет зі збору грошей на придбання суден для добровільного флоту: «... два роки війни засвідчили, що країна енергійно готується до війни, пристрасно бажаючи миру» [71, арк. 5]. Благодійну допомогу створення флоту було запропоновано московським дворянством. Бессарабські аристократи виявили бажання підтримати цю ініціативу й відразу розпочали процес збору пожертв у вигляді грошових внесків, золотих і срібних виробів. Так, за архівними документами, на ім'я Бессарабського губернського предводителя дворянства було направлено понад 100 квитанцій про сплату внесків.

Однак не треба ідеалізувати бессарабське дворянство. Траплялися випадки (підтверджено архівними матеріалами), коли аристократи відмовлялися від участі в цій акції, аргументуючи своє рішення станом здоров'я або складним фінансовим положенням.

Проте, більша частина дворян позитивно поставилась до своїх громадських обов'язків. Так, в Сороксько-Ясському повіті аристократ І. Бібері зібрав та передав на створення флоту 401 руб. 50 коп. Найбільш щедрим у цій справі виступив І. Огановіч, який перерахував – 40 руб. 45 коп. Всього, за травень-листопад 1878 р. бессарабським нобілітетом зібрано 27 000 руб., які були передані на зберігання до Державного банку. Цікавим є той факт, що держава збиралася повернути благодійникам кошти у випадку, якщо ці судна будуть використовуватися в торгових операціях [71, арк. 36, 46-47]. Однак далі обіцянок справа не пішла.

Отже, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. бессарабські аристократи переорієнтували благодійну діяльність на зміцнення флоту. Дворяни передавали кошти на переоснащення старих та придбання нових кораблів.

Кроки уряду щодо модернізації флоту виявилися вдалими. Так, до початку 1898 р. Росія займала 3-є місце в світі після Англії і Франції за кількістю бойових кораблів. Нарощуючи свої потужності, морське відомство виступило з проектом про створення потужного Тихоокеанського флоту, але проти цієї ідеї був С.Ю. Вітте (міністр фінансів), який наполягав на швидкому спорудженні Транссибірської залізниці.

Влада вважала, що оскільки Японія не об'єднається з Англією, вона не зможе перевищити Росію в морських силах. Однак, помилка була виявлена вже в 1902 р., коли надійшли дані про те, що японський флот обійшов російський кращою бронею та більш потужною артилерією. Японія розуміла – будівництво нових кораблів Російською імперією може зірвати її зовнішньополітичні плани й тому прискорила події раптовим нападом на кораблі російського флоту в Порт-Артурі у 1904 р. [219, с. 520-522].

З початком російсько-японської війни в Бессарабії було створено комітет з організації допомоги для посилення флоту. Вже в березні 1904 р. дворянські губернські збори передали одноразову допомогу в сумі 1 500 руб., а в листопаді цього ж року бессарабський предводитель дворянства перерахував ще 10 000 руб. На вказані потреби крім грошей, нобілітет жертвував різні речі, які відправляли до Санкт-Петербургу, й там місцеве населення їх продавало з аукціону за ціною, визначеною благодійником.

Загалом, бессарабським дворянством за 1904-1905 рр. було зібрано 13 274 539 руб. 95 коп. Гроші були покладені на спеціальний банківський рахунок під відсотки та вже через рік сума була збільшена на 8 500 руб. Навесні 1905 р. завдяки цим пожертвам було споруджено 18 швидкісних мінних крейсерів, які були обладнані телеграфом, артилерією, мінним спорядженням. Дворянство не обмежилось збором коштів на крейсери. Чергова акція благодійної допомоги була спрямована на збір коштів для будівництва підводних човнів. Було заплановано придбати 3 підводні човни на суму 738 000 руб. [197].

3 травня 1904 р. бессарабський предводитель дворянства повідомив імператору про перерахування від місцевих аристократів 120 000 руб. на потреби військового часу. В листі було висловлено побажання про направлення 50 000 руб. на зміцнення флоту. Наприкінці 1904 р. бессарабський нобілітет перерахував 8 168 руб. 2 коп. на зазначені потреби. Окремо на будівництво міноносця «Бессарабець» до державної скарбниці надійшло 3 219 руб. 98 коп. [28, арк. 112-116].

Таким чином, у період російсько-японського конфлікту дворянами Бессарабії була продовжена практика фінансування флоту. Кошти передавалися на зміцнення старих та будівництва нових кораблів.

Отже, бессарабська аристократія під час збройних конфліктів 1853-1856, 1877-1878, 1904-1905 рр. брала активну участь у фінансовій підтримці діючої армії та флоту. Чисельні добровільні внески були спрямовані на формування державного ополчення, летючих загонів, будівництво добровільного флоту. Кошти передавалися різними шляхами: у вигляді благодійних пожертв, через підписні листи, за книгами, шляхом відрахувань з власних прибутків або кожної десятини землі дворянина.

2.2. Нобілітет та організація благодійних кампаній

Різноманітні заходи у вигляді театральних та музичних вечорів, балів, ярмарок займали помітну роль у суспільному житті Російської імперії. Доволі часто, особливо в період загальнодержавних явищ та негараздів (війн, повенів, пожеж), вони носили благодійний характер. Активну роль в організації місцевих добродійних концертів, спектаклів, лотерей-алеґрі під час війн середини XIX – початку XX ст. відігравала бессарабська аристократія.

Влаштування благодійних заходів у період Східної війни користувалося надзвичайною популярністю серед представників нобілітету регіону, що підтверджують не лише документи НАРМ, ДАОО, а й тогочасні

публікації в газетах та журналах. Так, на сторінках газети «Бессарабські обласні відомості» доволі часто публікувалися оголошення про проведення таких заходів, у яких зазначалася дата і місце проведення; ціна квитка та адреса де можна було його придбати. В наступних випусках обов'язково публікувалися звіти про проведені заходи, в яких читачів інформували про суму зібраних грошей, найбільш щедрих доброчинців (ними, зазвичай, виступали представники дворянських родів), місце спрямування зібраних коштів.

У архівних матеріалах знайдено відомості, що в 1854 р. було організовано один з перших доброчинних спектаклів в м. Ізмаїлі. Публіка з задоволенням відвідала цей захід, підтвердженням чого є перерахування 1 500 руб. на потреби військовослужбовців. Серед документів НАРМ було зафіксовано лист-подяку від імператора дворянам м. Ізмаїл за вагому допомогу пораненим морякам [37, арк. 3].

Не залишалися осторонь й дворяни м. Кишинів. Влітку 1854 р. Кишинівське товариство любителів музики зібрало з концерту та передало командирю третього піхотного корпусу 341 руб. для військових та поранених при переході військ через Дунай. У знак вдячності на ім'я товариства від імператора було надіслано подяку [17, арк. 50].

На 10 березня 1855 р. в Одеській опері було заплановано проведення концерту. Кошти, виручені від продажу квитків, планувалося передати військовослужбовцям, поранених на Кримському півострові. У зборі грошей окрім одеситів планували взяти участь й бессарабські дворяни. Однак, у зв'язку зі смертю імператора Миколи I, концерт не відбувся, а гроші було повернено. Проте частина аристократів висловили бажання повертати гроші, а перерахували їх на допомогу пораненим солдатам [134].

24 листопада 1855 р. у м. Кишинів дворянки Різо (попечительки дівочого пансіону) організували концерт на користь поранених воїнів. У заході взяли участь доньки бессарабських аристократів – вихованки закладу. Вартість квитків була добровільною, й доходила до 50 руб. На сцені

виступали юні представниці бессарабського нобілітету, які співали, грали на роялі. Це були Я. Карастаті, О. Руссо, М. Оссовська, Т. Андріяш, Н. Казімир [136]. На цьому концерті було зібрано 407 руб., які передали пораненим воїнам. Пізніше імператор надіслав особисту подяку сестрам-дворянкам Анастасії та Катерині Різо, про що було надруковано повідомлення в газеті «Бессарабські обласні відомості» [137].

Вже на завершальному етапі війни, 10 березня 1856 р., у м. Кишинів, було проведено дві благодійні вистави. Організацією займалися бессарабські дворяни Л. Артамонова, В. Теміряєва, О. Маматова, І. Зілоті, К. Гулак-Артемовський, М. Семешновський, І. Шелепніков. Отримані гроші від проведення у розмірі 1 453 руб. були перераховані на допомогу вдовам та сиротам військовослужбовців п'ятого піхотного полку [17, арк. 198].

Отже, у роки Східної війни добродійні концерти, вистави, спектаклі користувалися великою популярністю. Усього за 1853-1856 рр. було організовано 5 благодійних заходів.

У наступний період накопичений досвід організації благодійних акцій набув подальшого розвитку. Так, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. активізувалася практика збору грошей на потреби військового часу. Активну діяльність розгорнули представниці Акерманського дамського комітету, організувавши у травні 1877 р. музичний вечір, на якому було зібрано 253 руб. 9 коп. З них для поранених воїнів надійшло 33 руб., а на виготовлення білизни – 200 руб. Всього, від благодійних концертів організованих силами дамського комітету Акерману в 1877 р. було отримано 829 руб. 20 коп. [143].

Наприкінці травня 1877 р. у міському Олександрівському саду за ініціативою Кишинівського дамського комітету проводилася лотерея-алеґрії (різновид лотереї, в якій переможці визначаються відразу після придбання лотерейних квитків). Це була перша за чисельністю учасників лотерея, підготовка до якої розпочалася ще за тиждень. В якості призів лотереї розігрувалися різні речі, передані безкоштовно місцевими аристократами для

благодійної допомоги. Так, В. Кандауров передав коня, М. Крісті – корову, Є. Семиградов – барана, І. Крижановський – мавпу. Прийомом пожертвувань займалися дружина таємного радника Г. Нарішкіна, дружина генерал-майора А. Драгомирова та дворянки З. Кешко, А. Катаказі. Всю роботу представниці комітету проводили безкоштовно, крім цього особисто жертвували 57 руб. та різні речі для воїнів. Загальний прибуток від лотереї становив 2 913 руб. Половину суми було передано Кишинівському відділу Червоного Хреста, решта залишилася в розпорядженні комітету [147].

8 липня 1877 р. з метою збору коштів на посилення матеріального забезпечення кишинівського речового складу було влаштовано концерт. З продажу вхідних квитків зібрали 884 руб. 83 коп. Витрати на проведення заходу склали лише 106 руб. 32 коп., оскільки Кишинівська духовна семінарія надрукувала брошури для хору безкоштовно, а місцевий аристократ С. Кубіцький взагалі відмовився від плати за використання фортепіана [144].

21 липня 1877 р., на користь хворих і поранених воїнів відбувся аматорський спектакль, для проведення якого Н. Міщенко безкоштовно надала приміщення театру. Від реалізації квитків було зібрано 286 руб. 90 коп., з яких 81 руб. направлено до Кишинівського дамського комітету, а 83 руб. – дворянці Г. Нарішкіній для придбання теплих речей на потреби діючої армії [145].

22 липня 1877 р. дамський комітет організував чергову лотерею-алеґрі, на якій було продано 10 000 квитків і отримано 2 563 руб. Подібні заходи організовувалися ще кілька разів. Так, 8 серпня відбувся спектакль і виставка живих картин. Всього було зібрано 1 080 руб., з яких 637 руб. 40 коп. – отримані з художньої галереї. Пожертви склали 308 руб., більше всіх передав дворянин В. Маньковський – 100 руб. Кошти були направлені до тимчасового військового шпиталю (212 руб. 32 коп.), буфету Червоного Хреста, що знаходився на залізничній станції м. Кишиніва (446 руб. 90 коп.) та швейної майстерні (234 руб. 75 коп.). Залишки були переведені на рахунок

Кишинівського міського банку. До Габровського шпиталю окремо було відіслано 30 фунтів чаю та 30 пляшок вина, а до Зимницького – 60 фунтів чаю та цукру [149, 151].

27 серпня за участю 4-х музичних хорів з ілюмінацією, феєрверком, бенгальськими вогнями відбулося свято в Олександрівському саду. Загальний збір становив 452 руб., з яких 226 руб. передані на потреби комітету, решта – на будівництво будинку для інвалідів. 11 вересня 1877 р. знову було влаштовано свято, на проведення якого дворянин П. Леонард подарував буйволицю, а дворянин І. Семиградов безкоштовно облаштував сад. Дохід від проведення становив 727 руб. 90 коп. [150].

Значну роль у добродійній діяльності періоду російсько-турецької війни 1877-1878 рр. зіграв кишинівський дворянин І.І. Семиградов (1846 р.н.). Під час військового конфлікту брав активну участь в організації у місті благодійних заходів, які найчастіше проходили в Олександрівському парку. Іван Іванович безпосередньо надавав допомогу в облаштуванні саду та підготовці проведення концертів, виставок, лотерей-алеґрії. Його дружина, Н.Д. Семиградова, також виявляла активну участь в добродійності: 27 січня 1878 р., разом з іншими бессарабськими дворянками, пані Семиградова безкоштовно співала на благодійному концерті [21].

27 грудня 1877 р., за сприянням дворянок А. Леонард, І. Мазаракі-Дебольцевої, А. Косич, С. Драгомирової, відбувся концерт, під час якого було зібрано 480 руб. 54 коп. 13 січня 1878 р. сума зібраних коштів з аматорських спектаклів з трьома п'єсами «Комедія без назви» (К. Кугушева), «Чудовисько» (В. Александрова), «Розлука – також наука» (П. Григор'єва) становила 1 480 руб. Всі зібрані фінанси були надіслані на потреби шпиталів Кишинєва [164].

Для організації благодійних заходів місцеве дворянство активно використовувало народні та календарні свята. Так, у січні 1878 р. було проведено ялинку з подарунками для дітей (500 шт.). Для дорослих було організовано розважальний вечір і буфет. Загальний збір становив 724 руб.

78 коп., з яких 362 руб. було передано О. Катаржі для Кишинівської гімназії, решта коштів пішла на пошиття натільної білизни для армійців.

27 січня 1878 р. Кишинівський жіночий комітет організував та провів концерт для солдат, які були виписані зі шпиталів. З музичною програмою виступали дворянки Г. Нарішкіна, В. Губер, В. Пурчелло, Н. Семиградова, які співали перед глядачами. Зібрані гроші, у розмірі 661 руб. 50 коп., були передані військовослужбовцям [164]. 1 лютого цього ж року відбувся спектакль любителів музики, прибутки з якого – 912 руб. 37 коп. – надійшли до швейної майстерні [163].

10 лютого 1878 р. з проведення балу-маскараду та лотереї-алеґрії було зібрано 1 292 руб., які також були направлені для поранених воїнів у шпиталі регіону. Благодійниками на цих заходах виступили бессарабські дворяни – Я. Бонгардт, Є. Гафенко, М. Зілоті, А. Катаказі, А. Крісті, О. Руссо [164].

15 лютого 1878 р. у театрі Гросмана в Кишиневі відбулася виставка живих картин, на яку лише бессарабські дворяни доставили 7 картин, серед яких: «Ворожіння в дзеркалі» (Е. Шебеко, Е. Крісті), «Елезар і Ребекка біля колодязя» (Е. Семиградді, А. Ласкарі) та інші. Прибуток з вистави у розмірі 654 руб. було передано на потреби Червоного Хреста.

17 лютого 1878 р. місцевим товариством піклування про хворих і поранених воїнів було влаштовано бал-маскарад, на якому реалізовано 380 білетів. Загальний прибуток склав – 775 руб. 55 коп. [166]. У цей же день дамським комітетом було організовано бал-маскарад, на який було придбано 380 квитків на 570 руб., а понад цієї суми отримано 205 руб. Найбільші внески зробили А. Нарішкіна (22 руб.), Л. Пуришкевич (17 руб.), Е. Макрі (12 руб.) (при вартості квитка 1 руб. 50 коп.) [166].

30 квітня 1878 р. за участю дворянок М. Шебеко, М. Семиградової, М. Шмідт було організовано «народне гуляння». З продажу квитків отримано 964 руб. 20 коп., з аукціону – 331 руб. 30 коп., окремо надійшло – 125 руб. Половину отриманих грошей було відправлено дитячому притулку (547 руб. 15 коп.), а іншу – на будівництво інвалідного будинку в м. Кишинів

[170].

19 травня 1878 р. для воїнів, які поверталися додому з війни було проведено благодійний концерт. Зібрана сума в розмірі 698 руб. була передана 33 військовослужбовцям з різними видами каліцтв [173].

27 серпня 1878 р. відбулося «народне свято» (загальний збір – 226 руб.), а 11 вересня 1878 р. в Олександрівському міському саду організовано «народне гуляння» з фесрверком. Граф Н. Строгонов пожертвував – 113 руб., аристократ К. Кристі – 100 руб. Всього було зібрано – 1 033 руб. 50 коп. (вартість квитка становила – 15 коп.), що, як свідчить газетна публікація, передали до реабілітаційного притулку військових [176].

При отриманні квитка на благодійний захід представниці бессарабського дворянства платили вдвічі, а то й більше його вартості. Так, Г. Демірова заплатила 50 руб., М. Пуришкевич, О. Маркова по 25 руб. при ціні квитка в 12 руб. [163].

Отже, дворяни Бессарабської губернії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. брали активну участь в організації добродійних акцій. У цей період за сприянням місцевих аристократів було проведено 18 благодійних заходів. Найбільшою популярністю користувалися лотереї-алегрі як найшвидший спосіб збору коштів.

Під час російсько-японської війни бессарабськими дворянами була продовжена практика організації благодійних заходів з метою збору фінансів на потреби військовослужбовців. 6 березня 1904 р. на лист імператриці Марії Федорівни дворянством Акерману було проведено благодійний літературно-музичний вечір. Зібрані на ньому кошти були передані на потреби Червоного Хреста та військового флоту.

10 березня 1904 р. у м. Сороки було організовано спектакль, прибуток від реалізації квитків становив 100 руб. 95 коп. [182]. 28 березня 1904 р. бессарабський нобілітет влаштував військовий концерт і спектакль, прибуток від яких склав 688 руб., з яких 350 руб. передано на потреби 14-ї піхотної дивізії, а 338 руб. – на посилення військового флоту [183].

Доволі популярним видом благодійного заходу під час війни на Далекому Сході продовжували бути лотереї-алегрі, які організовувалися дворянами в багатьох регіонах Російської імперії. Так, за даними ЦДІАУК, аристократами Київської губернії за 1905 р. було проведено 4 лотереї-алегрі (у лютому, березні, серпні та вересні). Отримані гроші (336 руб. 27 коп.) з останньої лотереї, яка пройшла 5 жовтня 1905 р., були перераховані пораненим та родинам вбитих воїнів Дубенського полку [3, арк. 23, 73]. У Бессарабії за ініціативою княгині С. Урусової лотерея-алегрі з метою допомоги родинам бессарабських воїнів, відправлених на фронт була організована 19 жовтня 1904 р. для. Всього продано 2 200 квитків на суму 1 100 руб., за інформацією з газети, окрім зібраної суми, надійшли пожертви: перстень з діамантом, 3 золотих браслета, 2 грамофони, золотий медальйон [121].

2 березня 1905 р. аматорами проводився спектакль в залі шляхетних зборів. Всього отримано 1 499 руб. 2 коп., з яких 1 100 руб. було перераховано дамському комітету благодійної організації «Бессарабець». Окремо передано речові пожертви від Г. Волковіцького, а саме – сервіс, від Е. Стюарт – кружка для пива та 2 вази [123].

13 травня 1905 р. акерманськими дворянами П. Дягелевим, В. Брчесніовським, М. Ярошевичем організовано концерт. Фінанси з концерту були відправлені для облаштування дворянських лазаретів на далекосхідному театрі воєнних дій [28, арк. 58-59, 135].

Під час російсько-японської війни популярність благодійних заходів поступова стала спадати. Так, було проведено лише 6 благодійних акцій. На нашу думку, це було обумовлено собівартістю заходів: чимала частка прибутку йшла на покриття витрат – друк білетів, облаштування саду, оренда музичних інструментів.

№ з/п	Військовий конфлікт	Кількість проведених заходів	Кількість зібраних коштів
1.	Східна війна	5	3 701 руб.
2.	Російсько-турецька війна 1877-1878 рр.	18	20 870 руб. 57 коп.
3.	Російсько-японська війна	6	3 388 руб. 15 коп.

Всього, під час військових кампаній середини XIX – початку XX ст. бессарабськими аристократами було організовано 29 благодійних заходів, загальний прибуток склав – 27 959 руб. 72 коп.

Таким чином, організація благодійних заходів під час збройних конфліктів середини XIX – початку XX ст. залишалася невід’ємною частиною доброчинності південноукраїнського нобілітету і характеризувалася завзятістю, особливою старанністю та широтою залучення. Представники аристократичної верстви розгорнули активну роботу в організації благодійних заходів, а саме – концерти, спектаклі, вистави, музикальні вечори, лотереї-алеґрії, «народні свята», виставки картин, розважальні зустрічі та інші.

2.3. Фінансові внески дворян на потреби постраждалим воїнам та їх родинам

Військові конфлікти середини XIX – початку XX ст. продемонстрували медичну невідповідність Російської імперії, що призвело до значних людських втрат. Саме за часів Східної війни була започаткована приватна благодійність, оскільки в цей час приходиться розуміння, що пораненим необхідна реальна допомога [249, с. 7]. Усі стани імперії, в тому числі й бессарабські дворяни, були втягнуті в тягар воєнного часу, при цьому вони швидко стали ініціаторами зборів грошей на потреби хворих та поранених

воїнів.

Східна війна була однією з найневдалих військових авантур царизму в XIX ст. Російська імперія потребувала реформування в усіх сферах суспільства: політичних і соціальних відносинах, економіці, освіті та медицині.

У цей період медичне обслуговування російських військ знаходилося на низькому рівні. Яскравим прикладом виступає наступна інформація. Так, відомий військовий хірург М. Пирогов, прибувши до зони бойових дій 12 листопада 1854 р., знайшов у Севастополі понад 10 тис. поранених, з яких близько половини знаходилися в тяжкому стані. Цілі тижні вони не були перев'язані та навіть не нагодовані. Медикаментів катастрофічно не вистачало. У шпиталі Х. Ульріхсона, до прибуття М. Пирогова, операції проводились без хлороформу через його мізерну кількість [208, с. 9-11].

Враховуючи таку складну ситуацію в армії та флоті, представники громадськості південноукраїнських земель взяли на себе головну роль у прийнятті та лікуванні хворих і поранених під час бойових дій. Зокрема, дворяни Бессарабії, в період 1855-1856 рр. були активними учасниками благодійної допомоги пораненим воякам флоту та членам їх сімей.

Важливою складовою доброчинності бессарабського нобілітету було регулярне фінансування лікувальних закладів. На початку січня 1854 р. у м. Ізмаїл було відкрито шпиталь для нижніх чинів. Місцеві аристократи, дізнавшись про його незадовільний стан, виділили грошову допомогу в розмірі 690 руб. 35 коп. та речі [16, арк. 25].

У Російській імперії існувала така форма збору благодійних пожертвувань як підписка. На початку 1855 р. в Бессарабію надійшло 13 примірників на пожертвування для постраждалих воїнів флоту. Майже відразу до комісаріатського департаменту Морського міністерства почали надходити фінансові внески від бессарабських аристократів. У залежності від майнового стану дворян, пожертви варіювалися від 75 коп. до 38 руб. 34 коп. Серед благодійників, які виділили чималі кошти, слід назвати

Г. Таралші (пожертвував 38 руб. 34 коп.), І. Сілоті, І. Танський, В. Лаго, Є. Угрюмов (по 25 руб. кожен). Зазначимо, що більшість бессарабських дворян надавали в середньому від 3 руб. до 10 руб. Представники нобілітету м. Кишинів перерахували 200 руб., а бессарабське обласне правління – 360 руб. 65 коп. Всього, на потреби воїнів флоту, аристократами Бессарабії в 1855 р., за допомогою такої форми збору як підписка, було зібрано 867 руб. 89 коп. [12, арк. 18-23; 56, арк. 25, 30, 31].

На початку 1856 р. пожертви воїнам флоту та їхнім родинам значно збільшилися. Так, дворяни Хотинського повіту передали 1 000 руб., кагульські аристократи – 258 руб. 80 коп., кишинівсько-оргеєвські – 81 руб. 18 коп., сороксько-яські – 1 040 руб. Всього було зібрано 2 379 руб. 98 коп. Для порівняння: іншими станами Бессарабської області (а це селяни, міщани, купці, священники тощо) було зібрано лише 1 179 руб. 79 коп. [5, арк. 67; 139, 140].

Серед документів Кишинівського архіву було виявлено чисельні факти щодо благодійних внесків дворян, зокрема за повітами Бессарабської області. Наприклад, за 1855-1856 рр. кишинівсько-оргеєвським нобілітетом на потреби моряків, які втратили в Севастополі будинки та майно, було пожертвувано 302 руб. 80 коп. Від сороксько-яського предводителя дворянства отримано 539 руб. 45 коп., а хотинський відправив до комісаріатського департаменту Морського міністерства – 3 128 руб. 78 коп. Бендерські аристократи зробили внесок у розмірі 20 руб. 50 коп. Від кагульських було отримано 587 руб. 75 коп. Така різниця у сумах пожертвованих коштів залежала від кількості дворянського стану в повіті. Всього, представники бессарабського нобілітету пожертвували воїнам флоту та їх сім'ям за період 1855-1856 рр. 4 579 руб. 28 коп. (див. *Додаток Е*) [45, арк. 200; 56, арк. 17, 21-24, 28-29; 57, арк. 16; 58, арк. 2].

Як свідчать публікації у газеті «Бессарабські обласні відомості», суми коштів, пожертвовані представниками дворянського стану, були дуже значними. Графиня Е. Орлова-Денисова збрала від дворян м. Кишинів

постраждалим воїнам в Криму 1 800 руб. На користь поранених військовослужбовців при захисті Севастополя аристократка Е. Понсе особисто пожертвувала 995 руб. 3 коп. [141]. Не залишалися осторонь благодійних акцій і представники заможних аристократичних родів – М. Манук-бей та Г. Крупенська (у 1855 р. пожертвували по 50 руб.) [133]. Відзначимо й той факт, що деякі аристократи Бессарабії також передавали гроші, але бажали залишатися невідомими. Так, постраждалим воїнам з м. Ізмаїл було передано 600 руб. [13, арк. 39].

Бессарабські дворяни надавали фінансову допомогу армії в різних формах. Зразковим прикладом цьому може стати колезький асесор з м. Кишинів М. Августовський, який передав для армії тримісячну пенсію в розмірі 94 руб. 26 коп. [17, арк. 157].

Дворяни Бессарабської області також ініціювали добровільні збори. Наприклад, дружина отамана козачих полків Південної армії графиня Є. Орлова-Денисова, в лютому 1855 р. зібрала в м. Кишинів для поранених в Криму 1 800 руб. [56, арк. 11].

Допомогу від представників нобілітету Бессарабії отримали поранені моряки, під час їх перебування на поштових станціях Бессарабської області. У 1856 р. Бессарабський обласний предводитель дворянства звернувся з проханням щодо надання фінансової підтримки, теплого одягу та їжі для воїнів під час таких переправ. На заклик відгукнулися аристократи Кишинівсько-Оргєєвського повіту, які надали для цієї мети 400 руб. У Бендерському повіті листи від предводителя були направлені дворянам, чії маєтки знаходилися поруч з поштовими станціями. Це М. Гагарін, П. Кангріан, М. Зіро, І. Войциховський, які погодилися допомогти за умови інформування їх про точний час проїзду воїнів [60, арк. 2-7].

Не менш важливим видом надання допомоги армії та флоту в другій половині XIX ст. були внески на продовольчі потреби армії. Всього за період 1854-1855 рр. бессарабськими дворянами було зібрано 1 790 руб. Аристократи з м. Сороки перерахували – 15 руб., а з м. Бендери – 387 руб.

50 коп. [33, арк. 9]. Окремо на фуражне забезпечення війська у 1855 р. сорокськими дворянами було асигновано 1 000 руб., представники нобілітету Бендерського повіту внесли 387 руб. 50 коп. [33, арк. 10].

У період Східної війни гостро постало питання соціального захисту населення, в першу чергу, родин загиблих військовослужбовців. Держава, оголосивши про надання підтримки сім'ям, виявилася неспроможною в реалізації даної програми. Навесні 1855 р. власниці приватних дівочих пансіонів в м. Кишинів М. Різо, Г. Козлова, Н. Форі за власний кошт взяли на опікування чотирьох дітей загиблих офіцерів [135].

18 червня 1855 р. Бессарабському обласному предводителю дворянства від керівника Одеського навчального округу князя Костянтина Миколайовича надійшов лист із проханням прийняти до гімназії 60 дітей загиблих і поранених офіцерів Чорноморського флоту, які не мали можливості сплачувати за освіту. Також у листі пропонувалася ідея опіки сиріт у Кишинівській гімназії за рахунок місцевих дворян. 11 серпня 1855 р. у зворотньому листі предводитель дворянства погодився з цією пропозицією. Але питання щодо кількості сиріт не було розв'язаним, оскільки на це потрібна була згода дворян, які через зайнятість не могли провести збори. На жаль, ідея залишилася нереалізованою [55, арк. 3-5].

Наприкінці військового конфлікту в м. Одеса було створено Комітет для надання допомоги постраждалим у війні мешканцям Новоросійського краю. 31 серпня 1855 р. аналогічна організація була заснована в м. Кишинів. Метою діяльності комітету була допомога мешканцям бессарабського краю. До членів організації були прийняті О. Сінеско і С. Кассо, дворяни, відомі своєю активною участю в благодійній діяльності [62, арк. 1-4]. Пізніше такі комітети були відкриті в інших південноукраїнських містах.

Навіть після війни потік фінансових пожертв від дворянської верстви Бессарабії не припинився. Так, у 1856 р. О. Руссо передав для поранених в Криму вагому пожертву в розмірі 284 руб. 85 коп. [139].

Отже, у період Східної війни бессарабські аристократи активно допомагали постраждалим військовослужбовцям і їх родинам. Нагальною постала проблема опіки сиріт, на потреби яких дворяни передавали кошти для навчання та виховання. В 1853-1856 р. представники місцевого нобілітету жертвували фінанси на забезпечення лікарняних закладів, підтримку поранених і хворих армійців.

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. більше, ніж інші, було задіяно потенціал південноукраїнських губерній Російської імперії. Загальним завданням для всіх верств населення країни стала всебічна та різностороння допомога постраждалим воїнам.

Благодійна діяльність населення Бессарабії розпочалася ще до початку військових дій. Восени 1876 р. мешканцями с. Комрат було створено Товариство для збору коштів болгарським сім'ям, постраждалим від турецького ярма. 22 квітня 1877 р. у газеті «Бессарабські губернські відомості» було надруковано звіт про передачу зібраних 1 118 руб. 52 коп. болгарському населенню. Окремо зазначалося, що значні пожертвування були від дворяни. Проте через відсутність місця у випуску список благодійників надрукований не був [142].

Під час війни 1877-1878 рр. благодійна діяльність населення Бессарабії стала загальною справою. Навіть 412 в'язнів, які перебували в Кишинівському тюремному замку, поставили до відома адміністрацію, що з 16 серпня 1877 р., будуть поститися, а 32 руб. 96 коп., які видавалися їм на харчування, передадуть на потреби хворих і поранених воїнів [150].

У досліджуваний період розпочала свою діяльність всесвітня організація по наданню допомоги жертвам війни – Червоний Хрест. Засновником вважається швейцарський письменник, громадський діяч, лауреат Нобелівської премії Анрі Дюнан, який в 1859 р. став свідком страждань поранених, позбавлених медичної допомоги після кровопролитної битви під час франко-австрійської війни. Ця подія підштовхнуло його до створення організації, метою якої був захист постраждалих від військових

конфліктів. У мирний час передбачалося піклування про покалічених воїнів та їхніх родин. Саме за ініціативою А. Дюнана, в 1863 р. було створено Товариство допомоги пораненим, закріплене підписанням міжнародної Женевської конвенції та перейменоване в 1876 р. у Міжнародний комітет Червоного Хреста.

Кошти в фонд організації надходили від пожертв коштами та речами, а також постійними членськими внесками. Символом цього товариства стало зображення рівностороннього червоного Хреста на білому тлі. Ця емблема була прийнята женевською конвенцією у 1864 р. для означення нейтралітету поранених, а також санітарного персоналу, відповідного транспорту, складів, лазаретів, шпиталів; вона була розміщена також на пов'язці, яку носили на лівому рукаві особи, яка присвятили себе догляду за пораненими та хворими військовослужбовцями.

На початку 1867 р., незадовго до приєднання Росії до Женевської конвенції, в Петербурзі було засновано Російське товариство піклування про поранених і хворих воїнів, яке знаходилося під патронатом імператриці Марії Олександрівни, дружини Олександра II. Всього в Російській імперії на цей час діяло 200 місцевих управлінь і комітетів товариства. Організація в 1879 р. отримала назву Російське товариство Червоного Хреста. Офіційну назву – Міжнародний Червоний Хрест – було затверджено 1928 року на 13-й міжнародній конференції у Гаазі, де був прийнятий статут організації, який змінювався згодом у 1952 і 1965 рр. [245, с. 7].

Значну роль в організації благодійної діяльності в Бессарабії під час конфлікту 1877-1877 рр. відіграло місцеве управління Товариства піклування про хворих і поранених воїнів, до складу якого входило 20 осіб. Основний вектор роботи було спрямовано на збір грошей, які були необхідні для облаштування шпиталів. Активну участь у роботі Кишинівського відділення брали представники бессарабського нобілітету.

Під час війни 1877-1878 рр. головою місцевого управління було обрано Бессарабського губернатора М. Шибко, членами організації стали повітові

предводителі дворянства. Матеріали з газетних джерел свідчать, що протягом військового конфлікту схожі товариства створювалися по всій губернії. Так, наприкінці листопада 1877 р. аналогічний комітет було відкрито в с. Комрат Бендерського повіту. В його діяльності активну участь брали дворяни – губернські секретарі К. Теут, О. Діан [158], а на початку 1878 р. така організація зафіксована в с. Тарутіно – 154 особи (голова – К. Ізерт) [162].

Фінансову основу функціонування Кишинівського відділення склали членські внески (в розмірі 10 руб.) та добровільні пожертвування. Аналізуючи звіт грошових надходжень на потреби організації, з'ясуємо, що в перші місяці роботи відділення, кошти на його рахунок не надходили. В цей час комітет існував лише завдяки наявності початкового капіталу, що знаходився в банку під відсотками та наприкінці 1877 р. становив 9 971 руб. 62 коп. Гроші почали активно надходити у період загострення військового конфлікту. Найбільшу суму – 2 989 руб. 13 коп. було пожертвовано в жовтні 1877 р.

Всього за перший рік військового конфлікту на рахунок Товариства надійшло 10 549 руб. 63 коп. (*див. Додаток Ж*). Наявні кошти не покривали витрат Товариства, які становили в 1877 р. – 14 389 руб. 70 коп. Тому, окремо від головного управління, було отримано 2 891 руб. 28 коп., що були витрачені на придбання чаю військам, які проходили через Бессарабію [153]. Загалом, за 1877 р. кошти товариства становили 24 412 руб. 53 коп., з цієї суми 43% склали приватні пожертви [159].

Одним з головних завдань діяльності Товариства була організація переправи хворих з театру військових дій усередину країни. З цією метою в імперії було створено 2 евакуаційні комісії у Владикавказі та Яссах [228, с. 31]. Пункти евакуації спочатку були створені на кінцевих залізничних станціях – Ясси і Фратешті. Поранених з Дунайського театру війни санітарними потягами перевозили румунською залізничною дорогою до Фратешті, звідти – в Ясси. Після цього хворих і поранених доставляли в

лікувальні заклади, які розташовувалися в київському, одеському та харківському військових округах. Всього за час війни було евакуйовано приблизно 150 тис. воїнів [205, с. 75-76].

На початку весни 1878 р. було прийнято рішення щодо розширення мережі евакуаційних пунктів. Поранених воїнів відтепер переправляли по Дунаю до м. Рені, а потім залізничною дорогою з Бендер до Галацу. З цією метою біля галацької дороги було відкрито тимчасовий військовий шпиталь №34, а між станціями Бендери-Галац було вирішено влаштувати пункт харчування. Тарутинський комітет Товариства піклування про хворих і поранених воїнів брав у цьому процесі активну участь та виділив на відкриття пункту 1 500 руб. [167].

У червні 1877 р. членами комітету було розроблено проект по організації роботи буфету на станції в м. Кишинів, через який в період війни переправляли поранених воїнів. Свою діяльність він розпочав 5 липня 1877 р., а на створення та його функціонування Кишинівський комітет виділив кредит у розмірі 6 000 руб. Як свідчать документи, ще 500 руб. було асигновано на придбання шафи, ящика для льоду, а також облаштування душа для санітарів [143].

Організація фінансування буфету в м. Кишинів обійшлося місцевому Товариству в 3 750 руб. 85 коп. Сюди увійшли витрати на його облаштування (470 руб. 14 коп.), забезпечення продовольством (2 770 руб. 35 коп.), приготування їжі хворим і пораненим воїнам та сестрам милосердя (212 руб. 16 коп.). Окремо було сплачено зарплатню перевізникам (272 руб. 45 коп.) та придбано канцелярію (25 руб. 75). Всього за цей час буфет надав допомогу 41 557 хворим і пораненим воїнам [156]. Бессарабські дворяни також активно брали участь в облаштуванні буфету. В липні 1877 р. аристократи Сороксько-Ясського повіту асигнували 140 руб., Хотинського – 125 руб., Бендеро-Акерманського – 110 руб. [233, с. 151].

У зв'язку з припиненням руху потягів з хворими через Кишинів 14 серпня 1878 р. буфет закрили. Його матеріальну частину було передано на

зберігання Кишинівському дамському комітету, а запаси роздані по шпиталям [174].

Важливим напрямком роботи товариства було забезпечення дворянських санітарних потягів. 16 грудня 1876 р. імператор дозволив сформуванню в разі війни 14 таких транспортів у різних пунктах імперії (див. Додаток 3). Першими з дворян імперії, хто обладнав такий потяг, були аристократи Чернігівської губернії, пізніше їх приклад наслідували представники нобілітету інших губерній. Всього, під час військового конфлікту 1877-1878 рр. в розпорядженні Російського товариства піклування про хворих і поранених воїнів перебувало 10 санітарних потягів з 20 вагонами, які вміщували по 200 поранених. Їх утримання на півроку обходилося в 210 600 руб. За цей час вони перевезли 48 000 воїнів, що склало 85,5% із загального числа поранених, з яких під час транспортування загинуло лише 255 осіб, що дорівнювало 0,0012% [255, с. 57].

За червень 1877 р. Кишинівським товариством було прийнято 18 санітарних потягів, які перевезли 2 810 хворих і поранених воїнів. Оскільки в державі кількість шпиталів було розраховано лише на 16 000 осіб, можна підрахувати, що 1 воїн перебував на лікуванні не довше 2 місяців. Статистичні дані свідчать, що на забезпечення постраждалих військовослужбовців у цей час було витрачено 365 руб. 1 коп. [146].

Грошові пожертвування, зібрані товариством, також передавалися на забезпечення матеріальних потреб поранених і хворих воїнів. Так, 27 липня 1877 р. було перераховано 1 000 руб. Кишинівському дамському комітету для пошиття натільної білизни військовослужбовцям [147]. Окремо члени товариства надали 3 000 руб. для пошиття комплекту білизни 600 армійцям, які перебували у тимчасовому військовому шпиталі №60 в Кишиневі [148].

На потреби швейної майстерні, яка розташовувалася в будівлі духовної семінарії, надійшло пожертвувань на суму 4 767 руб. 30 коп. Найбільшими благодійниками виступили О. Нарішкіна (внесла 50 руб.), М. Катаказі (45 руб. 20 коп.), А. Мурузі (10 руб.). У зазначену суму увійшли також

кошти, виручені від концерту, який було проведено 8 липня (778 руб. 50 коп.), та прибуток від аматорської вистави, що проходила 9 липня 1877 р. (234 руб. 75 коп.). Окремо було зібрано 1 000 руб. на виготовлення теплого одягу. Для закупівлі полотна та пошиття речей воїнам бессарабськими дворянами було передано ще 4 767 руб. 30 коп.

Події російсько-турецького конфлікту 1877-1878 рр. розкрили потенціал жіночої добротності. Перед війною в імперії було введено загальну військову повинність, яка не лише торкнулася майже кожної сім'ї, а й змусила жінку стати активним учасником військової дійсності. Повсюдно створювалися дамські комітети. Станом на 1 лютого 1878 р. в Росії налічувався 81 дамський комітет, метою діяльності яких був збір коштів на потреби фронту, прийом і розміщення поранених в шпиталях і лазаретах, розташованих усередині держави [217, с. 33].

30 травня 1877 р. було створено Акерманський дамський комітет Товариства піклування про хворих і поранених воїнів. До його складу увійшли 60 осіб: головуючий – М. Лінденер (дружина начальника бригади прикордонної варти с. Кубей), заступник голови – К. Клименко (дружина голови з'їзду мирових суддів). Фінансування комітету здійснювалося через членські внески та пожертви, які на момент заснування товариства становили 305 руб. [143].

За газетними даними, у період війни було зібрано значні суми пожертвувань. Загалом, по Російській імперії за 1877 р. добровільних внесків надійшло на суму 1 250 432 руб. У звіті про діяльність дамського комітету м. Акерман фіксуємо, що за 1877 р. було зібрано 1 982 руб. 57 коп. З них особисті пожертви склали 443 руб., за книгами – 172 руб. 21 коп. [171]. Це був вагомий внесок жінок, адже загальний прибуток акерманського Товариства становив 3 769 руб. 3 коп. [165]. Також у власності комітету знаходилося 3 будинки вартістю 8 500 руб. і земельна ділянка розміром 4 157 десятин [221, с. 25-26].

Дамський комітет активно співпрацював з Акерманським товариством піклування про хворих і поранених воїнів. Спільними зусиллями у жовтні 1877 р. вони приймали в лікарню міста, яка була розрахована на 20 ліжок поранених. Всього за період війни Акерман прийняв 131 пораненого воїна. Акерманський комітет товариства Червоного Хреста власним коштом утримував Олександро-Маріїнську общину сестер милосердя в м. Акерман та місцеву богадільню, які почали функціонувати ще в 1876 р.

Значну роль у благодійній справі періоду російсько-турецької компанії 1877-1878 рр. зіграв Кишинівський дамський комітет товариства піклування про хворих і поранених воїнів, який було створено в кінці травня 1877 р., який очолила М. Шебеко, дружина начальника Бессарабської губернії. У 1877 р. для фінансового забезпечення комітету надійшло 1 000 руб. членських внесків.

У часи військового конфлікту члени дамського комітету розгорнули свою масштабну і різнобічну благодійну діяльність. Одним з напрямків їх роботи був збір грошей на влаштування в м. Кишинів інвалідного будинку. Силами комітету до 14 липня 1877 р. було зібрано 3 372 руб., а 13 жовтня 1878 р. вже 33 958 руб. 42 коп. Основну частину пожертвувань внесли представники бессарабського дворянства. Так, серед них найбільш щедрими були Ю. Джуминська, яка передала 1 000 руб., М. Шебеко (100 руб.), А. Блудова (50 руб.), К. Шуманський (26 руб. 82 коп.), О. Маркова (28 руб. 89 коп.), М. Ласкарі (25 руб.) [144]. Інвалідний будинок було побудовано 28 червня 1881 р. на Скаковому полі разом з каплицею, однак під час Другої світової війни його було зруйновано [301, с. 108].

Для воїнів, які постраждали під час взяття Плевни, було розгорнуто широку кампанію зі збору пожертвувань. На зібрані 692 руб. 30 коп. було закуплено 72 вовняні фуфайки, 150 пар панчіх, 150 пар шкарпеток, 100 пар рукавичок, 60 шарфів, 25 кожухів. Всі теплі речі були передані А. Нарішкіній, яка в 3-х пакунках відправила їх на фронт [161].

Засвідчуємо факти, коли представники бессарабського дворянства жертвували кошти для офіцерів, які повернулися з поля бою додому. З цією метою у серпні 1877 р. було виділено 500 руб. із розрахунком по 25 руб. на одного військовослужбовця. Відповідно, грошову допомогу отримало 20 офіцерів [150].

У серпні 1878 р. від поручика 14 артилерійської бригади В. Мунтянова до Товариства надійшов лист із повідомлення про поранення осколком гранати на Шибці. Після довгого лікування військовослужбовця, яке було безрезультатним, йому передали 600 руб. для поїздки за кордон на оздоровлення [177].

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що дворянство Бессарабської губернії займалося й питанням щодо всебічного забезпечення лазаретів. Приватні особи брали активну участь у вирішенні цієї проблеми. Так, аристократ І. Сіماشко у червні 1877 р. передав 1 000 руб., які поклав в банк недоторканим капіталом. Відсотки від грошей перейшли на рахунок для утримання ліжок в шпиталях для хворих і поранених воїнів.

Внаслідок війни кількість поранених та інвалідів із каліцтвом у державі збільшилося, тому й виникла проблема надання їм посиленої допомоги. Така підтримка поділялася на негайну (відразу після отримання поранення), що спрямовувалася на забезпечення всім необхідним шпиталів, які безпосередньо знаходилися біля лінії фронту, та довготривалу (підтримувала тиллові медичні заклади для осіб, які потребували тривалої медичної допомоги). Так, у листопаді 1877 р. Товариство збільшило на 12 кількість ліжок у лазареті, який був заснований Кишинівським дамським комітетом. З цього приводу до нього було перераховано 800 руб., додатково, на опалення, освітлення було виділено 1 200 руб., ще гроші на оплату праці прислугі з розрахунком по 120 руб. в місяць [157].

Благодійні пожертви під час військового конфлікту 1877-1878 рр. були важливою статтею забезпечення воєнних затрат. Так, 27 жовтня 1877 р., у звіті Акерманського комітету піклування про хворих і поранених воїнів

зазначалося, що 25 військовослужбовців, які перебували в лікарні Акерману, утримуються лише за рахунок добровільних пожертв [105, с. 108-109].

Російсько-турецька війна увійшла в історію як одна з найбільш несприятливих в санітарно-епідемічному відношенні. На початку 1878 р. в російських військах спалахнула епідемія висипного тифу. На 1 000 її учасників припадало понад 439 випадків захворювань, у той час як бойових травм всього 69 [224, с. 273].

У березні 1878 р. в м. Кишинів був відкритий військовий шпиталь №60 для лікування тифу. Міські жителі побоювалися, що захворювання може поширитися, тому на зборах товариства було прийнято рішення виділити 6 000 руб. для переведення хворих до передмістя Боюкан і розміщення їх в шпитальних наметах. На ці гроші було викопано рів і побудовано паркан, що відділили бараки від міста. Решта витрат (утримання лікарів і сестер милосердя) лягали на місто. У лікарні до серпня 1878 р. перебувало 338 воїнів, 17 з яких згодом померли. Для утримання воїнів, які залишалися на лікуванні вже після війни, товариство передало ще 1 000 руб. [174].

Під час російсько-турецької війни у зв'язку з поганим станом казарм загальною проблемою військовослужбовців було захворювання очей. З метою лікування воїнів в м. Кишинів була відкрита лікарня на 180 осіб. У квітні 1878 р. тут на лікуванні перебував 531 військовослужбовець. На її утримання бессарабські дворянки асигнували гроші. Нами виявлено факти, які свідчать що сестрі милосердя Г. Кір'євій передали 1 000 руб., з яких 600 руб. – на облаштування ванної кімнати та бані, 100 руб. – на обладнання підлоги в 4 відділеннях. Окремо було виділено 300 руб. для сліпих воїнів з метою сприяння їхньому поверненню додому [168].

Необхідною складовою в лікувальній діяльності військової медицини 1877-1878 рр. був лід, який використовували для охолодження ран військовослужбовців. Фінансові питання щодо його постачання до шпиталів знову взяли на себе бессарабські дворяни. Так, Г. Куцило облаштував льох в Унгенах і наповнив його 20 000 пудами льоду, а з ініціативи О. Сініцина у

Корнештах, Кишиневі та Кіпріанах було заготовлено по 25 000 пудів. Окремо в оренду було взято ящик для льоду на 20 000 пудів. Усі ці заходи обійшлися аристократам Бессарабії в 1 500 руб. [206, с. 73].

У другій половині XIX ст. в Російській імперії розповсюдженою формою збору пожертв були фінансові внески по книжкам (губернський предводитель дворянства отримував від уряду або благодійних організацій книги, які передавалися аристократам за пожертвувані кошти). Представниці бессарабського нобілітету в період 1877-1878 рр. у такий спосіб виручили 2 520 руб. 65 коп. Найбільше було зібрано Л. Алейниковою – 686 руб. 5 коп., В. Лазо – 322 руб., Є. Доброграєвою – 303 руб., А. Друце – 252 руб. 70 коп., М. Семигратовою – 191 руб. 50 коп., С. Катаржі – 165 руб. 5 коп., Н. Ержіу – 112 руб. 93 коп., К. Самариною – 101 руб. Менше 100 руб. пожертвували по книгам А. Донич (98 руб.), Е. Катаказі (70 руб.), Л. Консіоті (61 руб. 62 коп.), В. Ержіу (54 руб. 90 коп.), а менше 50 руб. – Е. Гафенко (36 руб.), Є. Сорокіна (35 руб.), М. Зінкевич (30 руб.) [169].

На завершальному етапі війни Кишинівський дамський комітет взяв на себе утримання притулку на 70 солдатів. Приймали в притулок як уродженців Бессарабії, так і представників з інших губерній. Кишинівське товариство, в якому перебувало 200 осіб, також планувало відкрити аналогічний притулок на 10 осіб. Підрахувавши витрати та дізнавшись, що знадобиться 42 480 руб., вирішено було їх розподілити поосібно, а саме: кожен аристократ мав асигнувати 212 руб. 40 коп. Першим внесок зробив граф Н. Строгонов [177].

Після закінчення війни бессарабські мешканці вирішили встановити в краї православний храм на честь воїнів, які загинули у війну 1877-1878 рр. З цією метою до 1900 р. було зібрано 578 927 руб. 31 коп., з яких дворянство виділило – 7 634 руб. 98 коп. [4, арк. 138; 178]. Проте, інформація про будівництво храму не була знайдена. Відомо, що після закінчення військового конфлікту на території сучасної Болгарії, де відбувалися основні битви, побудовано понад 400 пам'яток на честь загиблих воїнів.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. бессарабські аристократи розгорнули широку кампанію у фінансовій допомозі постраждалому населенню. Основний вектор був направлений на забезпечення лікувальних закладів, кишинівського буфету, санітарних потягів. Дворяни Бессарабії брали активну участь у діяльності благодійних організацій: головували, жертвували кошти. Представниці бессарабського нобілітету організовували роботу в шпиталях, лазаретах, лікарнях; відкривали дамські комітети.

На початку ХХ ст. у Російській імперії нараховувалось декілька тисяч благодійних товариств як універсальних, так і таких, що спеціалізувались на певних видах благодійності [289, с. 170]. Приказна і земська система опіки не змогла у належній мірі охопити всіх, хто потребував соціальної допомоги. Тому вся надія покладалася на результати приватної благодійності. Події російсько-японської війни безпосередньо не торкнулися території Бессарабії, проте це не зменшило активності населення у благодійній діяльності щодо підтримки армії та постраждалих воїнів і їх родин.

У цей час, тилове забезпечення російської армії не було підготовленим до затяжних бойових дій на Далекому Сході. Так, вже через 2 місяці від початку війни медичні установи не мали змоги надати належну допомогу постраждалим воїнам через брак ліжок, фахівців, обладнання та транспорту [307, с. 90].

Для організації санітарних загонів, відрядження лікарів і підготовку шпитального спорядження вимагалися значні суми, яких у держави не було. Про це свідчить звіт члена Головного управління Червоного Хреста П.М. фон-Кауфмана, який зазначав, що попри значний досвід з часів російсько-турецької війни 1877-1878 рр. російсько-японська війна застала Червоний Хрест мало підготовленим до військової справи. Особливо гіркою була ситуація на Сході країни, де не було ні запасів, ні лікарів, ні сестер милосердя. За наведеними даними, 1 лікар обслуговував 660 військовослужбовців [221, с. 1]. Тому уряд звернувся до населення імперії із

проханням підтримки хворих та поранених бійців.

Миттєво бессарабські мешканці відрахували на це фінансовими жертвами пораненим на Далекому Сході. З 13 по 20 лютого було зібрано 12 274 руб. (всього по Російській імперії за цей час – 58 562 руб. 44 коп.), а до 5 березня сума зростає до 41 441 руб. 34 коп. У газеті «Бессарабські губернські відомості» відзначалося, що найбільші суми були передані саме представниками дворянської верстви: О. Крупенським (1 000 руб.), С. Урусовою (399 руб. 59 коп.) М. Святополк-Мирським (300 руб.) [181].

Аналогічні звернення надходили не лише від урядових закладів, а також від представників царської родини. 21 лютого 1904 р. на ім'я акерманського повітового предводителя дворянства В. Навроцького надійшов лист від імператриці, в якому вона закликала дворян Бессарабської губернії надавати посильну допомогу воїнам на Далекому Сході. Марія Федорівна зазначала, що «... бессарабські аристократи завжди були чуйними в минулі роки військових конфліктів, і зараз вона розраховує на подальше сприяння, оскільки діючій армії необхідні значні кошти» [28, арк. 58].

Слід зазначити, що від початку російсько-японської війни частина дворянських товариств імперії об'єдналася саме для виконання цього завдання. Зі звіту особливої фінансової комісії нам відомо, що в 1904 р. аристократами регіону було зібрано 268 054 руб. 19 коп. готівкою, а всього надійшло внесків на суму 362 554 руб. 19 коп. [79, арк. 27]. Аналізуючи ці періоди, слід зауважити на заниження радянськими дослідниками ролі й масштабів допомоги дворянства армії. Так, О.М. Боханов зазначав, що пожертвування дворян за період 1885-1904 рр. були «... мізерними і становили лише 100 000 руб.» [225, с. 12-13]. У свою чергу, проаналізувавши архівні документи, ми стверджуємо протилежне: грошові внески представників нобілітету Російської імперії були значно вищими, ніж наведений факт.

Дворянські об'єднання країни умовно були поділені на 5 категорій: організації першої категорії вносили всі гроші (асигновані та зібрані); друга

категорія віддавала лише частину заявлених коштів і встановлювала терміни подальших внесків; третя група об'єднань надавала частину грошей, але не обмежувала терміни; четверте – нічого не вносило, але визначало терміни; п'ята категорія взагалі нічого не виділяла. За наявними фактами, бессарабські дворянські об'єднання ми можемо віднести до п'ятої категорії, оскільки вони лише зробили заяву про пожертвування в розмірі 50 000 руб. [79, арк. 28].

Фінанси, що надходили від кожної губернії, переводилися до загальної каси в Москві, де потрапляли під контроль Головного розпорядчого комітету московського предводителя дворянства. Окремо, в кожній губернії, створювалося відділення зі збору грошових і речових пожертвувань. За рахунок зібраних коштів було засновано шпиталь на 200 ліжок, укомплектовано його і відправлено до театру воєнних дій [98, с. 6-8].

12 лютого 1904 р. у будівлі Бессарабської земської управи, за ініціативою губернського предводителя дворянства, було проведено молебень «Про дарування перемоги воїнству». Того ж дня було оголошено про скликання надзвичайних дворянських зборів, які планувалося провести 28 березня 1904 р., з метою обговорення питання про розміри пожертвувань від місцевих аристократів для військовослужбовців на Далекому Сході [82, арк. 1].

Збори, в присутності 49 делегатів від дворян, відбулись в зазначений день. М. Крупенський (губернський предводитель дворянства) запропонував збирати внески лише від спадкових дворян. Проте особисті аристократи також виявили бажання брати участь у цій благодійній справі. Вирішили зібрати пожертвування на суму 120 000 руб. З них 10 000 руб. планувалося передати на потреби Червоного Хреста (в розпорядження фонду імператриці Марії Федорівни), 50 000 руб. – на збільшення військового флоту, ще 50 000 руб. – в об'єднаний дворянський комітет допомоги хворим і пораненим воїнам, а 10 000 руб. – на закупівлю різних припасів для дворянських лазаретів на Далекому Сході.

Представниками від Бессарабського дворянства в Головний розпорядчий комітет делегували М. Крупенського та Г. Крісті. Цікаво, що в кожному повіті губернії оголошувалося про створення місцевих комітетів для збору пожертвувань [82, арк. 17-18].

Заплановані суми були зібрані майже одразу, так, вже 3 травня 1904 р. бессарабський предводитель дворянства проінформував імператора про внесок місцевих аристократів у розмірі 120 000 руб. Микола II висловив подяку нобілітету Бессарабії за такі щедрі надходження для благодійної справи. Наприкінці травня 1904 р. 10 000 руб. були передані до фонду імператриці Марії Федорівни для військ на Далекому Сході.

Під час зібрання, губернський предводитель дворянства звернувся також із проханням про добровільні внески на потреби дворянських лазаретів на Далекому Сході. Це оголошення було розміщено в одному з випусків «Бессарабських губернських відомостей» [182].

Продовжуючи свою благодійну справу, представники нобілітету краю передавали пожертви через підписні листи. Так, для посилення дворянських загонів Червоного Хреста весною 1904 р. у такий спосіб було асигновано 153 руб. 33 коп. [84, арк. 11-13].

В Кишинівському державному архіві було виявлено документи щодо фінансових надходжень від дворян Бессарабії за повітами. Кошти збирались із розрахунку: 6 руб. 50 коп. з кожної тисячі рублів вартості майна. Гроші передавали через повітових предводителів дворянства. Аристократи Бессарабії робили внески поетапно. Перший етап припав на весну 1904 р. За архівними даними дворяни Бельцького повіту зібрали 28 539 руб., Хотинського – 25 220 руб., Кишинівського – 23 552 руб. 20 коп., Сорокського – 13 709 руб., Бендерського – 12 207 руб., Оргеєвського – 12 012 руб., Акерманського – 3 497 руб. [82; арк. 15, 163, 179, 182, 187, 191, 197]. Загальна сума коштів, зібрана під час першого етапу становила 118 736 руб. 20 коп.

Наступні етапи були значно меншими за кількістю зібраних фінансів. Другий етап тривав впродовж літа 1904 р., на цей час поступили надходження від дворян Бельцького повіту – 11 267 руб. 87 коп. Найбільші внески дворян з інших повітів коливалися в межах від 4 000 до 7000 руб. (Кишинівський, Бендерський, Хотинський, Орґеєвський). Найменший внесок зафіксовано від нобілітету Сорокського та Акерманського повітів (2 772 руб. 31 коп. та 1 700 руб. відповідно) [82; арк. 265, 268, 272, 274, 287, 275, 316].

Надалі не всі повіти брали участь у фінансових внесках. Під час третього етапу, який проходив восени 1904 р., аристократи Кишинівського повіту передали 7 773 руб. 98 коп., Хотинського – 6 972 руб. 70 коп., Орґеєвського – 2 389 руб. 30 коп., Бендерського – 1 570 руб. 76 коп., Акерманського – 826 руб. 33 коп., Бельцького – 126 руб. 32 коп. Взагалі нічого не внесли хотинські дворяни [82; арк. 320, 322, 324, 326, 328; 19; 41, 47, 52]. Зібрані кошти були передані на потреби постраждалих військовослужбовців і їх родин.

Під час російсько-японського конфлікту продовжував функціонувати Червоний Хрест. У вересні 1904 р. в місцевій газеті було надруковано звіт про загальну діяльність організації від початку війни. У ньому засвідчено, що за 7 місяців у губернії було розгорнуто 166 лазаретів на 22 400 ліжок, відправлено персоналу – 5 108 осіб, обладнано 1 276 вагонів з матеріальною допомогою на 1 млрд пудів і зібрано 14 960 350 руб. [188].

Однак, на жаль, й надалі кількість благодійників поступово зменшувалася. Так, взимку 1905 р. гроші на потреби армії надали лише представники нобілітету Хотинського (1 128 руб. 5 коп.), Акерманського (558 руб. 49 коп.) та Сорокського повітів (129 руб. 31 коп.) [83; арк. 11, 27, 28]. Поступове зменшення благодійних внесків можемо пояснити відступом російської армії в генеральній битві при Мукдене в лютому 1905 р., а також наростанням революційного руху всередині імперії.

Востаннє фінанси на військові потреби надійшли навесні 1905 р. від кишинівського (39 руб.) та бельцького дворянства (28 руб.) (див. *Додаток І*). Всього, за період 1904-1905 рр., дворянами Бессарабської губернії було внесено грошей на загальну суму 181 996 руб. 62 коп. [83, арк. 62, 68].

Проте зауважимо, що не всі дворяни Бессарабії проявляли свідомість у справі доброчинності. Наприклад, збереглися відомості про дворянина Д. Єремію, який мав сплатити внесок у розмірі 274 руб., однак всіма засобами ухилявся від цього [82, арк. 206]. Станом на 14 вересня 1904 р. акерманські дворяни, за розрахунком повітового предводителя дворянства мали передати 3 497 руб., проте 28 дворян (із загальної кількості – 59) залишилися осторонь від благодійних внесків і не внесли суми на 1 255 руб. 35 коп. [28, арк. 222-223].

Окрім колективних благодійних внесків на потреби армії, для «героїв Порт-Артуру» від представників нобілітету надходили індивідуальні пожертви. Як свідчать факти, серед найбільш доброчинців були: Г. Строеско, внесок якого дорівнював 1 200 руб.; барони Віктор і Дмитро Стурт надали 595 руб. 27 коп.; дворянки А. Лермонтова – 553 руб. 63 коп., А. Крупенська – 205 руб. 76 коп., Н. Крупенська виділила 100 руб., на які було придбано 38 теплих ковдр; К. Фрумусакі-Мурзу – 12 руб.; дворяни Б. Янушевич – 94 руб. 41 коп., В. Навроцький – 50 руб., князь Д. Святополк – 26 руб. 32 коп. [28, арк. 25; 30, арк. 119; 75, арк. 37; 81, арк. 96; 83, арк. 56].

Серед архівних справ НАРМ, було знайдено лист від керівництва Червоного Хреста до редакції газети «Бессарабець» з проханням опублікувати прізвища найбільш активних дворян-благодійників, а саме: Х. Ануш (600 руб.), М. Лучинська (25 руб.), А. Базницька (5 руб.) [81, арк. 21].

Зауважимо, що в період російсько-японської війни дворяни Бессарабії особисто ініціювали збори фінансів на потреби воєнного часу. Так, хотинський предводитель дворянства П. Крупенський зібрав у повіті 3 860 руб. та передав їх Червоному Хресту [76, арк. 41]. Всього за період

1904-1905 рр. дворянами Хотинського повіту для воїнів було пожертвовано 10 070 руб. 61 коп. [200].

Ще одним видом збору коштів для військовослужбовців було придбання бессарабськими дворянами географічних карт Далекого Сходу (вартістю 30 коп.) та брошур «Японія» (50 коп.). Загальний збір від їх продажу становив 66 руб. 70 коп. [182].

На потреби військового часу місцеві аристократи передавали також банківські відсотки. Наприклад, В. Мунтян асигнував на потреби війни дивіденди від членського капіталу в Кишинівському товаристві взаємного кредиту (8 руб.) [81, арк. 3]; А. Маймескулова (вдова титулярного радника) на утримання сиріт перерахувала 1 400 руб. від 5 000 руб., а з 9 000 руб. асигнувала відсотки на влаштування у губернській земській управі ліжок для поранених [116].

Дворяни Бессарабії добровільно відраховували на військові затрати відсотки від прибутку. Так, службовці бессарабського губернського правління з початку військових дій і до 14 січня 1905 р. передали 1 086 руб. 86 коп., що становило 2% від місячного прибутку аристократів [179].

Факти свідчать, що бессарабські дворяни не лише передавали кошти на потреби армії, виступали організаторами збору коштів, а й брали участь у закупівлі необхідних продуктів для військовослужбовців. Так, Н. Крупенська пожертвувала 100 руб., на які придбали 38 ковдр [114]. У серпні 1904 р. бессарабські дворяни передали 3 134 руб. 31 коп. На асигновані кошти було закуплено 8 256 фунтів тютюну, який після перетирання відправляли на Далекий Схід і видавали за нормою: по 0,250 фунта кожному офіцеру і 0,125 – солдату [81, арк. 116]. Тютюн упаковували в коробки, на яких писали прізвища аристократів-благодійників, які пожертвували понад 50 руб.

Частина зібраних коштів не передавалася до діючої армії, а витрачалася на покриття місцевих витрат. У квітні 1905 р. Будинок праці м. Кишинів отримав від бессарабського дворянства 103 руб. 50 коп. за шиття, прання та перевезення речей для дворянських загонів Червоного Хреста [83,

арк. 38].

Газетні матеріали свідчать, що місцеві аристократи допомагали родинам військовослужбовців. Так, для відкриття безкоштовної їдальні в Кишинівському повіті дворяни передали 1 000 руб. Для функціонування їдалень у 105 селищах Акерманського повіту необхідно було 12 600 руб., але через нестачу коштів з місцевого комітету Червоного Хреста надіслали лише 10 000 руб. У свою чергу, представники бессарабського нобілітету розпочали акцію зі збору пожертв [180].

На початку ХХ ст. в Бессарабській губернії було продовжено створення місцевих відділень Червоного Хреста. Так, 11 червня 1904 р. відкрито Бендерський комітет, який очолював Ф. Крупенський (губернський предводитель дворянства), його заступницею обрано дружину колезького радника С. Бантиш [187].

Під час російсько-японської війни в м. Кишинів за рахунок благодійних внесків бессарабського нобілітету (12 950 руб.) функціонував приватний евакуаційний лазарет. Найбільш щедрими серед благодійників були: І. Огановіч, внесок якого становив 3 000 руб., С. Іоркаш – 1 500 руб., П. Огановіч – 1 000 руб., Г. Дем'янович – 1 000 руб., І. Баліоз – 1 000 руб. Аристократи не лише жертвували кошти, а й брали особисту участь в діяльності медичного закладу. 23 березня 1904 р. до м. Кишинів прибули поранені і хворі воїни з Далекого Сходу. Для лікування вони були розміщені в приватному лазареті, який знаходився в приміщенні міського притулку [124].

Персонал медичного закладу складався з 4 лікарів та 9 осіб медичного персоналу. В адміністрацію лазарету відповідальним за господарську частину був обраний аристократ М. Дем'янович, а касиром – дворянин Г. Дем'янович. Представники нобілітету працювали на безоплатній основі. Силами місцевого дворянства лікарня була обладнана 3 палатами, операційним залом, кухнею, їдальнею, ванною кімнатою та кабінетом для адміністрації та лікарів [124].

Забезпечення медичних закладів у військовий час залишалося важливим напрямком благодійної діяльності представників нобілітету. Так, 15 квітня 1904 р. Міністерство шляхів сполучення ініціювало створення в Російській імперії інвалідних будинків для евакуйованих з поля бою поранених солдатів. Зазначимо, що в такі притулки не приймали хворих на заразні хвороби і тих, хто потребував складної операційної допомоги.

У серпні 1904 р., за сприянням бессарабського губернатора С. Урусова та його дружини, був сформований шпиталь та відправлений на фронт. Його укомплектування коштувало 28 000 руб. 16 серпня 1904 р. на ім'я бессарабського губернатора надійшла телеграма від військового губернатора Приморської області О. Колюбакіна з повідомленням про повернення бессарабського санітарного загону, який протягом року надавав допомогу медичним закладам на Далекому Сході. Окрім цього, Олексій Михайлович передав подяку всім благодійникам, які брали участь у фінансуванні діяльності цього загону [201].

Відомо, що деякі доброчинці за свій рахунок утримували ліжка в шпиталях Червоного Хреста. Обладнання одного ліжка коштувало 50 руб., а його обслуговування – 75 руб. в місяць. Представник бессарабського нобілітету Х. Ануш за власний кошт обладнав в Одесі лазарет на 100 ліжок для поранених солдатів з Далекого Сходу, що коштувало йому 8 000 руб. Дворянка А. Маймескулова передала міській управі 14 000 руб., з яких 9 000 руб. були призначені для утримання ліжок у Кишинівському шпиталі [192].

Кошти йшли передавалися й на придбання носилок для поранених. Наприклад, влітку 1905 р. від начальника санітарної служби Кишинівське шляхетське зібрання отримало подяку за пожертвувані 1 000 руб. [198].

У період російсько-японської війни бессарабські аристократи записувалися добровольцями до медичних закладів. Особливий успіх мав корпус сестер милосердя. У 1897 р. Кишинівське відділення Російського товариства Червоного Хреста, враховуючи прикордонне становище

Бессарабської губернії, прийняло рішення організувати силами місцевого населення, зокрема дворянського стану, громаду сестер милосердя. Додатково були відкриті лікарні, в якій жінки отримували необхідну медичну підготовку для допомоги пораненим військовослужбовцям або реабілітації інвалідів. Оскільки у самого відділення не вистачало коштів, 3 березня 1897 р. було вирішено передати через Акерманського повітового предводителя дворянства А. Томачинського місцевим аристократам підписні листи для перерахування коштів [26, арк. 7; 21].

У 1850 р., в Одесі, за ініціативою дворянина О.С. Стурдзи, який походив із старовинного роду молдовських родів Бессарабії, вперше на південноукраїнських землях була створена община жалісливих сестер [246, с. 113]. Пізніше, в 1903 р., в м. Кишинів, було засновано Комітет милосердя, який фінансувався за рахунок членських внесків і благодійних пожертв. Активну участь у діяльності комітету брали місцеві дворянки. Так, дамське відділення очолила дружина бессарабського губернатора княгиня Софія Урусова. Восени 1904 р., після від'їзду С. Урусової, головою комітету було обрано дворянку Наталю Харузіну [305, с. 21].

Під час російсько-японської війни до лав сестер милосердя активно вступали представниці бессарабської аристократії. Княжна Ф. Кантакузіна працювала сестрою милосердя в санітарному потязі княгині Марії Павлівни; дворянка Е. Кобієва – в кубанському плавучому лазареті [190]. Представниці нобілітету Бессарабії не лише особисто брали участь у діяльності загонів сестер милосердя, а й укомплектовували та відправляли їх на фронт. Так, 27 січня 1905 р. голова бессарабського дамського комітету Червоного Хресту Н. Харузіна, сформувала і відрядила на Далекий Схід загін із 16 жінок [196].

У період розгортання військових дій в державі все більше зростала потреба в фінансовій допомозі постраждалого населення, особливо військовослужбовців та їх родин. І знову дворяни відреагували на соціальну проблему. Так, М. Катаказі допоміг солдатам з Бессарабії, які були відправлені на фронт. Військовослужбовці орендували у нього землю, а під

час російсько-японської війни дворянин звільнив їх від сплати оренди у розмірі 5 000 руб. [119].

Мешканка регіону Е. Фромусакі, чоловік якої був призваний до лав армії на Далекому Сході, отримала в якості допомоги 12 руб. від акерманського повітового предводителя дворянства [30, арк. 119].

Наприкінці літа 1905 р. дворянський санітарний загін Червоного Хреста, робота якого фінансувалася бессарабськими аристократами, було ліквідовано. Кошти, що залишились на його рахунку, було вирішено передати під відсотки до банку. З цього капіталу планувалось сплачувати матеріальну допомогу родинам воїнів, які загинули під час російсько-японської війни. Так, 7 вересня 1905 р. бессарабський предводитель дворянства надіслав до каси Московських депутатських зборів залишки з пожертв у розмірі 20 000 руб. [83, арк. 78, 152].

Після російсько-японської війни в Бессарабській губернії, як і в країні загалом, гостро постала проблема сирітства. У Російській імперії, в 1905 р., був створений Олексіївський комітет, який організовував опіку дітьми воїнів, загиблих під час війни з Японією. Право на державну допомогу мали діти військових і цивільних чинів та церковнослужителів, які загинули чи зникли безслідно. За певними винятками, підтримка надавалася дітям військовослужбовців нижніх чинів, які втратили на війні працездатність. Допомогою могли скористатися також малолітні брати і сестри загиблого, якщо вони перебували на його забезпеченні.

Грошова допомога дітям солдатів нижніх чинів становила від 18 до 36 руб. Гроші видавалася до повноліття. Сироти, які відвідували початкові школи, забезпечувалися, окрім цього, теплим одягом, взуттям та коштами на навчальне приладдя. Фінанси дітям офіцерських чинів надавалися для виховання і навчання таким чином: до 6 років – 75 руб., від 6 до 10 років – 125 руб., далі до повноліття – 300 руб. на рік. Справою піклування сиріт завідували земські і міські установи, а в разі їх відсутності відкривалися повітові комітети, які перебували під головуванням повітового предводителя

дворянства [102, с. 9-48].

Спираючись на архівні матеріали можемо стверджувати, що на території Бессарабії також діяв Олексіївський комітет [22, арк. 8; 24, арк. 16]. Проте, за звітом голови бессарабського попечительства дитячих притулків А. Харузіна, сирітські притулки фінансувалися не лише державними, а й, у більшій мірі, благодійними коштами. Так, А. Маймескулова пожертвувала міській управі 14 000 руб., відсотки з яких у розмірі 5 000 руб. призначалися для утримання сиріт [180].

Пожертвування від бессарабських дворян продовжувалися й після закінчення війни. Наприклад, купець Д. Яшан заборгував 800 руб. представниці нобілітету Сорокського повіту О. Катаржі. Пізніше дворянка передала борговий вексель сорокському земству на допомогу пораненим воїнам [40, арк. 6].

3 січня 1906 р. у зв'язку із зменшенням обсягів пожертвувань губернське управління ухвалило рішення припинити збір внесків шляхом підписних листів, а кошти, які вже було отримано, залишити на майбутнє [30, арк. 121]. Загальне дворянське зібрання також вирішило оголосити недоторканим капіталом фінанси, що залишилися від пожертвувань і перевести їх у цінні папери на зберігання в московське депутатське зібрання. Ці кошти визнавалися власністю дворянства всіх губерній, що брали участь у пожертвуваннях. Подальші їх витрати планувалося спрямовувати лише на допомогу хворим і пораненим воїнам та організацію медичної служби у випадку нових військових конфліктів [102, с. 12].

Важливу роль в організації добродійної діяльності бессарабського регіону займала благодійна організація «Бессарабець» (БОБ). Товариство було засновано ще в 1901 р. у м. Кишинів власним коштом місцевої інтелігенції та за рахунок фінансової підтримки однойменної бессарабської газети. Мета діяльності організації полягала в згуртуванні навколо «Бессарабця» небайдужих людей для підтримки та фінансової допомоги знедоленому населенню м. Кишинів «... в їх матеріальному і моральному

стані незалежно від статі, віку, знань і віросповідання» [111, с. 1]. Пріоритетним у цій діяльності було: виховання дітей; матеріальна, грошова, медична та юридична допомога бідному населенню; заснування «Будинків допомоги».

З метою запобігання марнотратства в уставі організації прописувалися певні положення щодо раціонального надання допомоги. Одна з головних вимог – гранично точна реєстрація незаможних. Важливим у діяльності благодійного товариства було створення потрібних місту закладів, а саме: громадських хлібопекарень, молочних ферм, їдалень, швейних майстерень, пральень, читалень, бібліотек та училищ [99, с. 3-5].

Склад товариства розподілявся на почесних членів (робили значний грошовий внесок), дійсних (вносили не менше 3 руб. на рік) і співробітників (жертвували не менше 1 руб. на рік). Одними з щедрих благодійників виступали представники дворянства – Є.В. Пурчело (пожертвував – 1 000 руб.), Л.О. Артемон (400 руб.), М. А. Куліковська (300 руб.) [111, с. 26]. У трискладову структуру товариства входило правління (від 6 до 12 осіб), органи опіки та загальні зборів членів. Щорічно члени правління обирали головуючого, його заступника, скарбника і секретаря [111, с. 10-11].

Окремим вектором діяльності благодійної організації була допомога хворим і пораненим воїнам під час російсько-японського конфлікту. З початку війни від приватних осіб почали надходити пожертвування. Так, у перший день надійшло 200 руб., а до кінця 1904 р. вже було зібрано 26 371 руб. 39 коп. У порівнянні цієї суми із загальним розміром благодійних внесків за 1904-1908 рр. (29 504 руб. 38 коп.), підраховуємо, що вона склала 89%. Лише представницями дамського комітету БОБ було асигновано 25 000 руб. [121].

3 травня 1904 р. із цієї суми 10 000 руб. було відправлено на склад імператриці Марії Федорівни. Окремо на допомогу Червоному Хресту було перераховано 1 186 руб. 35 коп., для закупівлі і відправки необхідних речей воїнам – 4 650 руб. 30 коп. З метою збільшення грошових зборів було

надруковано брошури «Війна Японії з Росією», «Військові флоти», «Сибірські козаки», загальний збір від продажу яких склав 250 руб. Відзначимо, що ці гроші було відправлено на допомогу пораненим воїнам.

У 1905 р. пожертви зменшилися – було зібрано лише 2 455 руб. 86 коп., з яких 911 руб. 12 коп. було передано для придбання речей військовослужбовцям, а 680 руб. 43 коп. – пораненим та їх родинам.

Після війни товариство піклувалося про родини військовослужбовців. Так, у 1907 р. для дітей поранених воїнів було передано 168 руб. 29 коп. [111, с. 11-15, 32].

Слід зазначити, що благодійна діяльність дворян у цей період не була зовсім «невдячною» справою. За добродійні справи аристократи отримували винагороди, привілеї та певні пільги. В квітні 1904 р. Бессарабський губернський предводитель дворянства призупинив обов'язкове оподаткування (на потреби війни) представників нобілітету, які активно займалися добродійними справами [28, арк. 112-116].

У 1906 р. бессарабські благодійники, які жертвували значні кошти на потреби воїнів, а також сприяли в надходженні цих внесків до місця призначення, були нагороджені медаллю «В пам'ять російсько-японської війни».

8 листопада 1907 р. головне управління Російського товариства Червоного Хреста надіслало представникам нобілітету Бессарабії, срібні медалі в пам'ять про участь у діяльності товариства під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. та свідоцтва на право їх носіння вартістю в 1 руб. за медаль [82, арк. 153-154.].

Серед справ НАРМ нами було виявлено список бессарабських аристократів, яким було надано право отримання медалей за активну участь у благодійних справах. Наводимо не повний перелік цих добродійців: Б. Янушевич (дійсний статський радник, Оргеевський предводитель дворянства), П. Кишинський (відставний корнет гвардії, Білецький предводитель дворянства), В. Богдан (Сорокський предводитель дворянства),

Ф. Крупенський (титулярний радник, Бендерський предводитель дворянства), В. Навроцький (дійсний статський радник, колишній Акерманський предводитель дворянства) [78, арк. 26-34].

Додатково від Акерманського повіту ще було представлено троє благодійників на отримання медалей – Д. Великарій (капітан, який зібрав для армії – 9 100 руб.), Р. Терепінський (колезький асесор, особисто збирав грошові пожертви для армії на Далекому Сході), Л. Беліковіч (донька Акерманського міського голови; брала активну участь у діяльності дамського комітету піклування хворих і поранених воїнів, силами якого було зібрано 4 000 руб. на потреби поранених воїнів; допомагала у відправці 6-го транспорту з Бессарабії на Далекий Схід з білизною, перев'язувальними матеріалами, вином і теплими речами для армійців. По закінченню війни комітет, і Л. Беліковіч, отримали від імператриці Марії Федорівни подяку за активну благодійну діяльність) [30, арк. 198-201].

Окрім цього, Ф. Семиградов, кишинівський повітовий предводитель дворянства, був нагороджений орденом Св. Ганни I ступеню. Зі статських в дійсні радники були обрані бессарабський віце-губернатор І. Блок і голова губернської земської управи О. Стюарт [194].

Отже, в період російсько-японської війни бессарабські аристократи брали активну участь у благодійній діяльності. З метою якісної допомоги постраждалому населенню представники місцевого нобілітету долучилися до загальнодворянського об'єднання. Кошти передавалися на збільшення військового флоту, закупівлю різних припасів для дворянських лазаретів на Далекому Сході, фінансування діяльності Червоного Хреста, на потреби дворянського комітету допомоги хворим і пораненим воїнам.

Таким чином, благодійна діяльність дворян Бессарабії, як вид соціальної активності, в досліджуваній період була реальною допомогою діючій армії та населенню, яке постраждало від наслідків військових дій. Суттєвою ця підтримка була для хворих і поранених воїнів, а також та їх родин. Представники аристократії Бессарабії у складний для країни період виявили

високу громадянську свідомість, піднявши рівень доброчинності, що проявилася в персональних пожертвуваннях, організації збору коштів на потреби воїнів, допомозі при переправі через поштові станції Бессарабії, виготовленні перев'язувальних матеріалів, піклуванні про сиріт.

Висновки до розділу 2

Фінансова підтримка військовослужбовців і їхніх родин під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. виступала одним з головних напрямків благодійної діяльності з боку бессарабського нобілітету, яка за розмірами значно перевищувала матеріальну допомогу.

Разом з іншими станами населення дворяни Бессарабії брали активну участь у фінансовій допомозі діючій армії, іррегулярним частинам, постраждалому населенню. Благодійність стала частиною їх життєвої позиції. На зібрані кошти закупалося продовольство, одяг, ліки, споряджалися шпиталі з усім необхідним устаткуванням, надсилалися кошти для надання допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям.

У період Східної війни позачерговим постало питання грошової підтримки іррегулярних частин Російської імперії. Бессарабське дворянство активно асигнувало грошові внески на функціонування та забезпечення державного рухомого ополчення та летючих загонів. У наступні періоди військових конфліктів 1877-1878 рр., 1904-1905 рр. аристократи Бессарабії передавали пожертви для зміцнення флоту.

Існували різні види дворянської благодійності. Популярною формою збору грошових пожертвувань під час війн середини XIX – початку XX ст. була організація благодійних кампаній. Аристократія Бессарабії виступала ініціатором концертів, лотерей, вистав, вечорів. Значного розмаху за обсягом і швидкістю грошових зборів в цей час набули лотереї-алеґрії, на які щедро дворянство як призи жертвувало худобу, коштовні речі. Найбільше благодійних заходів було організовано під час російсько-турецької війни

1877-1878 рр.

У періоди військових зіткнень у державі збільшувалася кількість населення, яке потребувало допомоги. Це призвело до зростання громадянської свідомості та, відповідно, ініціативи з надання благодійної допомоги у всіх регіонах імперії. На початку ХХ ст. винятковою активністю відзначилися представники аристократичної верстви, які у зазначений час співпрацювали з Товариством піклування про хворих і поранених воїнів, дамськими комітетами, благодійною організацією «Бессарабець»; проводили масштабну благодійну діяльність.

Регулярні добродійні заходи влаштовували члени загальноімперських комітетів, а місцеві організації сприяли фінансовому забезпеченню лікарень, шпиталів та лазаретів. Не залишалося осторонь цієї допомоги й населення, яке постраждало від наслідків військових дій. Зокрема, це стосувалося родин військовослужбовців, до яких дворянство Бессарабії ставилося з порозумінням і не вимагало гроші за оренду землі. Місцеві аристократи опікували дітей-сиріт, які у ході військових конфліктів залишилися без батьків. Дворяни Бессарабії приймали сиріт на навчання і виховання до притулків за власний рахунок.

Діяльність Червоного Хреста, зокрема, при участі дворянського стану, стала невід'ємною частиною у ході будь-якої військової компанії. Аналізуючи події Східної війни, російсько-турецької 1877-1878 рр. та російсько-японської воєн було виявлено типові риси еволюційного розвитку благодійної діяльності бессарабських дворян.

З кожним наступним конфліктом добродійність як соціальне явище ставала більш свідомою та організованою, обсяги пожертвувань зростали, засновувалися благодійні товариства. Саме аристократи ставали ініціаторами ряду добродійних заходів та збору грошей.

Окрім добродійних пожертв для Товариства піклування про хворих і поранених воїнів, благодійність була спрямована на надання медичної, санітарно-епідемічної, харчової допомоги армії, відкриття та обладнання

медичних закладів. Громадськість багато уваги приділяла відкриттю нових шпиталів і лікарень, які фінансувалися приватними благодійниками, зокрема представниками дворянства. Так, особливою активністю бессарабські аристократи відзначилися в організації діяльності лазаретів у російсько-турецьку війну 1877-1878 рр., зокрема в справі опіки пораненими військовими та реабілітації інвалідів.

Фінанси передавалися в різні способи: індивідуально, через підписні листи, шляхом організації концертів, передачі дивідендів і грошових відсотків з вартості майна.

РОЗДІЛ 3

МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА АРМІЇ

З БОКУ БЕССАРАБСЬКИХ АРИСТОКРАТІВ

Надання благодійної допомоги в Україні має давні традиції. Історики знаходять коріння співчутливого ставлення до ближнього ще в звичаях давніх слов'ян. ХІХ ст. стало переломним у розвитку благодійності: в пореформеній Російській імперії було видано закони і встановлено неписані правила, завдяки яким соціальна політика держави, громадська та приватна благодійність набули обриси системи й отримали потужний імпульс до піднесення. На початку ХХ ст. доброчинність у державі переживала пік свого розвитку.

На середину ХІХ – початок ХХ ст. припав час тяжких військових зіткнень. У цей час благодійність стає трендом російської еліти. У здійсненні доброчинної діяльності велику роль відігравав фактор особистості самого благодійника. У суспільстві Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. станова приналежність мала суттєве значення для формування соціальних ролей, тому походження визначало долю людини. Доброчинна діяльність була справою заможних, насамперед, представників аристократичної верстви [240, с. 166], які за розмірами благодійних внесків займали перше місце.

Монархічна форма правління та застаріла соціально-економічна система стали стримуючими факторами розвитку держави в технічному та економічному відношеннях. Особливо гостро відчувалась матеріальна відсталість у забезпеченні діючої армії. Пріоритетним питанням, як під час підготовки до війни, так і протягом кожного конфлікту, залишалося постачання військ продовольством та фуражем. Самостійно держава не могла забезпечити армію на належному рівні, тому царизм був змушений звернутися до населення. Бессарабські аристократи одними з перших взяли участь у матеріальній допомозі військ.

3.1. Підтримка нобілітетом військових формувань продовольством і транспортом

Благодійна діяльність кінця XIX – початку XX ст. набула великого розмаху та стала невід’ємним атрибутом громадянського суспільства, складовою частиною свідомості населення [251, с. 5]. Війни середини XIX – початку XX ст. вимагали залучення людських, а також величезних фінансових ресурсів, яких імперія не мала.

Театр воєнних дій Східної війни проходив, головним чином, у Криму, однак не обійшов він і Новоросійський край та Бессарабію, які слугували місцем дислокації військ. Відомо, що до тягаря війни в цьому регіоні додався неврожай від посухи і саранчі, наслідком чого стала значна нестача робочої сили та застій торгових операцій. В 1854-1855 рр. бессарабські аристократи для збирання сіна на потреби армії були змушені наймати селян-косарів з інших губерній Російської імперії. Під час військового конфлікту 1853-1856 рр. найбільше постраждали південнобессарабські повіти: Кагульський, Акерманський і Бендерський [10, арк. 6; 48, арк. 1-14].

Попри важке становище, населення області намагалося надати посильну допомогу армії. Особлива роль у благодійній діяльності належала представникам місцевого нобілітету. Про підтримку армії з боку дворян під час Кримської війни свідчить лист Міністра внутрішніх справ Російської імперії С. Ланського: «... доблесне дворянство, з давніх-давен знамените своєю відданістю ..., полум’яною любов’ю до Батьківщини, і нині, під час тяжких випробувань, одухотворене тими ж піднесеними почуттями» [42, арк. 14].

Східна війна продемонструвала всю відсталість та недосконалість державного і військового апарату імперії. В ході військового конфлікту виявилось, що боєздатність армії через нестачу необхідного озброєння була послабленою, а тилове забезпечення взагалі не відповідало тогочасним реаліям. Однією з причин поразок і невдач російських військ цього періоду

були проблеми з постачанням продовольства, боєприпасів, фуражу. Особливо гострим на той час постало питання забезпечення військ провіантом. Так, у газеті «Колокол» зазначалося, що «... у Севастополі солдати вмирили більш від лихого утримання, ніж від ворога» [203].

В цей період організація постачання армії здійснювалася за старим зразком. Діяла мережа провіантських магазинів, яка залишалася незмінною ще з часів російсько-турецької війни 1828-1829 рр., через яку здійснювалося забезпечення продуктами військ у мирний час. Проте під час військових дій не вистачало необхідного обсягу. Вразливим для Росії була відсутність розвиненої мережі транспортних напрямів. Брак залізничних доріг ускладнював постачання провіанту до театру військових дій. Як правило, воно здійснювалося гужовим способом, що робило цей процес практично неможливим під час тривалої негоди [219, с. 461].

За постачання діючій армії продовольством несла відповідальність спеціальна провіантська комісія, яку було засновано в 1853 р. Очолював комісію (за протекцією фельдмаршала І. Паскевича) полковник Ф. Затлер, який на всі важливі посади призначив своїх родичів або свояків. Так, О. Шаров, тесть полковника, став директором інтендантства; Г. Воронич – свояк – чиновником з особливих доручень.

«Кумівство» дозволило Ф. Затлеру побудувати корупційну систему для реалізації різноманітних махінацій на поставках продовольства. Результатом цих дій стало, з одного боку, гнилі продукти харчування; а з іншого – надвеликі прибутки, які отримував Ф. Затлер. Полкові командири та квартирмейстери, приймаючи провіант низької якості, мовчали, оскільки також мали свою частку з подібних махінацій [229, с. 62-63].

Невдовзі інформація про сваволя та незадовільний стан забезпечення військ продовольством дійшли до громадськості Російської імперії, що стало поштовхом до активних дій у напрямку поліпшення постачання провізії для армії. Дворяни, купці, міщани, навіть селяни, жертвували необхідне на підтримку солдат. На жаль, більшість їх коштів йшли в кишені генералам,

полковим командирам. Солдати лише чули, що для них передаються значні пожертвування, однак фактично їх не бачили. За спогадами осіб, наближених до Ф. Затлера, за час військових дій йому вдалося накопичити до п'яти мільйонів рублів [203].

Перед діючою армією Росії реально постала перспектива голоду. В цей час продовольче забезпечення одного солдата на добу складалося з 3 фунтів житнього хліба і 0,25 фунта крупи. М'ясо видавалося по 0,5 фунта 2-3 рази на тиждень [254, с. 510-511]. Ситуацію рятували лише приватні пожертвування.

Для забезпечення військовослужбовців провіантом у період військового конфлікту 1853-1856 рр. бессарабські дворяни активно постачали армії худобу: корів, баранів, овець. Так, аристократи Акерманського повіту лише на початковому етапі війни надали 5 корів та 6 баранів, Бендерського – 10 корів, частину з яких було передано на потреби армії, а іншу пустили у продаж. Отримані гроші перераховувалися для військових.

Нами було зафіксовано, що на початку Східної війни представниками бессарабського нобілітету було продано значну кількість голів великої рогатої худоби, а отримані гроші в розмірі 424 руб. 36 коп. надіслано на користь збройних сил Російської імперії (див. *Додаток К*) [47, арк. 47-83; 51, арк. 83].

Деякі аристократи регіону були власниками різноманітних промислових підприємств. Нами були знайдені факти безкоштовної передачі на потреби армії 39 пудів солі дворянами Акерманського повіту П. Родоконакі, І. Старорадова, В. Мутафаглу, Є. Германсона, А. Арнаутова [23, арк. 237-249; 229, с. 62-63].

Безкоштовною допомогою для армії були поставки від дворян південноукраїнських територій різних продуктів харчування, зокрема, крупи, сухарів, сала. Значними розмірами пожертвувань відзначилися Є. Германсон та І. Креметчеглу (передали по 10 чвертей крупи), М. Дубинський (132 пуди

сухарів), І. Старорадов (75 пудів сухарів) тощо (*див. Додаток Л*). Всього бессарабськими аристократами було передано 226 пудів сухарів, 39 пудів солі, 38 чвертей крупи, 34 пуди сала [57, арк. 25].

Через непередбачуване затягування військових дій питання постачання продовольства військам ставало гострішим. Про заповзятливість у збільшенні обсягів провіанту для армії свідчить приклад громадської свідомості губернського секретаря Н. Заржицького, який у серпні 1854 р. організував у Ізмаїлі сушку сухарів для потреб армії. Завдяки його діяльності до складу було доставлено 22 000 пудів цієї продукції [127].

Доброчинність місцевого дворянства була зафіксована при переході військ через бессарабську територію. Так, серед архівних справ ДАОО, нами знайдено документ з подякою, яку отримали жителі м. Бельци за допомогу військовослужбовцям, що пересувалися містом у 1853 р. Усього, з травня по листопад 1853 р., через м. Бельци було переправлено 7 полків російської армії [6, арк. 11; 7, арк. 261].

Мешканці міста підготували та передали військовослужбовцям 11- та 12-денні запаси сухарів і борошна, а для приготування їжі – печі та посуд. У цій справі активну участь брали місцеві дворяни, такі як колезький секретар В. Мелелі, колезький реєстратор І. Махо, квартальні наглядачі П. Макаренко і В. Хмелевський [17, арк. 13, 21].

Аристократ с. Татарешт Кагульського повіту О. Енглезі 30 грудня 1854 р. пригостив обідом військовослужбовців 3-ої карабінерної роти Алексопольського єгерського полку [127]. У жовтні 1854 р. у місцевій газеті було надруковано подяку дворянам Ф. Чушлі, П. Ілашко, А. Керемеджогло за частування військ, які проходили через південноукраїнські землі [129]. 20 червня 1855 р. титулярний радник К. Заржевський запросив на обід офіцерів 6-ого резервного батальйону єгерського полку, який переходив через Рені [138].

Отже, для забезпечення військовослужбовців провіантом у період військового конфлікту 1853-1856 рр. бессарабські дворяни активно

постачали худобу, продукти харчування, допомагали діючій армії при переході через територію Бессарабії.

В період Східної війни приділялася увага й забезпеченню фуражем армійської кінноти. У цій справі значну допомогу надали дворяни Акерманського повіту (*див. Додаток М*). Серед найбільших благодійників ми називаємо поміщиків В. Пасхала та І. Руссова, які передали на зазначені потреби по 1 775 і 1 320 пудів сіна. Цей список продовжують М. Дубинський, Є. Германсон, О. Мутафаглу, В. Вишневський, М. Арнаутов, які надали по тисячі пудів. Завершує перелік В. Стурдза (73 пуди). Всього ж по Акерманському повіту було виділено 11 709 пудів сіна [57, арк. 25]. Аристократія Бендерського повіту також брала участь у цій справі: Ф. Чуфлі, П. Ілашко, А. Керемнджогло переправили до армії по 1 стогу сіна. Представники кишинівського нобілітету Є. Тінікова, М. Аснамов, Д. Руссо, Л. Стамо, І. Палєєв, Х. Константинов передали 8 стогів сіна для 2-ої драгунської дивізії [17, арк. 78, 90, 107; 88, арк. 13].

Знаходимо статистику пожертвувань сіном за повітам. Так, найбільшими показниками відрізнялися аристократи, які в 1854 р. передали: Оргеєвський повіт – 66 688 пудів сіна; Яський – 18 115 пудів; Хотинський – 14 800; Кишинівський – 13 275 пудів [131].

У цей час потреба у фуражному забезпеченні коня на місяць дорівнювала 24-32 фунтам овса, 10-15 фунтів сіна, 2-3 фунти соломи [254, с. 511]. Отже, пожертви сіном від дворян з чотирьох повітів становили 112 878 пудів. При необхідних 15 фунтах сіна на одного коня в місяць, бессарабські аристократи допомогли сіном для годування 275 312 коней.

Дворяни Бессарабії підтримували армію кормом для волів і коней. В основному, це були ячмінь та овес. Факти свідчать, що бессарабське дворянство в 1854 р. виділило 70,5 чвертей ячменю та 4 – вівса. Зразком щедрих пожертвувань можемо назвати К. Уляницького, який передав 15 чвертей ячменю, І. Радовича та І. Ангелова (по 7,5 чвертей кожен). Інші показники пожертв варіювалися від 1 до 2 чвертей [17, арк. 77-78, 90].

Проте не всі аристократи, під час заготівлі продуктів для армії, діяли на користь військовослужбовців. Деякі з них, під час розквартирування військ з метою накопичення власних статків підбурювали поселян на підвищення цін на необхідні продукти харчування та фураж. Приклади зростання цін зафіксовані в Кагульському, Сороксько-Ясському та Хотинському повітах. Так, ціна на пуд сіна тут зросла з 20 до 35-40 коп., а на чверть вівса з 2,50 до 4 руб. [36, арк. 1-6]. У м. Кагул, де в 1854 р. було розквартировано війська, ціни на сажень дров та сіна зросли до 14 руб. Через це було вирішено закупати фураж і паливо для війська в м. Галац [17, арк. 30; 46, арк. 84-89].

Бессарабські дворяни допомагали армії тягловою силою. В XIX ст. одним з найбільших багатств Бессарабії була велика рогата худоба (навіть на гербі Бессарабської області зображено голову бика). Саме волів під час Східної війни місцеві дворяни передавали на потреби армії.

Такі пожертви з боку дворян Бессарабської області не були винятком. Проте, у порівнянні з іншими губерніями Російської імперії, розміри пожертвувань на цих територіях були набагато більші. Наприклад, представники нобілітету Подільської губернії в період Східної війни передали 600 волів, а Київської та Волинської по – 400 тварин [2, арк. 16]. Дворянами Бессарабії пожертвовано 978 волів [51, арк. 184-192].

У лютому 1854 р. дворянство Бессарабії розпочало процес виділення з власних господарств великої рогатої худоби для армії. Серед архівних справ НАРМ нами було виявлено 55 прізвищ дворян, які пожертвували 304 тварини. Серед найбільших благодійників можемо назвати аристократів А. Стурдзу, який передав 50 волів, С. Крупенську та Г. Маразлі (пожертвували 36 і 35 голів відповідно).

Решта дворян також допомагали худобою: надали від 1 до 10 волів. Так, у 1854 р. Мурат Манук-бей та його брат Іван передали з власних господарств на потреби армії по 50 волів (*див. Додаток Л*) [51, арк. 1-16]. Відзначимо, що вартість одного вола у той час становила 30 руб. Відповідно,

можемо зазначити, що аристократами Бессарабської області в 1854-1855 рр. було виділено для армії волів на суму 9 120 руб.

Нами було проведено підрахунки пожертвувань великої рогатої худоби за повітами. Так, з Акерманського повіту було передано – 47 волів, Бендерського – 55, Кагульського – 117, Кишинівсько-Оргєєвського – 249, Хотинського – 90. Найбільше худоби зібрали аристократи Сороксько-Яського повіту (320). Всього, згідно квитанціям від дворян Бессарабії, за період 1854-1855 рр. було передано 978 волів [51, арк. 184-192].

Цю худобу потрібно було перегнати до м. Леово для передачі командирам військових частин. Для виконання цього завдання з аристократів кожного повіту було призначено відповідальних: з Бендерського – Є. Скріванова, Кагульського – К. Ануша, Акерманського – М. Старірадова, Сороксько-Яського – П. Мальчоча, Кишинівсько-Оргєєвського – Г. Ставілу, Хотинського – С. Ангелова.

Проте не всі серед них поставилися до цього доручення відповідально. Так, замість Є. Скріванова, який довго ухилявся від доручення, було призначено іншого аристократа. Аналогічна ситуація склалася в Кагульському повіті: замість дворянина К. Ануша були обрані Д. Тутован і А. Оханов [51, арк. 184-192].

Таким чином, від бессарабського дворянства на користь армії було пожертвовано 1 000 голів худоби. Як звітував у липні 1855 р. головний інтендант Південної армії, 978 голів з них здано на потреби діючої армії, 20 – залишилися в Яському, 2 – в Кишинівському повітах [34, арк. 1-16].

Благодійна діяльність бессарабських аристократів продовжувалася і після припинення збору волів. Так, дворянка Бендерського повіту Ф. Пансет у серпні 1855 р. пожертвувала армії 8 волів. Оскільки на той момент худоба вже була відправлена за призначенням, то цей подарунок було вирішено передати доглядачеві Бендерського провіантського магазину під обіцянку особисто доставити волів військовослужбовцям [16, арк. 165].

У НАРМ знаходимо інформацію про кінцеві пункти, куди було передано худобу. Так, Муромський полк прийняв від кишинівського дворянства 4 воли, від сороксько-яського повіту гусарський полк отримав 18 волів. Решту було передано командирам піхотних корпусів III, IV і V полків [51, арк. 271-273].

Чи вся худоба була використана за призначенням, в архівних справах не вдалося виявити відповідної інформації. Однак, у газеті «Колокол», в інформації, що була видана вже після війни, знаходимо відомості про факти махінацій з худобою в російській армії та свідчення про великі прибутки командирів «волових» рот. Призначав на цю посаду особисто Ф. Затлер, головний начальник провіантської комісії. Функції командирів виконували комісаріатські чиновники або поранені офіцери, прикомандировані до інтендантства. Вони збільшували кількість волів від цифри, вказаної в квитанції: «... йому відпускалося 500 волів, а він видавав квитанцію на 550 і на 600» [133].

У такому випадку командир мав вдаватися до різних витівок. Наприклад, заганяв до себе сільських волів, які паслися в полі та цим поповнював комплект тварин, виставлений в квитанції, інколи навіть більше, ніж було необхідно. Свідченням таких порушень стали регулярні оголошення в «Бессарабських обласних відомостях», в яких повідомлялося, що протягом 1854-1855 рр. у місцевого населення були постійними крадіжки волів та коней [126].

Окрім того, для списання худоби також укладалися угоди з місцевим керівництвом: сплативши 5-6 руб., можна було отримати фіктивне свідоцтво про померлу тварину. Командиру роти нараховувалося по 5 коп. сріблом для оренди пасовищних місць влітку за добове утримання одного вола. Проте ці гроші за призначенням не витрачалися, оскільки худоба випасалась безкоштовно на пасовиськах, які належали селищам [203].

Під час Східної війни через втрати особового складу кінних загонів, кількість коней, необхідних для війська, різко збільшилась. Їх поповнення

також йшло через обов'язкові збори коней з населення. Драгунські полки, які в цей час склали основу регулярної кавалерії, були найчисельнішими кінними частинами в російській армії. Бессарабські дворяни і тут проявили свою громадянську свідомість, жертвуючи власну худобу.

29 жовтня 1854 р. Бессарабський військовий губернатор у циркулярі №16089 звернувся до місцевого нобілітету з проханням продемонструвати приклад іншим станам держави у справі допомоги армії. В першу чергу, це стосувалося добровільного постачання будівельних матеріалів на спорудження стаєнь для армійських кінних загонів [44, арк. 2-3].

Кількість армійських коней, наприклад, у Бессарабії була досить великою. Так, лише в м. Орґеєв на постої перебувало 1 173 тварини, 300 голів з яких було розміщено в армійських стайнях, а 600 – по міських городах [53, арк. 26-27]. Щоб вирішити проблему нестачі місць для постою коней, у жовтні 1854 р. для місцевих дворян було підготовлено перелік місць будівництва стаєнь. У списку зазначалося, кому належали найближчі дворянські маєтки, які мали допомогти в справі спорудження та оснащення нових місць для постою коней, а саме: м. Кругляни (коні піхотного графа Добича Габалканського полку) підпадали під опіку дворян К. Гартінга та М. Доница; слобода Душк (коні Батарейного полку № 3) під нагляд Куцика та Дмитра Руссо; с. Пересичень (коні Муромського піхотного полку) – І. Крісті; с. Кобилк – О. Руссо; с. Тугор (коні легко-кінної батареї № 6 з бригадним штабом) – Ф. Романенка; с. Онішкани (коні Низовського єгерського полку) – І. Бузні [44, арк. 7-8; 87, арк. 49].

Першим з дворян відгукнувся Є. Лазо, який пожертвував на облаштування стаєнь 2 сажени соломи та 8 сажених сіна і хмизу. Цей приклад продовжив аристократ Хотинського повіту О. Руссо, який розчистив і підготував територію під облаштування стаєнь для кавалерійських коней, а також надав і доправив до місця будівництва очерет і солону зі своїх запасів [44, арк. 47-48].

Не залишилися осторонь благодійної діяльності предводителі дворянства. Так, сороксько-яський предводитель виділив 500 пудів сіна та будівельний матеріал; хотинський – 22 сажні хмизу, 64 сажні очерету, 410 штук стовпчиків, 13 сажень колів і 150 возів соломи.

До кінця 1854 р. спорудження стаєнь для армійських коней в Бессарабській області в цілому було завершено. Тому вже на початку 1855 р. Бессарабський предводитель дворянства отримав листа з наказом про збір коней та передачу їх на зимовий період під піклування дворянства. Через земських начальників було розіслано листа з вимогами до всіх дворян Бессарабії щодо правил утримання коней та їх повернення навесні до діючої армії [43, арк. 4].

Навесні, 27 березня 1855 р., аристократи по квитанціям здали коней військовим командирам. З різних причин поголів'я значно зменшилось, до того ж, частину з них через фізичну непридатність, було забраковано.

Зі справ НАРМ одержано інформацію про кількість отриманих та повернутих коней від бессарабського нобілітету військовим частинам. Так, хотинський предводитель дворянства прозвітував, що у дворян його повіту знаходилось 45 коней Замостянського єгерського полку, котрий квартирувався в Хотині. При поверненні тварин полку, 23 з них були забраковані та пізніше викуплені місцевими мешканцями за ціною 35 руб. 75 коп. У квитанції від Модлінського піхотного полку зазначалося, що акерманському дворянству під опіку було передано 61 тварину. З них повернули на службу – 43, забраковано – 15 (були продані за 536 руб. 75 коп.). Кагульський предводитель дворянства повідомив, що з 54 коней, переданих на утримання дворянам, було повернуто лише 14 [43, арк. 11-12; 27; 29; 216].

Дворянством Оргеєвського повіту від 15-ї артилерійської бригади легкої 6-ї батареї було отримано 18 коней, з них 1 тварина померла, 1 вкрали та 1 забракували. Від тієї самої бригади 8-ї батареї – 27 коней, у повному складі були повернуті. У Люблінській єгерській полк із 48 коней – 42.

Кишинівський генерал-ад'ютант у листі інформував, що коні, які знаходилися в Кишиневі на піклуванні у дворянства (10 артилерійських коней) залишаються в місті, оскільки не було вирішено їх пункт призначення. Подальша доля цих тварин невідома. Бендерські дворяни отримали на піклування 84 коней, із них 3 померло, 11 було забраковано. Від сороксько-яських дворян з 251 отриманих коней артилерійським бригадам №4 і 15 було передано 210 коней (забраковано 39, не повернули 2) [43, арк. 5; 33-34; 40-47] (див. Додаток Н). У відсотковому відношенні бессарабські аристократи повернули 73% від отриманих коней, забраковано – 15%, залишилися в Кишиневі – 11%, померли або вкрали – 1%.

Дворянство робило пожертвування не лише худобою. Вони дозволяли на своїх землях випас скоту під час просування військ по бессарабській території. В 1854 р. на ім'я сороксько-яського повітового предводителя дворянства надійшло прохання залишити вільними поля біля доріг для військових тварин. Місцева аристократія відгукнулася і надала достатню кількість пасовищ біля поштових та сільських доріг [74, арк. 165]. Зокрема, дворяни Хотинського повіту протягом 1854-1855 рр. з числа своїх сінокосів передали 3 165,5 десятин землі [57, арк. 6; 58, арк. 55-57].

Окремим напрямком благодійної діяльності бессарабського нобілітету була допомога при пересуванні військ по території Бессарабії. У березні 1854 р. маршрут передислокації 2-го резервного кавалерійського корпусу з артилерією і кінною дивізією пролягав через Кишинів і Дубосари, 14 травня 1854 р. вони мали прибути в м. Леово.

Бессарабський військовий губернатор направив місцевому дворянству офіційне звернення, в якому просив аристократів посприяти просуванню військ. На це прохання відгукнулися всі повітові предводителі дворянства. Було вжито наступні заходи: на станціях заготовлено певну кількість підвод; відремонтовано дороги та організовано переправи по шляху проходження військ; підготовлено продовольче і фуражне постачання для військ [35, арк. 158; 49, арк. 1-3; 61, арк. 7].

Таким чином, бессарабські аристократи під час Східної війни всебічно допомагали діючій армії в матеріальному забезпеченні. Дворяни передавали продукти харчування, корм, сіно, рогату худобу, коней; будували стайні; підтримували війська при пересуванні по території Бессарабії тощо.

Наступним важким випробуванням для Російської імперії стала російсько-турецька війна 1877-1878 рр. Оскільки домінуючим місцем розгортання військового конфлікту було обрано Балканський театр, Бессарабія знову опинилася в центрі військових подій.

На початку червня 1877 р. на лівому березі Дунаю під командуванням князя Миколи Миколайовича були зосереджені російські війська. Активну участь у допомозі армії, як і раніше, взяли бессарабські аристократи, родові маєтки яких слугували притулком для військових. Як свідчать матеріали, у будинку І. Катаржі в 1877 р. було розміщено штаб головнокомандуючого Балканським театром воєнних дій [273, с. 139].

Враховуючи досвід Східної війни, в державі при підготовці до військових дій 1877-1878 рр. було проведено реорганізацію в постачанні військ, зокрема поблизу театру воєнних дій у містах Кишинів, Бендери, Акерман було створено бази із запасами провіанту; почали функціонувати похідні кухні.

Проте поодинокі форми реорганізації в армії не удосконалили всю систему, тому зловживання й порушення залишилися. Постачання військ перетворювалося у велику схему корупційних операцій, наслідки якої негативно впливали на матеріальний стан військ. Ситуація погіршилася, коли діюча армія перейшла південно-східний кордон і залишила позаду продовольчі бази.

В таких умовах постачання провіантом було передано товариству «Греггер, Горвіц і Коган». Платню за провіант надавали командири частин з грошей, які раніше були їм видані. В свою чергу, назване товариство отримувало платню за свої послуги в розмірі 10% від вартості провіанту. Для підвищення розмірів прибутку «Греггер, Горвіц і Коган» висунули вимогу,

щоб замовлення було у величезних обсягах. У свою чергу, доставка здійснювалася із запізненням, лише через тиждень після отримання клопотання. Зловживаючи своїм фактично монопольним становищем, компанія накопичила суттєвий капітал, в той час, як армія буквально залишалася голодною [219, с. 470-472].

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. уперше в діючій армії було дозволено перебувати військовим кореспондентам. Одним із них став редактор газет «Урядовий Вісник», «Військово-Летючий Листок» – В. Крестовський, який після закінчення військового конфлікту в опублікованих нотатках представив картину продовольчого забезпечення армії: «На інтендантську частину вже доходять з різних сторін скарги, ... ніби сухарі, заготовлені в кишинівській пекарні, недостатньо просушені, тому сухар згортається в тверді грудки і покривається пліснявою» [206, с. 11-12].

Для покращення ситуації представники бессарабського нобілітету активно допомагали військовослужбовцям продуктами харчування. Протягом усіх військових конфліктів дворяни постачали до армії бессарабське вино, яке видавали бійцям «для підтримки здоров'я» з розрахунком 2 чарки на тиждень (1 чарка дорівнювала 0,12 л). Так, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. брати Томульці передали 200 пляшок червоного вина, а О. Леонард, І. Крісті, О. Суручану 3 бочонки вина, що містили по 40 відер [77, арк. 5; 159].

Різновекторна благодійна діяльність бессарабських аристократів торкнулася і проблеми забезпечення провіантом шпиталів і лазаретів. Так, в 1877-1878 рр. дворянками було зібрано і передано на потреби постраждалим військовослужбовцям Кишинівського лазарету 5 225 фунтів цукру, 1 360 фунтів картоплі, 59 фунтів хліба, 1 200 яець, 720 фунтів кави, 380 фунтів чаю, 1 000 фунт тютюну, 90 пляшок молока, 18 пляшок коньяку, 156 пляшок вина [168].

Додатково в шпиталі Бессарабської губернії було відправлено 92 фунти чаю, який надала Н. Мілютіна, та 1 фунт чаю і 26 фунтів цукру, пожертвовані А. Кузнецовою. С. Катаржі на потреби кишинівської лікарні для поранених і хворих воїнів передала 10 фунтів кукурудзяної крупи.

На початку серпня 1877 р. комісія з прийому хворих і поранених воїнів, діяльність якої розпочалася в Кишиневі 7 липня 1877 р., надала звіт за 3 місяці своєї роботи (з липня по серпень). Як зазначалося в документі, основним напрямком її роботи було облаштування санітарних потягів, які у складі 30-40 товарних вагонів почали функціонувати з липня 1877 р. і перевозили військовослужбовців з м. Ясси до м. Кишинів. Один потяг вмещав від 400 до 600 осіб. Спочатку вагони були дуже погано облаштовані – «... хворі і поранені розміщувалися безпосередньо на підлозі» [154].

Пізніше, завдяки вимогам комісії, кожному бійцю стали видавати солону для підстилки, з часом їх вже клали на носилки, підвішені до стелі. Головними питаннями, які допомогла вирішити комісія були: дезінфекція вагонів, облаштування проходу від одного вагона до іншого, годування військовослужбовців. Так, за даними, в Кишинівському буфеті подавали комплексний обід із м'яса, супу, хліба, чаю, молока, вина і тютюну.

Всього, було перевезено 49 санітарних поїздів із 25 216 воїнами і 201 офіцером. Для їх забезпечення було витрачено лише чаю 56 000 склянок [157]. В 1876 р. урядом було введено «чайне» забезпечення, яке дорівнювало 0,5 фунти чаю і 1 фунт цукру в день на 100 осіб [206, с. 77].

Факти про пожертви бессарабських дворян на користь транспортного забезпечення армії під час збройного конфлікту 1877-1878 рр. знаходимо в польових замітках військового кореспондента В. Крестовського, який детально описував події того періоду. Так, 25 квітня 1877 р. після сильного дощу бессарабські дороги були непридатні для перевезення військових вантажів.

Наступного дня П. Леонард, бессарабський предводитель дворянства, разом з головою губернської земської управи А. Катруццо запропонували

місцевому губернатору допомогу підводами, волами, конями. Їх надання передбачалося не лише в Кишиневі, а й у всіх головних пунктах пересування військ Бессарабською губернією. Аристократи безкоштовно надали транспорт, земство, в свою чергу, запросило мінімальну плату [206, с. 69-70]. На нашу думку, такі форми мінімальної допомоги були пов'язані із початком активного будівництва залізниць у 1870-х рр. в усіх напрямках імперії. Водночас, важливість гужового транспорту в військовій справі відійшла на другий план, і тому питання забезпечення діючої армії транспортом, зокрема підводами, відпало.

Отже, благодійна діяльність бессарабських аристократів під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. розширилася та стала більш організованою. Дворяни передавали військовослужбовцям продукти харчування, тютюн; допомагали діючій армії транспортними засобами. Новою формою доброчинності місцевої аристократії стало забезпечення санітарних потягів.

У 1904 р. розпочалася російсько-японська війна, яка закінчилася для Російської імперії повною поразкою. Попри вагомий військовий потенціал Росії у порівнянні із супротивником, армія Японії мала кількісну більшість військ. Матеріальне забезпечення японської армії також було кращим, тим часом як постачання російських військ забезпечувала лише одноколійна Сибірська залізниця з низькою пропускною здатністю.

Матеріальна допомога в цей період набула більш організованих форм. Активну участь в цій справі взяли бессарабські дворяни. Основний напрямок їх благодійної діяльності – забезпечення усім необхідним санітарних загонів і лазаретів Червоного Хреста, які знаходилися на Далекому Сході.

У НАРМ було знайдено лист-звіт голови виконавчої комісії Червоного Хреста графа І. Воронцова-Дашкова, в якому зазначалося, що з початку війни і до листопада 1904 р. бессарабське дворянство відправило одинадцять транспортів із матеріальною допомогою на Далекий Схід. З Бессарабської губернії допомогу відправляли поїздом до Одеси, а далі – на пароплаві

«Орел» до Пензи на ім'я губернського предводителя дворянства. Найбільше було передано продуктів, які виготовлялися в Бессарабії – тютюн і червоне виноградне вино. Знаходимо факти, що для збору тютюну в губернії було розіслано спеціальні коробки з написом: «дайте цигарку пораненому».

Перший транспорт від бессарабських дворян було відправлено 25 червня 1904 р. До нього увійшло 2 368 фунтів тютюну та 1 121 пляшки вина. Через нетривалий час, 27 липня 1904 р., була зібрана друга партія: відправлено 2 098 фунтів тютюну і 1 237 пляшок вина. Третій ешелон, надісланий наприкінці липня, доставив 7 830 фунтів тютюну і 800 пляшок вина. Четвертий – 3 444 фунтів тютюну, 393 пляшок вина. П'ята колона, яка була значно меншою за обсягами, доправила лише 1 950 пляшок вина.

Шостий ешелон з одинадцяти від 15 серпня 1904 р. був найбільшим за вантажем, оскільки зібрана продукція не вмістилася в три вагони, які для цього були призначені. Дворяни наповнили їх 17 740 фунтами тютюну та 250 пляшками вина. Сьомий транспорт також був завантажений продовольчими товарами аристократів Бессарабії. Так, 15 вересня 1904 р. було відправлено 12 171 фунтів ячмінної крупи, 7 604 фунта кукурудзяної крупи, 4 595 фунтів тютюну. Наступні постачання були меншими за обсягом: восьмим складом (20 листопада 1904 р.) було відправлено – 12 230 фунтів ячмінної крупи, тюк цукру і чаю; дев'ятим (2 грудня) – 2 428 фунтів тютюну; десятим (26 грудня) – лише речі; одинадцятим, останнім, (27 грудня) – 3 315 фунтів тютюну [80, арк. 18-65].

Статистика свідчить, що за період червень-грудень 1904 р. бессарабський нобілітет відправив пожертв на потреби армії на Далекому Сході в розмірі 43 818 фунтів листового тютюну, 6 751 пляшок червоного вина, 24 401 фунтів ячмінної крупи, 7 604 фунтів кукурудзяної крупи, 34 фунтів цукру і чаю, 90 фунтів вати (див. *Додаток II*) [81, арк. 108, 119].

У НАРМ зберігаються свідчення про значні розміри пожертвувань від аристократів Бессарабської губернії. Так, В. Лігензевич для лазаретів безкоштовно передала 113 пляшок вина, М. Дерожинський – 100 пляшок.

Земський начальник Бендерського повіту Г. Леонард виділив 200 пляшок вина, а також запропонував додатково продати вино із зниженою на 10% (60 коп. за пляшку) ціною. Так, І. Аріонеско відпустив у продаж 4 500 пляшок вина з 8-річною витримкою із суттєвим зниженням ціни за пляшку. Аристократи також проявляли активність у зборі провіанту для лазаретів на Далекому Сході. Наприклад, у Бельцькому повіті відповідальною в цій справі була обрана дворянка К. Митрофанова [81, арк. 8, 17, 18].

В цей час у приміщенні колишнього будинку дворянина М. Зоті, кишинівські аристократи облаштували тимчасову фабрику для перетирання листового тютюну, який упаковували та відправляли на Далекий Схід. Відповідальним за цю справу було призначено скарбника дворянського депутатського зібрання І. Аріонеско. Представники нобілітету активно постачали тютюн до цієї фабрики. Наприклад, дворянка І. Будда передала 648 фунтів тютюну [115].

Аристократи Бессарабської губернії відправляли на фронт чимало продуктивних посилок. В цей час норма добової видачі складала 2 фунти борошна або 3 фунти хліба, за відсутністю – 2 фунти сухарів; 0,5 фунтів свіжого м'яса. 2 жовтня 1904 р. дворянки Д. Харжевська, П. Вишневська відвезли на фронт для Волинського і Мінського піхотних полків 1 806 фунтів галет, 289 фунтів цукру, 36 фунтів тютюну, 8 000 цигарок [240].

На різдвяні свята бессарабські дворяни також передали на фронт подарунки: в 1904 р. відправлено 95 пакунків, у кожному знаходилося 0,25 фунтів чаю, 3 фунти цукру, галети, фунт тютюну [193].

3 серпня 1905 р. на Далекий Схід була відправлена кінна кулеметна рота, в складі якої перебувало 80 осіб. Через них бессарабські аристократи передали для військовослужбовців Мінського і Волинського полків 1 408 фунтів тютюну та 700 пляшок вина [199].

Благодійна діяльність бессарабських дворян не обмежувалася лише провіантом. Вони надавали допомогу родинам військовослужбовців. Наприклад, М. Дем'янович прийняв на утримання в зимову пору худобу

солдат, яких призвали на фронт, а їхнім родинам щомісяця допомагав харчами [122].

Влітку 1904 р. аристократи Бессарабської губернії Г. Крупенська, О. Катаржі, Г. Ружицький у тимчасове користування передали військам 281 десятину землі, за що їм було призначено винагороду в розмірі 3 000 руб., від якої дворяни відмовилися [186].

Отже, поразка Росії в Східній та російсько-японській війні висвітила багато проблем у державі, зокрема невідповідність воєнної системи тогочасним викликам. Царизм утримував величезну армію в мирний час, але не мав підготовленого резерву на випадок війни. Реформування було потрібним майже всюди: в управлінні збройними силами; озброєнні та комплектації військ; підготовці офіцерських кадрів тощо. Особливої уваги від держави вимагала існуюча система матеріального забезпечення армії. Забезпечення військовослужбовців продуктами харчування завжди залишалось головною запорукою успішного ведення бойових дій. В цей час представники аристократичної верстви розгорнули активну благодійну діяльність у забезпеченні діючої армії провіантом, фуражем, транспортом.

3.2. Внесок аристократів у медичне та речове постачання армії

Після завершення періоду наполеонівських війн Російська імперія мала вагомий статус у зовнішній політиці. Проте у внутрішньому житті країни зберігалася суто консервативна політика та відмова від проведення необхідних реформ урядами Олександра I та Миколи I. Наслідком цього став застій в економіці держави в порівнянні зі швидким розвитком провідних країн Європи. Навіть головна опора режиму – армія – відстала в технічному і тактичному плані від передових збройних сил того часу. В таких умовах уряд змушений був звернутися до всіх станів імперії за підтримкою. В першу чергу це стосувалося дворянства, яке проводило активну роботу з матеріальної підтримки військовослужбовців. Особливо це проявилось в

допомозі речами. Численні факти засвідчують чималі розміри пожертв з боку аристократів предметів повсякденного попиту.

У 1854 р., за статистичними даними, в бессарабському регіоні проживало 966 953 особи, із них спадкових і особистих дворян налічувалося 6 225 (0,6% із загальної кількості населення). В свою чергу, кількість військ на території Бессарабії складала 208 279 осіб. Таким чином, на 1 аристократа припадало 34 військовослужбовця [11, арк. 28-31].

Напередодні Східної компанії, рівень військової медицини хоч і не відставав від європейських показників, проте все ж не дотягував до вимог і потреб армії. Особливо проблемним було питання медичного забезпечення, яке не було розраховано на затяжну війну. В цей час система постачання шпиталів не була налагоджена: лікарі не мали достатньої кількості перев'язувального матеріалу та лікарських препаратів для ефективної допомоги хворим і пораненим воїнам. В таких умовах уряд виступив з проханням допомоги від усіх станів країни, в тому числі й дворян.

У жовтні 1855 р. Бессарабський генерал-губернатор у листі до імператора інформував про роботу Бендерського, Кишинівського, Ізмаїльського, Кілійського, Перекопського, Кінбурнського, Бельцького шпиталів. Через військові дії Кагульський та Леовський були переведені до м. Ямполь. Майже всі лікарні, до яких надходила величезна кількість поранених, працювали в екстреному режимі. Так, в Бендерському шпиталі перебувало 755 хворих, хоча ліжок було лише на 160 осіб; в Кілійському знаходилося 1 118 осіб, що вдвічі перевищувало місткість шпиталю. Зворотна ситуація склалася в інших медичних установах. Так, Ізмаїльський шпиталь був розрахований на 1 850 осіб, але перебувало в ньому лише 714 хворих воїнів; у Кишинівському, замість 1 200 місць, було задіяно лише 312 [16, арк. 38].

Аристократи Бессарабії в період Східної війни всіляко допомагали лікарням, лазаретам та шпиталям. У першу чергу, вони постачали матеріал для перев'язки. У роботі з його виготовлення активно брали участь

дворянки.

В архівних справи НАРМ знайдено список, в якому наведено прізвища 18-и аристократок. Перелік починається з Г. Крупенської, дружини колишнього губернського предводителя та В. Перетяткович, дружини дійсного статського радника [84; арк. 8-9]. Факти свідчать, що в 1854 р. у Хотинському повіті дворянками Є. Філодоровою та М. Казимировою було виготовлено з голландського полотна 21 фунт бинтів для поранених в Криму [56, арк. 12-14]. Дворянки не лише виготовляли, а й безкоштовно віддавали перев'язувальний матеріал. Так, у 1855 р. бессарабські аристократки передали до медичних закладів 243,5 аршинів бинтів. Серед найбільш активних постачальниць слід назвати Ю. Жнову (105,5 арш.) та Н. Телемешт (105 арш.) [129].

У зазначений період представники бессарабського нобілітету допомагали у виготовленні корпії (висмикнутих зі старого чистого полотна ниток різної довжини, що використовувалися для перев'язки ран). Лише за 1855 р. було зібрано та передано 217,7 фунтів корпії. Активнішу участь в цьому процесі взяли І. Канська (46 фунтів), К. Донич (26 фунтів), З. Кешко (20 фунтів) та інші (*див. Додаток Р*) [137].

Для допомоги постраждалим воїнам представники місцевого нобілітету надавали приміщення. Наприклад, аптекар кишинівського військового шпиталю, титулярний радник М. Романдич для розміщення поранених передав 5 кімнат і кам'яну баню.

Отже, під час Східної війни бессарабські дворяни жертвували перев'язувальний матеріал для медичних закладів, надавали власні маєтки для допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям.

Період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. для усіх соціальних верств населення держави відзначився бурхливим піднесенням громадянської свідомості. Чимала кількість постраждалих призвела до всебічної допомоги від усіх станів. Люда проявляли високу ступінь щедрості у допомозі армії.

З початком військового конфлікту бессарабські дворяни активізували свою діяльність у справі благодійної допомоги. Так, бессарабський нобілітет організовував зустрічі санітарних потягів з хворими і пораненими воїнами на станції м. Кишинів [69, арк. 1], а в квітні 1877 р. болгарським сім'ям, постраждалим від турецького ярма було зібрано та передано 313 фунтів теплих речей [142].

У 1877 р. з метою полегшення координації діяльності місцевих комітетів Товариства піклування хворих і поранених воїнів було запропоновано систему 10 шпитальних округів. Бессарабська губернія разом з Херсонською увійшли в перший прикордонний район, на території якого було розташовано найбільшу кількість (24) лікувальних закладів на 2 000 ліжок [145]. Лазарети існували в трьох формах: місцеві, летючі та пересувні. Останні були найважливішими, оскільки діяли безпосередньо на полі бою, але можливість транспортування поранених була відсутньою. Існували ці лазарети, виключно на гроші благодійників [100, с. 16].

За свідченням архівних даних, у Бессарабії на початку війни діяло 2 постійних шпиталі в м. Бендери (на 207 місць) та м. Тирасполі (на 415 місць), санітарна лікарня і лазарет у м. Кишинів (по 200 місць кожна), 9 військових тимчасових шпиталів (Оргєєвському повіті – 3, Акерманському повіті – 2, Бендерському повіті – 1, м. Кишинів – 1, м. Бельци – 1, м. Тирасполь – 1). До закінчення військових подій їх чисельність значно зросла [109, с. 11-12]. Загалом, під час війни на південноукраїнських теренах функціонувало 52 шпиталі, розрахованих на 5 600 ліжок [263, с. 9].

Забезпечення шпиталів залишалося проблемним питанням, оскільки не вистачало в повному обсязі ні транспортних засобів для перевезення поранених, ні професійних лікарів, ні медичних препаратів.

Для забезпечення належного нагляду за постраждалими воїнами дворянство Бессарабії продовжило практику речових пожертв. Так, зі звіту Кишинівського дамського комітету стало відомо, що з травня по липень 1877 р. ними було зібрано 3 866 аршинів полотна для виготовлення бинтів. Із

них 500 аршин було закуплено дамським комітетом, а інші – це пожертвування дворянок Бессарабської губернії, серед яких найбільш щедрі внески зробили А. Гріпберг (941 арш.), Є. Лоран (759 арш.) та З. Кешко (400 арш.). За архівними даними, З. Кешко під час військового конфлікту 1877-1878 рр. продовжила свою благодійну діяльність, яку розпочала ще у період Східної війни, під час якої пожертвувала 20 фунтів корпії [148]. Із пожертвованого матеріалу було передано 800 аршин бинту до шпиталів Кишиневу [159]. Окремо Я. Бонгарда, який передав шпиталю 2 термометри [160].

11 листопада 1877 р. через збільшення потоку хворих і поранених представниці дамського комітету відкрили в будинку купця Б. Качана лікарню на 20 ліжок. Так, на обладнання 5 ліжок Є. Шуманська виділила подушки, ковдри та білизну, 5 столів з графинами, склянками і підносами; І. Чубарова – 12 тарілок; К. Марковська – чавунну піч. Члени кишинівського товариства, щомісяця передавали по 2,5 пудів мила для санітарного забезпечення лікарень. Наприкінці листопада 1877 р. лікарню відвідав інспектор по лікарняним закладам Київського і Одеського військових округів генерал-ад'ютант А. Кушелев. У звіті він відзначав, що «... лазарет знаходиться в гарному стані», і благодійницям слід висловити подяку за виконану роботу [66, арк. 3; 155].

Проводилися заходи й по збереженню поранених і хворих воїнів від впливу низьких температур. Наприклад, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. на залізничній станції м. Кишинів діяв пункт для обігріву постраждалих військовослужбовців. Для забезпечення постраждалих воїнів було вирішено знову звернутися за допомогою до місцевого нобілітету. Дворяни швидко відреагували на заклик і передали для 100 воїнів теплий одяг.

Ще одним напрямком благодійної діяльності представниць дворянського стану Бессарабії південноукраїнських територій було заснування швейних майстерень з виготовлення речей для солдатів. Так,

одна з них була обладнана при кишинівському дитячому притулку, доглядачкою якої обрали дворянку Ю. Журавську. Представниці бессарабської аристократії М. Семиградова, Г. Нарішкіна, А. Крісті, Е. Катаказі, О. Маркова, Є. Угрюмова, С. Лазо брали активну участь у роботі швейної. За 1877-1878 рр. було пошито 1 222 сорочки, 1 176 кальсонів, 1 778 простирадл, 320 фуфайок, 855 косинок, 1 525 пар панчох, 2 400 рушників, 193 халати, 353 подушки, 10 000 аршин бинта [68, арк. 134; 202]. Ще одна майстерня була відкрита в м. Бендери під патронатом Є. Лоран.

Третя швейна майстерня розпочала свою роботу 4 липня 1877 р. у будівлі Кишинівської духовної семінарії. Вона була більша за розмірами і в період війни цілком забезпечувала воїнів необхідними речами. Спочатку майстерня працювала тричі на тиждень, але через велику кількість бажаючих допомогти з 30 вересня 1877 р. почала функціонувати 4 рази на тиждень. Припинила свою діяльність майстерня лише в травні 1878 р.

Для забезпечення роботи швейних майстерень благодійниці жертвували полотно. Наприклад, дворянка А. Дукантоні виділила для швейної майстерні 108 арш., К. Шишко – 103 арш., І. Руссо – 100 арш. [148].

Факти свідчать, що деякі дворянки самостійно взялися за шиття і в'язання теплих предметів одягу. В результаті було вироблено понад 10 000 речей, серед яких – 3 395 сорочок, 3 489 кальсонів, 900 фуфайок, 100 фартухів [148]. Частину речей було відправлено на фронт для Рушукського і Шипкінського полків.

Представниці нобілітету інших повітів Бессарабії також брали участь у забезпеченні армії теплими речами. Наприклад, сорокські дворянки пошили та передали до кишинівського дамського комітету – 161 фуфайку, 153 пари кальсонів, 120 пар панчох, 56 рушників, а для санітарного персоналу – 10 халатів, 17 ковпаків [160].

До середини 1877 р. було створено три центральних склади (Петербурзький, Московський, Кишинівський), куди відправлялися речі з місцевих складів. Після цього сортовані комплекти одягу переправлялися до

Ясс, Одеси та Єлисаветграду. Наприклад, Кишинівський склад, отримавши від швейної майстерні 10 570 предметів одягу, з липня 1877 р. по жовтень 1878 р. надіслав 1 861 транспорт з необхідними речами і медикаментами.

В період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. поліпшилася організація постачання пожертвувань для військовослужбовців. Спочатку зібрані речі направляли дворянкам, які сортували та пакували, а потім представниці аристократії особисто відправляли пакунки на фронт. Взимку 1878 р. усі теплі речі, які пожертвував бессарабський нобілітет, були спакзовані у три тюки дворянкою Г. Нарішкіною, й через представника Червоного Хреста відправлені до діючої армії [161]. Окремо лазарети отримали власні пожертвування від Ганни Миколаївни Нарішкіної: 100 сорочок, 50 фуфайок, 50 пар вовняних панчох і 50 паперових хусток [172].

Члени Кишинівського дамського комітету передавали бійцям на фронт натільну білизну, одяг та предмети першої необхідності, яких в той час дуже бракувало військовослужбовцям. За статистичними даними, до діючої армії було передано рушники (123 шт.), гудзики (552 шт.), голки (850 шт.) (*див. Додаток С*) [148] Дворянка М. Демі пошила 1 008 комплектів натільної білизни та передала її Флорештській лікарні. За свій вчинок Марія Осипівна була обрана покровителькою цього медичного закладу [104, с. 59].

Важливим напрямком роботи тарутинського комітету Товариства піклування про поранених і хворих воїнів було утримування лікарняних ліжок у медичних закладах. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. комітет забезпечив функціонування 30 ліжок та надав допомогу в лікуванні 52 хворих воїнів.

Товариство постачало комплекти необхідного одягу в інші лікарні. Наприклад, комратському лазарету було передано пух на 36 подушок, кишинівському на 100 подушок. Для бендерського евакуаційного пункту було доставлено 20 ліжок, 20 покривал, 20 простирадл, 20 носових хусток, 10 подушок та 8 наволочок [175].

Представники бессарабського нобілітету для армійців передавали й посуд. Є відомості, що І. Фукса передав 36 чайних ложок, С. Лівшиця – 24 склянки і графин, С. Розенберг – 6 склянок з блюдцями, Я. Бонгардт – 12 блюдець і 4 підноси.

Після лікування в лазареті стан солдатів ще вимагав медичної консультації та допомоги. 21 квітня 1878 р. представниці Акерманського дамського комітету заснували в м. Кишинів для демобілізованих воїнів (за станом здоров'я) притулок на 50 осіб, який приймав солдат, що потребували медичної допомоги. В перший же день до нього з Габровського шпиталю на лікування надійшло понад 20 воїнів [167].

Таким чином, у період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. представники нобілітету південноукраїнських земель брали активну участь у речовому та медичному постачанні армії. Дворяни жертвували речі, посуд, перев'язувальний матеріал; відкривали швейні майстерні для пошиття теплового одягу; організовували роботу Товариства піклування про поранених і хворих воїнів; забезпечували медичні заклади, санітарні та евакуаційні потяги.

Традиції приватної благодійності, закладені в попередньому столітті, набули широкого продовження та розвитку в період російсько-японської війни. Влітку 1904 р. в Акерманському повіті було вирішено відкрити санаторій для поранених воїнів з Далекого Сходу. Значну допомогу в цьому зіграли представники дворянського стану: С. Урусов, Л. Окуліч, Г. Навроцький, М. Кузнєцова, О. Єремєєв. У газеті «Бессарабські губернські відомості» зазначалося: «... за гостинність під час відвідування притулку гофмейстером М. Жедрінським від княгині Єлизавети Федорівни дворяни отримали подяку» [32, арк. 4; 184].

У 1904-1905 рр. бессарабськими аристократами було відправлено 11 транспортних засобів з матеріальною допомогою для армії на Далекий Схід. Починаючи з третього ешелону, дворяни жертвували одяг, продукти, медикаменти і, навіть, вату. В четвертий ешелон увійшло 8 тюків з речами

(кальсьони, сорочки, рушники) і 90 книг для читання. З шостим транспортом було передано 90 книг, 90 фунтів вати, 5 тюків речей. Сьомий складався з 8 тюків речей, а десятий вмiщав 2 пакунки з речами [80, арк. 18-65].

Як свiдчать архiвні дані, за перiод з червня по грудень 1904 р., бессарабські аристократи пожертвували і вiдправили на Далекий Схiд 23 ящики речей (896 сорочок, 435 кальсонiв, 98 простирадл, 463 наволочки, 2 186 рушникiв, 409 хусток, 95 матрацiв, 55 ковдр, 44 халати, 130 портянок, 16 подушок, 34 пари шкарпеток, рукавичок, скатертин та шарфiв), 180 книг, 90 фунтiв вати (*див. Додаток II*) [81, арк. 108, 119].

Зазначимо, що, крiм матерiальної допомоги, дворяни Бессарабської губернії дбали і про духовний стан вiйськовослужбовцiв. Вони активно передавали у великих обсягах книги з рiзної тематики. Наприклад, I. Лашков вiдправив на фронт 228 книг, а хотинські дворяни пожертвували 273 пiдручники та 8 журналiв [117].

У 1905 р. вiд бессарабського нобiлiтету продовжилися благодiйні посилки. Так, в цей час дворянами Хотинського повіту бiло зiбрано та передано на потреби Червоного Хреста 7 772 арш. полотна, 5 740 рушникiв, 520 сорочок, 88 подушок, 31 носовичок, 50 косинок, 254 пар кальсонiв, якi були упаковані й 3-ма транспортними засобами передані на фронт. За такi щедрi пожертви 14 квітня 1905 р. П. Крупенський, хотинський предводитель дворянства, отримав подяку вiд iмператриці Марії Федорiвни [117].

Аристократія Бессарабської губернії, як і в попередню вiйну, брала активну участь у шитті одягу для вiйськовослужбовцiв. Наприклад, Н. Трiлеська передала Будинку допомоги в м. Кишинiв для користування швейну машину «Зiнгер» [118].

Бессарабські дворяни також збирали для воiнiв подарунки на рiздвяні свята. В 1904 р. з м. Кишинiв було вiдправлено 95 тюкiв, серед яких 40 шт. передав М. Дем'янович. Один пакунок складався з байкової сорочки, пари портянок, 2-х пар кальсонiв, рукавиць, хусток, гудзикiв, ниток, голок, галет, листiвки, 0,25 фунтiв чаю, 3 фунтiв цукру та фунту тютюну [193].

Таким чином, бессарабські дворяни під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. активно допомагали армії. Підтвердженням цього є той факт, що в січні 1905 р. барон О. Стюарт отримав телеграму з подякою населенню Бессарабської губернії від полковника Г. Мілеанта за допомогу Волинському полку [195].

У роки конфлікту активізувала свою діяльність благодійна організація «Бессарабець» (БОБ). Окрім збору грошових внесків, товариство займалося організацією майстерень з пошиття білизни, одягу і перев'язувальних матеріалів для хворих і поранених воїнів.

Навесні 1904 р. було відправлено перший транспорт до Санкт-Петербурзького складу імператриці Олександри Федорівни, який складався з 2 828 штук білизни і теплих речей. Другий транспорт був відправлений у кількості 63-х ящиків загальною вагою у 362 пуди. Окремо надійшли подарункові набори з діамантовими і золотими прикрасами, 600 книгами, кількома бочонками вина і цукром [99, с. 11-15].

У жовтні 1904 р. дамський комітет цього товариства передав на фронт для волинського полку 250 пакетів. До кожного пакунку входило: фуфайка, кальсони, портянки, рушник, ситцева хустка, рукавички та чистий лист для відповіді про отримання. Окрім цього, Д. Хаджирадєва особисто привезла до роти гармонь [123]. У липні 1905 р. товариство отримало подяку від імператриці Олександри Федорівни за надіслані воїнам 63 ящика теплих речей [125].

Слід відзначити, що, незважаючи на тяжкий воєнний час і спрямованість всіх засобів на допомогу армії, благодійна організація активно допомагала й місцевому населенню: відкривалися дешеві їдальні, надавалася грошова допомога, відбувалася реалізація хліба за низькою ціною.

Найбільш важливою допомогою, безумовно, була медична. Так, під час війни 1904-1905 рр. у м. Кишинів завдяки ініціативи місцевого дворянства почала працювати лікарня для хворих і поранених воїнів [191], для якої дворяни Хотинського повіту передали 542 фунти мила [202].

Одним з важливих видів діяльної участі бессарабського дворянства під час збройного конфлікту на Далекому Сході було спорядження усім необхідним санітарних загонів. Підготовка до відправки такого транспорту розпочалася в Бессарабській губернії ще в травні 1904 р. Спочатку це був 1 потяг, що складався з 2-х пасажирських вагонів і 5-и вантажних, який 1 липня з Кишинєва направився до Харбіна (в Харкові до нього приєдналися ще 11 вагонів катеринославського лазарету Червоного Хреста в складі 67 осіб) [185].

Другий санітарний загін, який містив перев'язувальний матеріал, медикаменти та 1 000 пар чобіт для солдатів був відправлений наприкінці серпня цього ж року [188]. Загалом, на підготовку акції пішло 1,5 місяці. Цей загін не лише займався перевезенням вантажу, а й евакуацією з передової поранених військовослужбовців. Вже в серпні 1904 р. санітарні загоны розпочали прийом хворих і поранених воїнів на Далекому Сході.

2 серпня 1904 р. дворянський санітарний потяг розпочав свою роботу. Це був теплушечний потяг, кожен з вагонів якого оснащений 12 пружинними ліжками, умивальником, 1 або 2 чайниками, кухлем, посудом для їжі та постільною білизною для кожного воїна. З потягом рухалися вагон-кухня, в якій знаходилися 2 котли на 30 відер, плита, кип'ятильник, бак для води (наповнювався ручним способом – відрами), та вагон-аптека із ящиками для льоду (в ньому зберігалось м'ясо, хліб та інші продукти харчування).

До залізничного складу входило 4 вагони з чистою білизною і перев'язувальним матеріалом та 3 вагони з персоналом: 1 – для коменданта, лікарів і медсестер; 2 інших призначалися для санітарів на 40 осіб. У квітні приєдналася перев'язочна, а з травня 1904 р. в окремому вагоні вже функціонувала їдальня; пізніше було облаштовано вагон-операційну. Всього у цей склад входило 11 вагонів. Товарні вагони двох тимчасових потягів були облаштовані додатковими дверями для повздовжнього сполучення вагонів. Це було зроблено для санітарного персоналу, щоб спростити його

доступ до хворих та поранених.

На місцях бойових дій потяг, збираючи хворих і поранених, збільшувався за рахунок нових вагонів. До нього приєднували ще 20 (кожен містив 12 воїнів). У вагонах можна було розташувати ще 200 легкопоранених на сіні. Загалом, один потяг міг вмістити до 440 поранених і хворих воїнів. Проте були випадки, наприклад, після Мукденського бою (найбільш кровопролитної битви російсько-японської війни) коли поранених слід було відправити до лікарні, а їх було 715. Потік бійців був настільки великий, що потяги ледь встигали розвантажувати. Так, у Харбіні на станції збиралося по 3-4 потяги, які стояли по кілька днів із пораненими. Не вистачало санітарів, не встигали розділяти поранених за ступенем складності, надавати їм первинну медичну допомогу.

Лише пізніше організація транспортних засобів, в тому числі санітарних потягів, була налагоджена в повному обсязі. У звітних документах зазначалося, що з поля бою обов'язково збирали кожного, навіть важкопораненого воїна. В середньому на транспортування хворих воїнів відводилося 1-2 дні, але іноді це могло затягуватися на 11 днів, як було при Сандепі.

Харбін був головним пунктом, через який перевозилася найбільша кількість поранених і хворих воїнів. Як свідчать дані, за 14 місяців діяльності дворянського потягу (липень 1904 р. – серпень 1905 р.) було здійснено 23 перевозки із 7 230 хворими та поранених бійцями. Найбільшу кількість воїнів було транспортовано у лютому 1905 р. На жаль, не всіх вдалося доставити живими, на 1 046 осіб було зареєстровано 20 смертних випадків. В цілому потяг перебував у дорозі 37 579 лікарняних днів [30, арк. 27-29].

28 травня 1905 р. від головнокомандуючого військовими і морськими силами генерала М. Ліневича було отримано телеграму з подякою дворянству Російської імперії за високий рівень організації дворянського потягу, який надав значної допомоги армії. Особливо відзначена діяльність операційного вагону, який був добре оснащеним усім необхідним для

надання нагальної допомоги пораненим воїнам [29, арк. 164].

Станом на 14 серпня 1905 р. на Пензенському дворянському складі зареєстровано залишки благодійності вагою в 114 пудів 36 фунтів. Серед пожертвувань, які внесли бессарабські дворяни, було 1 113 арш. полотна, 243 рушники, 33 солдатські сорочки, 20 пар солдатських кальсонів.

Н. Євграфов, секретар Пензенського дворянства, відповідальний за дворянський склад, у звітній документації зафіксував, що всього за період війни від дворянства Російської імперії було отримано 9 870 пудів вантажу, який було відправлено для воїнів на Далекий Схід. Підсумовуючи кількісні показники за губерніями, відзначимо, що перше місце в цій справі слід віддати бессарабському дворянству, яке передало 3 121 пуд 16 фунтів речових пожертв на фронт. Високу добродійність засвідчила херсонська і київська аристократія (1 855 пудів 36 фунтів і 1 794 пудів 35 фунтів відповідно). Менші пожертви – 28 пудів 25 фунтів належало представникам нобілітету Чернігівської губернії [19, арк. 230].

Бессарабське дворянство, крім надання фінансової та матеріальної допомоги, виявляло бажання працювати в санітарних загонах. Так, факти свідчать, що аристократ А. Заленський (м. Кишинів) в серпні 1904 р. надіслав прохання зарахувати його до працівників бессарабського дворянського санітарного загону [85, арк. 10].

Отже, під час російсько-японського конфлікту бессарабські аристократи відправили 11 транспортних засобів з матеріальною допомогою для армії на Далекий Схід. Окрім цього, дворяни південноукраїнських земель споряджали дворянські санітарні потяги, була продовжена практика відкриття швейних майстерень з метою пошиття теплої одягу для військовослужбовців.

Таким чином, проаналізувавши один з видів матеріальної допомоги бессарабського нобілітету, можемо констатувати, що дворянство під час війн середини XIX – початку XX ст., надавало значну допомогу армії речами та перев'язувальним матеріалом. З кожною новою війною форми добродійної

діяльності урізноманітнювалися, ставали більш організованими та масштабними.

3.3. Відзнаки та нагороди бессарабським дворянам за добродійну діяльність

Глибокі зміни в суспільстві, які були викликані реформами 60-70-х рр. XIX ст., суттєво розширили соціальну базу для розвитку благодійності в Україні, що позначилося на її масштабах, формах та напрямках. В умовах нового часу держава не змогла впоратися з соціальними проблемами суспільства. Головною силою добродійності відтепер стали громадські організації та окремі приватні особи.

Благодійність ставала нормою життя чималої кількості підданих імперії, зокрема представників дворянства. Аристократи були тим соціальним прошарком, який забезпечив матеріальні передумови для зростання благодійної справи. Така діяльність стала родинною традицією і передавалася із покоління в покоління. Це мотивувалося й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного та суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини [253, с. 168-169].

В свою чергу, держава високо цінувала зусилля благодійників як додаткового джерела фінансування. За пожертви дворяни отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами та медалями. Це ставало стимулом до благодійної діяльності, що підвищувала респектабельність і дозволяла змінити соціальний стан. Окрім корисливих мотивів добродійності дворянства, притаманними рисами середньостатистичного аристократа залишалися почуття обов'язку, власної гідності, релігійність, гостинність та шляхетність.

Діяльність дворян Бессарабії у справі допомоги армії під час військових конфліктів XIX – початку XX ст. не залишилась непоміченою. На основі архівних і газетних матеріалів ми систематизували та склали наступну градацію відзнак і нагород, які отримали представники бессарабського нобілітету за добродійність:

- ✓ Подяки:
 - колективні;
 - індивідуальні.
- ✓ Отримання нових (вищих) чинів по службі.
- ✓ Ордени:
 - Св. Станіслава II та III ступенів;
 - Св. Анни I, II, III та IV ступенів.
- ✓ Медалі:
 - «На згадку минулої війни 1853-1856 років»;
 - «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.»;
 - «На згадку російсько-японської війни».

За свою активну позицію протягом XIX – початку XX ст. аристократи отримували колективні та індивідуальні подяки від представників влади та царської родини.

Під час Східної кампанії імператор неодноразово висловлював колективну подяку дворянам за допомогу армії у військовий час. Так, 28 жовтня 1854 р. Олександр II направив подяку дворянству Катеринославської і Херсонської губерній та Бессарабії.

3 серпня 1853 р. імператор подякував бессарабським дворянам за постачання армії кіньми, а в серпні 1855 р. Микола I оголосив подяку дворянству південних губерній за виконання обов'язків по зберіганню коней у воєнний час [43, арк. 85].

Серед архівних справ ДАОО, нами знайдено документ з подякою, яку отримали жителі м. Бельци за допомогу військовослужбовцям, що пересувалися містом у 1853 р. Влітку 1854 р. кишинівські аристократи

отримали від імператора подяку за зібрані 341 руб. для військових та поранених при переході військ через Дунай [17, арк. 50].

У архівних матеріалах НАРМ було зафіксовано лист-подяку від імператора дворянам м. Ізмаїл за вагому допомогу особовому складу флоту [37, арк. 3].

По завершенні війни, 17 жовтня 1856 р. імператор висловив подяку всім станам Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області за їх благодійну діяльність. Окрім цього, дворянам Бессарабії цар пожалував особливу грамоту зі словами вдячності, яку було передано на зберігання в соборну церкву м. Кишинєва. На урочистий захід, присвячений перенесенню грамоти до церкви, 27 жовтня 1856 р., було запрошено всіх дворян, які в той час знаходилися в місті [59, арк. 1-3].

Індивідуальні подяки отримували найактивніші повітові предводителі дворянства Бессарабської області. Так, персональною подякою від імператора за благодійну діяльність та «... відмінне виконання обов'язків у воєнний час» [63, арк. 9] удостоїлися П. Білан, О. Калмуцький, П. Оссовський, Є. Твердохлебов.

Восени 1855 р. особисту подяку отримали дворянки Анастасія та Катерина Різо за зібрані на благодійному концерті 407 руб., які були передані пораненим воїнам.

У жовтні 1854 р. особиста подяка була передана дворянам Ф. Чушлі, П. Ілашко, А. Керемеджогло за частування військ, які проходили через південноукраїнські землі [128].

Таким чином, під час Східної війни найбільш розповсюдженою формою подяк, які отримували бессарабські аристократи, були колективні.

У період російсько-турецької війни 1877-1878 р. представники нобілітету Бессарабської губернії отримали колективні та індивідуальні подяки. Наприкінці листопада 1877 р. інспектор по лікарняним закладам Київського і Одеського військових округів генерал-ад'ютант А. Кушелев висловити подяку бессарабським аристократам за санітарне забезпечення

кишинівського шпиталю [155]. Від княгині Єлизавети Федорівни С. Урусов, М. Окуліч, Г. Навроцький, М. Кузнєцова, О. Єремєєв отримали особисту подяку «... за гостинність під час відвідування притулку гофмейстером М. Жедрінським» [184].

За речові пожертви для Кишинівського лазарету, були відзначені дворянки Є. Шуманська, І. Чубарова, К. Марковська [155]. В цілому, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. подяки (індивідуальні та колективні) не користувалися особливого розповсюдження.

Під час російсько-японської війни держава традиційно продовжувала висловлювати колективні подяки дворянам. Так, імператриця Марія Федорівна, покровителька Російського Товариства Червоного Хреста, дізнавшись про великі пожертвування вином і тютюном аристократами Бессарабії висловила подяку «... за таку енергійну і успішну діяльність бессарабського дворянства» [81, арк. 27].

Навесні 1904 р. Микола II висловив подяку нобілітету Бессарабії за щедрі пожертви для благодійної справи. Влітку цього року Олексій Михайлович передав подяку дворянам- благодійникам, які брали участь у забезпеченні бессарабського санітарного загону [201].

У жовтні 1904 р. дамський комітет благодійної організації «Бессарабець» отримав подяку від імператриці Олександри Федорівни за надіслані воїнам 63 ящика теплих речей [125]. 28 травня 1905 р. від головнокомандуючого військовими і морськими силами генерала М. Ліневича дворянство Російської імперії, зокрема бессарабські аристократи, були удостоєні колективною подякою за високий рівень організації дворянських потягів. Влітку цього ж року Кишинівське шляхетське зібрання від начальника санітарної служби отримало подяку за пожертвувані кошти на потреби діючої армії [198].

У липні 1905 р. дворянки Кишинівського дамського комітету отримали подяку від імператриці Олександри Федорівни за надіслані воїнам 63 ящика теплих речей [125]. В січні 1905 р. населення Бессарабської губернії за

матеріальну допомогу Волинському полку було відзначено полковником Г. Мілеантом. Пізніше виконуюча комісія товариства Червоного Хреста подякувала аристократів Бессарабської губернії за активну участь у добротності під час військового часу.

Індивідуальні подяки отримали дворянки: С. Пантелєєва за наданий тютюн для армійців; О. Бузні, О. Кишинська, І. Чопакогло за комплекти натільної білизни для хворих воїнів. Особисто були відзначені імператрицею Марією Федорівною дворянка Л. Беліковіч (за активну благодійну діяльність в роботі Акерманського дамського комітету та відправку 6-го транспорту з Бессарабії на Далекий Схід з білизною, перев'язувальними матеріалами, вином і теплими речами для армійців); хотинський предводитель дворянства П. Крупенський (за благодійні посилки з натільною білизною та теплими речами для військовослужбовців); О. Стюарт (за допомогу Волинському полку) [81, арк. 30, 35, 48].

Отже, під час російсько-японської війни практика надання подяк набула більшого розмаху. На відміну від Східної війни, бессарабським дворянам частіше висловлювали індивідуальні подяки.

Під час військового конфлікту 1853-1856 рр. аристократам південноукраїнських земель за добротну діяльність держава надавала чини. Бессарабський предводитель дворянства Є. Бальш набув чин статського радника «... за сприяння уряду при пересуванні військ і забезпечення родин нижніх чинів» [13, арк. 303].

Після російсько-японської війни бессарабський віце-губернатор І. Блок і голова губернської земської управи О. Стюарт за свою активну благодійну діяльність були переведені зі статських в дійсні радники [194].

За активну допомогу під час війн середини XIX – початку XX ст. дворяни нагороджувалися орденами. Найнижчим в ієрархії відзнак був орден Св. Станіслава, який виступав найбільш поширеною нагородою. Нагорода III ступеню призначалася для носіння в петлиці мундиру або фраку на стрічці шириною 3 см. За її отримання встановлювалася пенсія у розмірі

86 руб., а за виготовлення перераховувалося 15 руб. Такою відзнакою, серед інших, був нагороджений колезький асесор Бессарабського обласного правління В. Щусев, який у період російсько-турецької війни 1853-1856 рр. допомагав у розселенні в м. Болград 1 300 важкохворих і поранених воїнів, що прибували з-за кордону [18, арк. 47-49].

Вже після війни, в 1861 р., поручика В. Калмуцького, Сороксько-Яського предводителя дворянства, нагороджено орденом Св. Станіслава III ступеня «... за допомогу військам під час минулої війни» [53, арк. 63-64].

Нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеню мав сплатити 30 руб., а пізніше здобував пенсію у розмірі 115 руб. За активну допомогу армії під час Східної війни таким орденом були нагороджені С. Ламбрович, Д. Зілоті та інші [18, арк. 13, 102].

Під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст., з метою заохочення найщедріших благодійників країни, влада активно нагороджувала орденом Св. Анни. Дворяни регіону за свої пожертвування на користь армії також були удостоєні нагородами I, II, III та IV ступенів [241, с. 58-63].

Учасниками військових дій 1877-1878 рр. були представники бессарабського дворянства, які особисто брали участь у воєнних конфліктах. Серед них слід виділити сорокського повітового предводителя дворянства М. Плешкова, який походив з дворян Воронежської губернії. За хоробрість, проявлену при взятті м. Тирново в російсько-турецьку війну 1877-1878 рр., був нагороджений орденом Св. Анни IV ступеня та світло-бронзовою медаллю «За кампанію 1877-1878 рр.» [29, арк. 137-138].

Орден Св. Анни III ступеню носився в петлиці мундира або на лівій стороні грудей. Щорічна пенсія за нього складала – 100 або 90 руб. Для отримання слід було внести 18 руб. Орденом Св. Анни III ступеня за заслуги у воєнний час 1853-1856 рр. були нагороджені повітові предводители дворянства – В. Калмуцький (Сороксько-яського повіту), Д. Зілоті (Кишинівсько-оргеєвського повіту), аристократи – М. Скорделлі,

Ф. Казіміра, Д. Руссо [18, арк. 13, 20-21, 102].

Під час війни 1853-1856 рр. на посаді обласного предводителя дворянства перебував Є. Бальш. Він не лише організовував та координував усю благодійну діяльність дворян краю, а й особисто жертвував гроші та коней на потреби армії. За свої щедри пожертви 4 березня 1855 р. був нагороджений орденом Св. Анни II ступеня «За допомогу армії в умовах військового часу» [64, арк. 2].

Орден призначався для носіння на шиї і надавав право отримувати 150 або 120 руб. щорічної пенсії, проте для його отримання необхідно було сплатити 30 руб. Такою відзнакою у 1856 р. були нагороджені повітові предводителі дворянства: акерманський Є. Твердохлебов, кагульський В. Оссовський, бендерський І. Білан і дворянин М. Куцкевич-Кішкін [31, арк. 237].

Після закінчення війни 1904-1905 рр. найвищим (I) ступенем ордену Св. Анни був нагороджений кишинівський повітовий предводитель дворянства Ф. Семиградов.

Таким чином, нагородження орденами було однією з найменш поширених форм відзнак. Частіше таку нагороду отримували аристократи під час Східної війни.

Наступним різновидом нагород виступали пам'ятні медалі, якими під час кожного військового конфлікту нагороджувалися аристократи регіону за благодійну допомогу діючій армії. Після закінчення Східної війни та підписання Паризького мирного договору (1856 р.) царським урядом було засновано медаль «На згадку минулої війни 1853-1856 років» (*див. Додаток Т*) й наперсний хрест за аналогією з тими, що видавалися учасникам війни 1812 р. Передбачалося, що медаллю мають бути нагороджені «... ті, хто службою або званням своїм придбав це право на її отримання в проміжок часу від 14 червня 1853 р. до 31 березня 1856 р.» [230, с. 39].

У маніфесті від 11 вересня 1856 р. Олександр II визначив перелік осіб, яким, у залежності від ступеня участі у війні, мали вручатися ці медалі

«... на стрічках орденів Святого Великомученика і Побідоносця Георгія, Святого Апостола Андрія Первозванного, Святого Рівноапостольного Князя Володимира та Святої Ганни» [92, с. 785]. Водночас були затверджені «Правила для роздачі бронзової медалі та бронзового наперсного хреста в пам'ять минулої війни 1853-1856 років» [92, с. 811-813].

Медаль на Андріївській стрічці видавалася військовослужбовцям сухопутного, морського та інших відомств, які безпосередньо брали участь у війні або знаходилися на території, що мала статус прикордонної. Окрім військових, її міг отримати представник ополчення, який брав участь у воєнних діях або перебував на військовій території.

На Володимирській стрічці нагороджували військових і цивільних чинів всіх відомств, а також чинів ополчення та Малоросійського кінного козачого полка №4, що виступали в похід з місць формування. Цю медаль вручали також дворянам за найбільш щедрі пожертви в період війни [92, с. 787].

У примітці до правил вносилися уточнення, що медалі зі світлої бронзи видавалася всім чинам військового і морського відомств, а з темної – чинам цивільного відомства. Правилами було також встановлено, що права на медаль не мали особи, які з певних причин отримали штрафи, були засуджені чи під слідством, або не досягли до 31 березня 1856 р. віку, з якого служба вважається дійсною (тобто 16 років).

Особу на нагородження мав подавати представник відомства, в якому проходив службу кандидат. Так, дворянин повинен був отримати рекомендацію від губернського предводителя дворянства.

Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що представники нобілітету Бессарабії частіше отримували медалі, виготовлені з темної бронзи на Андріївській або Володимирській стрічках.

Наприкінці 1856 р. царський уряд прийняв рішення нагородити бессарабських аристократів медаллю «На згадку минулої війни 1853-1856 років». Згідно із правилами 14 грудня 1856 р. було затверджено та

відправлено на розгляд імператору списки дворян Бессарабії, яких слід було нагородити медаллю на Андріївській стрічці. Спочатку планувалося, нагороджувати тих представників нобілітету, які під час Східної війни перебували на дійсній службі в Бессарабії, мали офіцерський чин та досягли віку 16 років. Пізніше вирішено видавати такі медалі особам дворянського походження без офіцерського звання, оскільки вся територія Бессарабії під час війни перебувала на воєнному стані, таким чином було складено два списки: офіцерів та дворян без чинів.

Серед архівних справ ДАОО було знайдено неповний список 33-х кандидатур на медаль, до якого включено представників різних чинів та звань: обласний предводитель дворянства (Є. Бальш), предводитель дворянства м. Акерман (Є. Твердохлебов), надвірний радник (А. Катаказі), титулярні радники (І. Крісті, О. Статі, О. Родіян, О. Шляревський), губернський секретар (В. Потічінський), колезький секретар (І. Скрівано), колезький реєстратор (Е. Сербінов), колезькі асесори (О. Брокотовський, С. Дониц, Д. Руссо, Є. Балас), дворянин без чину (Є. Леонард) та інші (*див. Додаток У*) [16, арк. 24, 28-29, 33-34, 38, 40-45].

Архівні матеріали НАРМ доповнили інформацію про нагородження бессарабських аристократів. Так, на початку осені 1857 р. медаль «На згадку минулої війни 1853-1856 років» з темної бронзи на Володимирській стрічці отримало 424 аристократи Бессарабської області [65, арк. 53].

Нагородження бессарабських дворян продовжувалося і надалі. Так, у березні 1859 р. до медалі «На згадку минулої війни 1853-1856 років» було представлено спадкового дворянина Сорокського повіту селища Баксан В. Граневського [42, арк. 27-258].

Наприкінці переможного для Російської імперії військового конфлікту 1877-1878 рр. було вирішено створити зразок нової медалі «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.» (*див. Додаток Ф*). Нагороду засновано 29 квітня 1878 р. за наказом імператора Олександра II для нагородження осіб, які брали участь у бойових діях російсько-турецької

війни 1877-1878 рр.

Медаль була представлена у трьох варіантах – із срібла, світлої і темної бронзи. Срібною медаллю мали нагороджуватися військовослужбовці, які обороняли Шипкинський перевал або Баязет під час блокади. До світло-бронзової нагороди представлялися воїни, які мали відношення хоча б до одного з боїв. Темно-бронзовою медаллю нагороджувалися особи всіх станів, які під час військових дій брали участь у допомозі армії [96, с. 274-275].

Медаллю «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.» з темної бронзи у 1878 р. був нагороджений кишинівський міський голова К. Шмідт. Під час військового конфлікту зазначеного періоду він безпосередньо допомагав діючій армії: організовував догляд за хворими та пораненими воїнами в шпиталях і військово-санітарних поїздах, що проходили через Кишинів; координував прийом військ [239, с. 101-102].

Пізніше, в 1881 р., на місці, де було зачитано маніфест про оголошення війни з Туреччиною, за підтримки К. Шмідта побудовано притулок для калік і хворих воїнів. Кишинівський міський голова переконав власника Скакового поля поміщика К. Ришкана безоплатно передати місце під притулок. Окрім цього, К. Шмідт особисто контролював усі етапи будівництва пансіонату [239, с. 103].

На активну благодійну діяльність населення під час російсько-японської війни, зокрема, представників дворянства, негайно відреагував уряд. Уже 4 березня 1906 р. в Російській імперії, за наказом імператора Миколи II, було розроблено медаль «На згадку російсько-японської війни» (*див. Додаток X*), яка виготовлялася зі срібла, світлої та темної бронзи.

Право на медаль отримали учасники бойових дій на Далекому Сході, які під час війни працювали в шпиталях, санітарних поїздах, перев'язувальних пунктах або допомагали населенню при евакуації. Нагорода з світлої бронзи призначалась всім військовим, морякам, незалежно від звання і посади, добровольцям, які хоч раз вступили у двобій з

ворогом на суші або на морі. Відзнаку з темної бронзи мали право отримати військові, які не брали безпосередньої участі в боях, але знаходилися на службі в діючій армії [97, 1141 с.].

Світло-бронзовою медаллю «В пам'ять російсько-японської війни» був нагороджений М. Заботкін, спадковий дворянин Бессарабської губернії, який брав участь у російсько-японському конфлікті. Аристократ походив з спадкових дворян Тверської губернії, в Акерманському повіті Бессарабської губернії мав володіння у розмірі 660 десятин землі. Дворянин був учасником війни з Китаєм (1900-1901 рр.) та російсько-японської війни (1904-1905 рр.). Під час конфлікту з Японією його було поранено в ліву руку. М. Заботкін був відзначений багатьма нагородами: Св. Станіслава II ступеню, Св. Анни II і III ступеню, Св. Володимира IV ступеню, мав медаль за участь у бойових діях на Далекому Сході, світло-бронзову в пам'ять про російсько-японську війну [25, арк. 3-24].

Отже, бессарабські аристократи за благодійну допомогу діючій армії, військовослужбовцям і постраждалому населенню під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. були відзначені багатьма нагородами. Проте, найбільш популярною формою відзнак були пам'ятні медалі «На згадку минулої війни 1853-1856 років»; «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.»; «На згадку російсько-японської війни». Проаналізувавши процес нагородження нами було виявлено закономірність: найбільшу кількість нагород аристократи отримали після програних війн. Кримська компанія стала для імперії однією з найбільш щедрих за кількістю нагороджень населення країни. Вважаємо, що таким чином уряд намагався заохотити благодійників, стимулювати їх до нових добродійних справ та зменшити негативний «присмак» поразки.

Слід відзначити, що й самі дворяни не соромились нагадувати про свої благодійні вчинки та заслуги перед державою. Так, вже після закінчення Східної війни О. Руссо клопотав про своє нагородження орденом Св. Станіслава IV-го ступеня – «... за пожертву мою для військ в перебігу

минулої вітчизняної війни» [53, арк. 48]. У червні 1861 р. його клопотання було задоволено і він отримав бажану нагороду.

Подібна ситуація склалася з пам'ятною медаллю «На згадку минулої війни 1853-1856 років». Так, дворянин з м. Ясси А. Лагафет надіслав прохання про вручення йому медалі, яку і отримав на Володимирській стрічці наприкінці 1856 р. Через нагадування були нагороджені «... молдовський боярин м. Кишинева І. Фукса та дворянин А. Башота» [16, арк. 67, 128, 142].

Відставний колезький асесор М. Августовський, який в листі до губернатора згадував про особистий внесок на війну в 1855 р. у розмірі 94 руб. 26 коп. та просив за свій вчинок видати йому медаль. У відповідь надійшов лист, в якому вказувалося, що прізвище Августовського не внесене до родовідної книги бессарабського дворянства, а відтак у нього немає права на медаль. На початку 1857 р. М. Августовський, надав документи про аристократичне походження та отримав бажану нагороду [244, арк. 76-78].

Отже, заслуги nobilitetu перед державою в роки військових конфліктів середини XIX – початку XX ст. не були забуті після їх завершення. На основі аналізу архівних і газетних матеріалів ми виділили чотири види нагород, які отримували бессарабські аристократи за благодійну діяльність. Найбільш розповсюдженими були колективні й індивідуальні подяки; ордени Св. Станіслава і Св. Анни; медалі «На згадку минулої війни 1853-1856 років»; «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.»; «На згадку російсько-японської війни». Державні нагороди мали сильну мотиваційну дію та ставали стимулом до подальшої благодійної діяльності.

Висновки до розділу 3

Благодійність, як соціальне явище, починаючи з ХІХ ст. зазнає змін – з кола добродійців поступово відокремлюється держава. Вже сьогодні більшість дослідників наголошують на недержавному характері добродійної діяльності, особливо в періоди військових конфліктів. Приватна добродійність відігравала важливу роль у фінансовому, речовому, медичному забезпеченні армії. Головними провідниками благодійності ставали заможні представники населення імперії. Напрямки, види і форми допомоги розширювалися, розміри пожертвувань збільшувалися, що в цілому було значно результативнішим. Не останнє місце у цій справі займали представники бессарабського нобілітету.

Проаналізувавши речову форму благодійної діяльності дворян південноукраїнської губернії, можна зазначити, що вони надавали всебічну допомогу армії. Пріоритетним питанням у веденні будь-якої війни є проблема забезпечення армії провіантом. Аристократи жертвували для військовослужбовців худобу, крупу, сухарі, сало, сіль тощо, все те, без чого було неможливе повноцінне функціонування армії в умовах воєнного часу. Починаючи з російсько-турецької війни 1877-1878 рр., представники нобілітету не лише надавали пожертви, а й самостійно укомплектовували та відправляли пакунки до діючої армії.

Активною була допомога дворян у постачанні фуражу. В першу чергу, дворяни передавали військовим загонам тяглову силу і коней для армії, споруджували для них стайні. Аристократи збирали пожертви теплими речами, натільною білизною та перев'язувальним матеріалом, про що свідчить широка благодійна компанія з відкриттям ліній швейних майстерень, будинків праці.

Соціально потрібними відчували себе в цей період жінки-аристократки, які знайшли своє покликання в громадському служінні. Не лякали їх і нові соціальні ролі, які були пов'язані з фронтом: лідери благодійних організацій

та комітетів; керівники лазаретів, складів, пунктів харчування.

Дворянство за свою благодійну діяльність, фінансові внески та матеріальну допомогу армії у період зазначених військових конфліктів було відзначено різноманітними подяками, чинами, орденами та медалями. Найбільше бессарабські аристократи були нагороджені колективними та індивідуальними подяками, а також пам'ятними медалями «На згадку минулої війни 1853-1856 років»; «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.»; «На згадку російсько-японської війни».

ВИСНОВКИ

Вивчення історії становлення благодійної справи в суспільстві є одним з актуальних напрямів гуманітарних дисциплін. На сучасному етапі цей феномен набуває особливого значення в площині українських реалій. Для нашої держави, яка знаходиться у стані війни, наразі пріоритетними залишаються питання матеріального та фінансового забезпечення армії, допомога пораненим військовослужбовцям, підтримка постраждалого населення. Сьогодні для свідомого розв'язання історичних проблем ми маємо проаналізувати еволюцію доброчинної діяльності та показати важливість приватної благодійності як елемента задоволення соціальних потреб суспільства, втягнутого у військові дії.

Зважаючи на отримані результати дослідження, можемо стверджувати, що благодійність набуває широкого розмаху в переломні для суспільства періоди, якими виступають війни. На середину XIX – початок XX ст. припав час трьох масштабних збройних конфліктів, у яких брало участь населення українських земель, що в той час входили до складу Російської імперії: Східна (Кримська) війна, російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна. Військові конфлікти засвідчували неспроможність держави розв'язувати проблеми, що поставали перед урядом. Влада мусила неодноразово звертатися до різних верств населення за допомогою, яке у вирішальні моменти спрямовувало свою діяльність у русло доброчинності. Основними благодійниками виступали представники заможних станів суспільства, зокрема дворянство. Численні факти свідчать, що благодійна діяльність аристократів південноукраїнських земель Російської імперії середини XIX – початку XX ст. мала важливе значення для розвитку суспільства.

1. Проаналізувавши історіографію з окресленої проблематики, нами виділено три історіографічні групи: а) дослідження військових конфліктів окресленого періоду; б) загальні праці з питань благодійності та історії дворянської верстви; в) розвідки зазначеного феномену суспільного життя в

його конкретному історичному втіленні на регіональному рівні. Починаючи зі Східної (Кримської) війни, дослідники зосереджували увагу на простому фіксуванні військових дій і характеристиці стану армії. Суттєвими для нас стали розвідки з історії дворянської верстви, в яких висвітлені форми благодійної діяльності в періоди військових конфліктів. З кінця XIX ст. з'являються теоретичні праці, в яких благодійність розглядається як соціальне явище. У вимірі радянської ідеології розгляд цієї теми не був предметом спеціального дослідження і лише в ряді робіт зустрічалися деякі фрагменти аналізу дворянської доброчинності, діяльності Червоного Хреста. Звернення до тематики благодійності аристократії відновилися лише в 90-х рр. XX ст. На початку XXI ст. спостерігається поступове зростання наукової зацікавленості вітчизняних істориків темою доброчинності дворянства. Сучасні історики більше звертають увагу на участь українського населення у військових подіях зазначеного періоду. Історична наука спрямовує свій інтерес до регіоналізації досліджень, що у свою чергу, допомагає окреслити загальні тенденції та особливості явища благодійності в певних регіонах України та світу. Аналіз наукової літератури засвідчив відсутність окремого дослідження з проблематики благодійної діяльності дворян південноукраїнських земель взагалі та Південної Бессарабії зокрема під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст., проте зібраний фактичний матеріал є важливим підґрунтям для комплексного аналізу цього історичного феномену.

Джерельна база дисертаційного дослідження визначена відповідно до специфіки наукової роботи. Основою дисертації стали архівні справи, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України м. Київ, Державному архіві Одеської області, Комунальній установі «Ізмаїльський архів», Національному архіві Республіки Молдова. Всього було опрацьовано 90 архівних справ із 14 фондів, більшість з яких вводяться до наукового обігу вперше. Значний масив матеріалу для написання дисертації було виявлено в місцевій пресі: «Бессарабські обласні відомості», «Бессарабські губернські відомості», «Бессарабське життя», «Бессарабець» і «Кишинівські єпархіальні

відомості». Всього в дисертації використано 90 номерів періодичних видань. Вагому роль відіграло опрацювання документів офіційного діловодства; статистичних і довідкових видань. Важливим джерелом інформації для дослідження виступила мемуарна література, в якій відтворено тогочасні події, подано характеристику воєнного часу, свідчення про життя, проблеми військовослужбовців.

2. Проаналізувавши чисельні факти фінансової допомоги з боку бессарабських аристократів, слід зауважити: авторкою виявлені суттєві відмінності у формах та видах благодійної діяльності, що були притаманні для військових конфліктів XIX й початку XX ст. Так, під час війн 1853-1856 та 1877-1878 рр. характерні ознаки полягали в наступному: основні фінансові надходження з боку благодійників були спрямовані на потреби діючої армії, флоту та іррегулярних частин (державного рухомого ополчення й летючих загонів); регіональне дворянство узяло на себе вирішення питань забезпечення ратників обмундируванням. Форми організації благодійної допомоги цього періоду: підписні листи, а також відрахування з кожної десятини землі благодійників. У період російсько-турецької кампанії потреба в забезпеченні державного рухомого ополчення відпала, обов'язок із забезпечення ратників покладался на земства. В цей час постало питання про докорінне реформування військово-морського флоту. Бессарабські аристократи підтримали Комітет зі збору грошей на придбання суден. Лише за травень-листопад 1878 р. представниками місцевого нобілітету було зібрано 27 000 руб.

3. Спільні риси в організації благодійної допомоги бессарабських аристократів у другій половині XIX – на початку XX ст. характеризуються проведенням чисельних благодійних заходів з метою збору коштів на потреби хворих і поранених військовослужбовців та їх родин. Однією з визначальних рис, що характеризує добротність дворянського стану середини XIX – початку XX ст., була активна роль жінок у цьому процесі. В цілому організація благодійних кампаній відноситься до найбільш поширеної форми збору пожертв. У роки Східної війни представники нобілітету влаштовували

концерти, спектаклі, вистави в містах Ізмаїл, Акерман, Кишинів; під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. розширилася географія та форми проведення добродійних заходів – спектаклі, лотереї, вистави, музичні вечори були організовані в багатьох містах Бессарабської губернії; у період російсько-японської війни особливого поширення набули лотереї-алеґрії як найшвидший засіб збору коштів. На початку ХХ ст. популярність благодійних заходів поступово почала занепадати, що було обумовлено собівартістю заходів: чимала частка прибутку йшла на покриття витрат.

4. Протягом усіх військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. найбільше коштів дворяни передавали на потреби постраждалих воїнів та їх родин. Основними формами грошових надходжень були: цільові пожертви, підписні листи, благодійні збори в повітах Бессарабської області, відрахування з прибутків. Спільними видами добродійної діяльності для кожної війни залишалися: опіка сиріт та фінансова підтримка благодійних організацій. Під час Східного конфлікту дворяни підтримували Комітет надання допомоги мешканцям Новоросійського краю; в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. аристократи брали активну участь у роботі Кишинівського відділення Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів; за ініціативи представниць дворянської верстви були створені Дамські комітети; в російсько-японську війну представники місцевого нобілітету долучалися до роботи Благодійної організації «Бессарабець» та Червоного Хреста. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. благодійна діяльність дворян південноукраїнських земель стає більш організованою і спланованою, змінюються напрями добродійності. Під час військових конфліктів 1877-1878 і 1904-1905 рр. місцеві аристократи виступали організаторами вивезення поранених воїнів з театрів бойових дій; улаштовували безкоштовні буфети в містах; забезпечували дворянські санітарні потяги та евакуаційні лазарети; відкривали та фінансували медичні заклади. Представниці дворянської верстви не лише займалися зборами коштів, але й головували в благодійних організаціях, особисто надавали допомогу військовослужбовцям у лікарнях, займались

укомплектуванням загонів сестер милосердя та брали безпосередню участь в їх роботі.

5. Проаналізувавши діяльність бессарабських аристократів у постачанні армії продовольством і транспортними засобами, авторкою визначено основні напрями допомоги в XIX ст.: пожертви худобою, провіантом, транспортом; підтримка військовослужбовців під час пересування військ територією Бессарабії; забезпечення фуражем армійських волів і коней. Під час Східної війни представники нобілітету жертвували тяглову силу (коней волів), худобу (корів, баранів, овець), продукти харчування (крупу, сухарі, сало, сіль), фураж (сіно, ячмінь, овес). Однак не треба ідеалізувати бессарабське дворянство. Деякі аристократи ухилялися від участі в благодійних акціях, підбурювали населення Бессарабської області до підвищення цін. У період російсько-турецького конфлікту 1877-1878 рр. дворяни передавали на потреби армії бессарабське вино, продукти харчування (картоплю, цукор, чай, крупи), транспорт (підводи). На початку XX ст. поліпшилась організація збору та відправки пожертв, змінилися види благодійної діяльності. Під час російсько-японської війни основними напрямками доброчинності були – забезпечення провіантом санітарних загонів і лазаретів Червоного Хреста; відправка транспортів з матеріальною допомогою й продуктових пакунків для діючої армії; відкриття Кишинівської тимчасової фабрики для перетирання тютюну, продукція якої йшла на потреби військовослужбовців. Місцеві аристократи передавали також продукти харчування, вино, тютюн, книги.

6. Розглянувши діяльність нобілітету південноукраїнських земель у речовій допомозі армії під час військових конфліктів середини XIX – початку XX ст., можемо стверджувати, що першочергово вона була направлена на забезпечення лікарень, лазаретів та шпиталів. У період Східної війни аристократи передавали корпію, бинти, полотно для перев'язувального матеріалу. В другій половині XIX – на початку XX ст. під час російсько-турецької 1877-1878 рр. й російсько-японської війн види доброчинної діяльності дворянської верстви змінюються, новими стали: укомплектування

лікувальних закладів (аристократи жертвували ліжка, постільну білизну, посуд); спорядження дворянських санітарних загонів (було відправлено 2 потяги з одягом, взуттям, перев'язувальним матеріалом і медикаментами). В цей час представниці дворянства відкривали в Бессарабії швейні майстерні з метою пошиття теплих речей та натільної білизни для військовослужбовців.

7. Держава високо цінувала зусилля благодійників як додаткового джерела фінансування військових кампаній. За пожертви дворяни отримували подяки, звання, чини, посади, нагороджувались орденами та медалями. Це ставало стимулом до благодійної діяльності, що підвищувало респектабельність і дозволяло змінити соціальний стан. Окрім особистих мотивів добродійності дворянства, притаманними рисами середньостатистичного аристократа залишалися почуття обов'язку, власної гідності, релігійність, гостинність та шляхетність. Під час Східної війни найбільш розповсюдженою формою подяк, які отримували бессарабські аристократи, були колективні, серед орденів – Св. Станіслава та Св. Анни. В період російсько-японської війни 1904-1905 рр. аристократи Бессарабії частіше були відзначені індивідуальними подяками. Після закінчення військових конфліктів уряд засновував пам'ятні медалі. За допомогу армії бессарабські аристократи частіше за інші отримували відзнаки «На згадку минулої війни 1853-1856 років», «На згадку російсько-турецької війни 1877-1878 рр.»; «На згадку російсько-японської війни». Слід відзначити, що найбільше нагород дворяни отримали саме після програних війн, що пояснюється бажанням влади заохотити представників нобілітету. Деякі представники нобілітету не соромилися нагадувати владі про свою благодійну діяльність і таким чином отримували бажані нагороди.

Аналіз благодійної діяльності бессарабських дворян під час військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що представниками нобілітету було надано значну допомогу матеріального та фінансового характеру. Водночас деякі аристократи мотивувалися й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного та суспільного визнання, підвищення

авторитету власного імені та іміджу родини. Траплялися випадки (підтверджено архівними матеріалами), коли аристократи відмовлялися від участі в благодійних акціях, аргументуючи своє рішення станом здоров'я або складним фінансовим положенням.

Окреслені в дисертації питання потребують подальшої розробки. При роботі в Кишинівському та Ізмаїльському архівах виявлені неопрацьовані матеріали, які ще не були оприлюднені. Особливо це актуальне для розгляду добродійної діяльності дворян в освітянській сфері. Окремим напрямом дослідження може виступати участь представниць бессарабського нобілітету в організації благодійності середини ХІХ – на початку ХХ ст.

Результати дослідження переконують у необхідності врахування досвіду добродійності бессарабської аристократії. Благодійна діяльність представників місцевого нобілітету є зразком громадянської свідомості, відповідальності та гуманності. З метою популяризації благодійності вважаємо за доцільне впроваджувати в закладах середньої освіти авторські курси, пов'язані з висвітленням діяльності видатних благодійників регіону. В закладах вищої освіти – викладати дисципліни вільного вибору відповідної тематики, проводити конференції, організовувати науково-дослідні центри з питань історії благодійної діяльності. Для влади сьогодні є досить актуальною підтримка й стимулювання активних добродійців, що допоможе розширити участь приватних осіб у волонтерському русі, залучити інвестиції бізнесу та дієвіше розв'язувати соціальні проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України м. Київ

Ф. 169. Києво-Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир, м. Київ (1735-1920 рр.)

Оп. 8

1. Справа 2777. Справа про оголошення війни і укладення мирного договору з Османською імперією. 23 квітня 1877 р., 14 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, м. Київ (1832-1914 рр.)

Оп. 1

2. Справа 11293. Циркуляри з управління генерал-губернатора за 1854 р. і матеріали до них. 8 грудня 1853 – 12 грудня 1854 рр., 184 арк.

Оп. 635

3. Справа 48. Справа про проведення лотерей в Київській, Подільській, Волинській губернії з благодійними цілями. 4 січня – 17 грудня 1905 р., 156 арк.

Оп. 664

4. Справа 12. Справа з різним листуванням. 6 січня – 23 грудня 1911 р., 254 арк.

Оп. 770

5. Справа 114. Розпорядча частина. Укази сенату за 1856 р. 1856 р., 264 арк.

Оп. 803

6. Справа 9. Про відомості з закордону. 7 січня – 10 липня 1853 р., 19 арк.

Оп. 804

7. Справа 169. Справа про військові дії російських військ у період російсько-турецької війни. 1853-1857 рр., 326 арк.

Оп. 805

8. Справа 296. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про формування державного ополчення. Відомість про ціни на обмундирування і спорядження ратників ополчення. 18 лютого 1855 – 20 серпня 1856 рр., 181 арк.

Ф. 692. Київський округ шляхів сполучення, м. Київ (1843-1919 рр.)

Оп. 33

9. Справа 16. Про розповсюдження підписки на влаштування та утримання притулків-санаторій для евакуйованих в європейську Росію хворих і поранених воїнів. 11 листопада 1904 – 29 жовтня 1905 рр., 163 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1796-1874 рр.)

Оп. 172

10. Справа 69. Про оголошення воєнного стану Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області. 27 листопада 1853 – 15 березня 1854 рр., 12 арк.

Оп. 173

11. Справа 15. Статистичні відомості про Новоросійський край і Бессарабську область. 2 серпня – 9 листопада 1855 р., 83 арк.

12. Справа 41. Відомості, зібрані Новоросійським і бессарабським генерал-губернатором у жовтні в Миколаєві для надання імператору. 6 жовтня 1855 р., 126 арк.

Оп. 193

13. Справа 24. Про пожертвування, зроблені різними станами і особами Новоросійського краю з нагоди війни Росії та Туреччини. 1854 р., 373 арк.

14. Справа 27. Формулярні списки чиновників Новоросійського краю і Бессарабії. 1854 р., 454 арк.

15. Справа 31. Про нагородження чиновників та інших осіб Новоросійського краю і Бессарабської області з нагоди військових обставин. 1854 р., 454 арк.

Оп. 194

16. Справа 244. Про бронзові медалі, встановлені в пам'ять війни 1853-1856 рр. 30 листопада 1856 р., 170 арк.

Оп. 215

17. Справа 9. Про війну між Росією і Туреччиною та про пожертвування, зроблені в цю війну різними особами. 1853 р., 225 арк.

18. Справа 10. Про нагородження чиновників Бессарабської області та канцелярії Генерального губернатора за відзнаку та вислугу років. 1856 р., 188 арк.

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника (1803-1919 рр.)

Оп. 11

19. Справа 17. Циркуляри, накази, рапорти і листування з Міністерством внутрішніх справ та іншими установами про державне ополчення. 1855-1858 рр., 205 арк.

20. Справа 79. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ, рапорти, листування стосовно пільг, наданих жителям Новоросійського краю і Бессарабії у зв'язку з військовим часом. 23 грудня 1855 – 18 травня 1857 рр., 70 арк.

Комунальна установа «Ізмаїльський архів»

Ф. 2. Ізмаїльська міська управа м. Ізмаїл Бессарабської губернії (1878-1919 р.)

Оп. 1

21. Справа 416. Повідомлення Бессарабського губернатора про заснування Порт-Артурського комітету зі збору коштів і надання допомоги героям Порт-Артур і їх родинам. 16 – 26 березня 1905 рр., 1 арк.

22. Справа 581. Розпорядження голови Бессарабського губернського комітету з опіки дітей солдатів, загиблих у війні з Японією. 15 грудня 1913 – 1 листопада 1917 рр., 120 арк.

Ф. 47. Акерманська повітова земська управа м. Акерман Бессарабської області (1869-1919 рр.)

Оп. 1

23. Справа 51. Статистичні відомості про природний рух населення, стан тваринництва, сільськогосподарський розподіл земель, наявності фабрик і заводів в розрізі волостей і сіл повіту за 1905 р. 14 січня – 19 травня 1906 р., 794 арк.

24. Справа 423. Відомості про надання допомоги сиротам нижніх чинів, які загинули в російсько-японську війну та проживають в Акерманському повіті. 1 квітня 1915 – 3 січня 1918 р., 21 арк.

25. Справа 448. Формулярний список про службу члена Акерманської повітової земської управи, відставного полковника Заботкіна Миколи Дмитровича. 13-15 вересня 1909 р., 29 арк.

Ф. 770. Акерманський повітовий предводитель дворянства м. Акерман (1893-1916 рр.)

Оп. 1

26. Справа 5. Листування з Бессарабським губернатором і губернським предводителем дворянства про проведення виборів у предводительство та збір пожертвувань на користь Кишинівської громади сестер милосердя. 6 січня – 15 грудня 1897 р., 81 арк.

27. Справа 13. Формулярний список про службу повітового предводителя дворянства В.Г. Навроцького. 1901 – 19 червня 1902 рр., 13 арк.

28. Справа 17. Листування з Бессарабським губернатором і повітовою земською управою про призначення і затвердження посадових осіб. 16 грудня 1903 – 15 грудня 1904 рр., 269 арк.

29. Справа 19. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ Бессарабського губернаторства за 1905 р. і листування з ним про проведення виборів у державну думу, про надання допомоги сім'ям загиблих в російсько-японській війні 1904-1905 рр. 19 січня 1905 – 28 вересня 1907 г., 284 арк.

30. Справа 21. Циркуляри Бессарабського губернатора за 1906 р. 4 січня – 24 грудня 1906 р., 312 арк.

31. Справа 41. Формулярний список про службу почесного мирового судді В.К. Остапа 12 лютого – 5 червня 1914 рр., 18 арк.

32. Справа 42. Формулярний список про службу почесного мирового судді Л.В. Окуліча 2 грудня 1914 – 19 травня 1916 рр., 8 арк.

Національний архів Республіки Молдова

Ф. 2. Канцелярія бессарабського обласного військового губернатора (1830-1872 рр.)

Ч. 4. Оп. 1

33. Справа 6099. Листування і рапорти про пожертвування жителями Бендерського повіту для війни худоби і грошей. 19 квітня 1856 рр., 28 арк.

34. Справа 6102. Листування з бессарабським обласним предводителем дворянства про пожертвування на користь діючої армії дворянами 1 000 волів. 15 лютого 1856 рр., 49 арк.

35. Справа 6106. Листування з командирами військових частин, земськими начальниками про розквартирування, постачання підводами і продовольством військ, що проходили через Бессарабську область. 23 березня – 25 червня 1854 р., 260 арк.

36. Справа 6108. Листування з бессарабським обласним предводителем дворянства, повітовими суддями про підвищення бессарабськими дворянами цін на продовольство і фураж, заготовлених для військ. 31 серпня 1856 рр., 24 арк.

37. Справа 6366. Подяка царя особам, які внесли пожертвування для російсько-турецької війни. 16 травня 1856 рр., 24 арк.

38. Справа 6441. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ, листування з новоросійським і бессарабським генерал-губернатором про пожертвування продовольства і коштів жителями Бессарабської області на користь російської армії. 3 січня 1856 р., 48 арк.

39. Справа 6531. Повідомлення новоросійського і бессарабського генерал-губернатора про царський маніфест жителям Бессарабії за участь у Кримській війні. 10 жовтня 1856 р., 5 арк.

Ф. 68. Сорокська повітова земська управа Бессарабської обласної земської управи (1869-1925 рр.)

Оп. 1

40. Справа 259. Листування з сорокським повітовим чиновником, судовим приставом про пожертвування О. М. Катаржі сорокському земству на потреби поранених в японську війну векселя на 800 руб. 12 грудня 1906 – 18 грудня 1908 рр., 16 арк.

Ф. 72. Кагульський неодмінний земський комітет (1869-1925 рр.)

Оп. 1

41. Справа 145. Листування з ізмаїльським повітовим справником про збір пожертвувань на користь хворих і поранених воїнів, які постраждали в російсько-японську війну і увічнення пам'яті загиблих під Лейпцигом. 9 лютого 1904 – 25 травня 1909 рр., 16 арк.

Ф. 88. Бессарабське дворянське депутатське зібрання (1822-1917 рр.)

Оп. 1

42. Справа 1372. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, предводителями дворянства про порядок вступу дворян до військового училища, вибори дворян на посади, допомогу армії та інше. 23 січня 1853 – 15 серпня 1866 рр., 624 арк.

43. Справа 1385. Листування з бессарабським генерал-губернатором, предводителями дворянства, командирами I-х бригад 14 і 15 піхотних дивізій про збір у всіх повітах Бессарабської області коней для армії. 9 березня 1853 – 31 серпня 1855 рр., 152 арк.

44. Справа 1389. Листування бессарабського губернатора з депутатським зібранням, предводителями дворянства про участь і допомогу дворян в будівництві стаєнь для військових коней. 18 жовтня 1854 – 12 травня 1855 рр., 62 арк.

45. Справа 1391. Копії циркулярів Міністерства внутрішніх справ, Департаменту допомоги, бессарабського губернатора про створення державного ополчення, формування дружин, підбір офіцерських кадрів і інше. 15 грудня 1854 – 10 листопада 1855 рр., 356 арк.

46. Справа 1403. Листування депутатських зборів з Міністерством внутрішніх справ, бессарабським губернатором, предводителями дворянства про призначення допомоги дворянам, які вступають на військову службу, та студентам вищих навчальних закладів з дворянських доходів. 10 вересня 1854 – 10 червня 1874 рр., 226 арк.

47. Справа 1404. Листування з військовим міністром, командирами військових полків про участь дворян у постачанні фуражу і провіанту для армії. 9 вересня 1854 – 9 листопада 1865 рр., 510 арк.

48. Справа 1405. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, повітовими предводителями дворянства про призначення в Бессарабію з інших губерній селян-косарів для прибирання сіна на потреби армії. 9 січня 1854 – 17 травня 1855 рр., 127 арк.

49. Справа 1406. Листування з бессарабським губернатором і повітовими предводителями дворянства про сприяння дворянства в просуванні військ по Бессарабській області. 2-9 лютого 1854 рр., 6 арк.

50. Справа 1407. Листування з бессарабським губернатором і повітовими предводителями дворянства по відношенню отамана Дунайського війська про формування летючих загонів і про дворян, які бажають стати волонтерами. 4 жовтня – 10 квітня 1856 рр., 15 арк.

51. Справа 1408. Листи дворян Бессарабської області і список осіб, які пожертвували на користь армії рогату худобу і гроші на його придбання. 30 січня 1854 – 10 червня 1856 рр., 417 арк.

52. Справа 1417. Повідомлення предводителів дворянства в депутатські збори про гроші, які пожертвували дворяни на різні цілі. 3 грудня 1854 – 31 серпня 1856 рр., 75 арк.

53. Справа 1418. Листування з бессарабських губернатором, хотинським предводителем дворянства про представлення до нагородження орденами дворян за сумлінну службу і списки нагороджених. 22 грудня 1854 – 28 лютого 1869 рр., 113 арк.

54. Справа 1425. Листування депутатських зборів з обласним статистичним комітетом, предводителями дворянства, бессарабським обласним правлінням про надання першому відомостей про дворян Бессарабської області, які перебувають і не перебувають на службі. 2 червня 1855 – 2 квітня 1856 рр., 155 арк.

55. Справа 1438. Відношення попечителя Одеського навчального округу про прийняття сиріт моряків до навчальних закладів за рахунок дворянства і відповідь депутатських зборів. 10-30 червня 1855 р., 6 арк.

56. Справа 1440. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, дворянськими установами про оголошення збору серед дворянства пожертвувань на користь морських військ. 24 січня 1855 – 16 жовтня 1857 рр., 117 арк.

57. Справа 1442. Листування депутатських зборів з бессарабським генерал-губернатором, дворянськими установами про різні пожертвування дворянством на користь армії. 10 липня – 21 листопада 1855 р., 50 арк.

58. Справа 1443. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, обласним правлінням, предводителями дворянства, дворянськими установами про збір грошей на державне ополчення. 4 листопада 1855 – 19 листопада 1857 рр., 343 арк.

59. Справа 1447. Листування з бессарабським губернатором і повітовими предводителями дворянства про дарування царем грамоти всім станам Бессарабської області. 6-9 жовтня листопада 1856 р., 8 арк.

60. Справа 1464. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, кишинівсько-ясським і сороксько-ясським предводителями дворянства про збір коштів та надання допомоги пораненим офіцерам при переїздах через поштові станції. 19 березня – 2 квітня 1856 р., 12 арк.

61. Справа 1465. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, предводителями дворянства про призупинення постачання підвід армії на час сільськогосподарських робіт. 7-18 лютого 1856 р., 10 арк.

62. Справа 1468. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, повітовими предводителями дворянства, Міністром внутрішніх справ про збір пожертвувань бессарабським дворянством для допомоги населенню, яке постраждало від війни з Туреччиною. 5 січня 1856 – 30 червня 1857 рр., 9 арк.

63. Справа 1471. Листування депутатських зборів з бессарабських губернатором, обласним правлінням про подання до нагороди акерманського повітового суддю М. Твердохлебова за виконання обов'язків повітового предводителя дворянства. 27 серпня 1856 – 27 липня 1858 рр., 34 арк.

64. Справа 1472. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором про нагородження обласного предводителя дворянства Є.А. Бальша орденом св. Анни II ступеня. 23 березня – 23 липня 1856 р., 10 арк.

65. Справа 1474. Листування депутатських зборів з бессарабським обласним правлінням, повітовими предводителями дворянства, бессарабським губернатором про нагородження дворян медалями в пам'ять війни 1853-1856 рр. 7 листопада 1856 – 27 вересня 1859 рр., 195 арк.

66. Справа 1488. Ухвала бессарабського обласного правління про передачу частини Бессарабської області молдавському уряду за Паризьким трактатом 1856 р. 26 березня – 14 серпня 1857 рр., 8 арк.

67. Справа 1902. Особові справи та формулярні списки про службу бессарабського обласного предводителя дворянства, секретаря і депутатів дворянства. 23 серпня 1872 – 1 травня 1879 рр., 213 арк.

68. Справа 1912. Листування депутатських зборів з повітовими предводителями дворянства, бессарабським губернатором про дворянські вибори, списки делегатів і формулярні списки про службу останніх. 10 вересня 1874 – 10 червня 1877 рр., 277 арк.

69. Справа 1976. Листування з бессарабським губернатором, повітовими предводителями дворянства про збір пожертвувань серед бессарабського дворянства на користь Червоного Хреста. 18 червня 1877 – 11 листопада 1878 рр., 23 арк.

70. Справа 1981. Лист бессарабського дворянства на ім'я царя з приводу укладення Сан-Стефанського договору. 20 березня 1878 – 29 листопада 1879 рр., 7 арк.

71. Справа 1996. Циркуляр і листування губернського комітету про збір пожертвувань бессарабським дворянством на придбання морських суден добровільного флоту. 17 травня 1878 – 2 жовтня 1885 рр., 104 арк.

72. Справа 2012. Особові справи та формулярні списки про службу обласного предводителя дворянства, секретаря і депутатів дворянства. 2 травня 1879 – 14 травня 1885 рр., 369 арк.

73. Справа 2350. Особова справа службовця канцелярії бельцького письменника дворянства С.А. Лазо. 1867 р., 5 арк.

Оп. 2

74. Справа 59. Особова справа і формулярні списки про службу сорокського повітового предводителя дворянства В.І. Богдана. 19 грудня 1902 – 27 березня 1910 рр., 72 арк.

75. Справа 60. Особова справа і формулярні списки про службу акерманського повітового предводителя дворянства В.Г. Навроцького. 23 листопада 1902 – 26 лютого 1904 рр., 91 арк.

76. Справа 61. Особова справа і формулярні списки про службу хотинського повітового предводителя дворянства П.М. Крупенського. 7 грудня 1902 – 31 грудня 1905 рр., 76 арк.

77. Справа 63. Особова справа і короткий нарис про службу чиновника канцелярії губернського предводителя дворянства О.П. Леонарда. 2 лютого 1902 – 16 травня 1903 рр., 8 арк.

78. Справа 64. Особова справа і формулярний список про службу бельцького повітового предводителя дворянства П.М. Кишинського. 18 травня 1902 – 11 березня 1911 рр., 37 арк.

79. Справа 87. Журнал засідання головного розпорядчого комітету і листування по загальнодворянській організації допомоги хворим і пораненим воїнам на Далекому Сході. 9 червня – 27 листопада 1904 р., 206 арк.

80. Справа 103. Про пожертвування, відправлені для дворянських загонів на Далекий Схід. 7 липня – 12 грудня 1904 р., 92 арк.

81. Справа 104. Листування депутатських зборів з бельцьким повітовим предводителем дворянства, земським начальником Бендерського повіту та могильовським предводителем дворянства. 8 березня 1904 – 8 січня 1905 рр., 123 арк.

82. Справа 106. Листування з бессарабським губернатором, повітовими предводителями дворянства, повітовими земськими управами про збір пожертвувань дворянством на потреби війни з Японією. 28 січня – 16 грудня 1904 р., 429 арк.

83. Справа 107. Листування депутатських зборів з земськими управами і предводителями дворянства про збір пожертвувань дворянством на потреби військового часу. 3-19 листопада 1904 р., 247 арк.

84. Справа 108. Листування депутатських зборів з бессарабським губернським правлінням, московським предводителем дворянства, виконавчою комісією дворянського загону Червоного Хреста про організацію загально дворянської допомоги хворим і пораненим на Далекому Сході. 3 серпня 1904 – 10 січня 1906 рр., 89 арк.

85. Справа 117. Прохання бессарабських дворян про прийняття їх в санітарний загін для допомоги пораненим у війні з Японією. 28 червня – 26 серпня 1904 р., 12 арк.

86. Справа 145. Особова справа і формулярний список про службу акерманського повітового предводителя дворянства М.Є. Понсе. 13 травня 1905 – 30 січня 1911 р., 45 арк.

87. Справа 173. Особова справа і формулярний список про службу бельцького повітового предводителя дворянства надвірного радника І.М. Бузні. 27 березня 1907 – 9 червня 1914 рр., 96 арк.

88. Справа 193. Особова справа і формулярний список про службу депутата дворянства по бельцькому повіту Л.М. Стамо. 23 травня – 10 червня 1908 р., 18 арк.

Ф. 201. Бессарабський приказ громадського піклування (1822-1917 рр.)

Оп. 1

89. Справа 98. Накази уряду сенату про нестачу розмінної монети в обігу, мирному трактаті, укладеному між Росією, Англією, Францією та іншими для відома та керівництва. 20 лютого – 31 грудня 1856 р., 8 арк.

Ф. 309. Кишинівсько-оргеєвський предводитель дворянства (1822-1917 рр.)

Оп. 1

90. Справа 192. Лист губернського предводителя дворянства про заснування бессарабського комітету для збору пожертв на придбання морських суден добровільного флоту. 14 червня – 31 серпня 1878 р., 12 арк.

Законодавчі акти

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі ПСЗ. II). Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии.

91. № 28994: Положение о государственном ополчении, 29 января 1855 г. ПСЗ. II. Т. 30. С. 86–99.

92. № 30877: О всемилостивейшем даровании народу милостей и облегчений по случаю коронавания его императорского величества, 26 августа 1856 г. ПСЗ. II. Т. 31. С. 789–813.

93. № 30882: Высочайшая грамота всем сословиям Бессарабской области, 26 августа 1856 г. ПСЗ. II. Т. 31. С. 804.

94. № 30895: Правила для раздачи бронзовой медали и наперсного креста в память минувшей войны 1853-1856 гг., 26 августа, 1856 г. ПСЗ. II. Т. 31. С. 811–813.

95. № 56525: Положение о государственном ополчении, 30 октября 1876 г. ПСЗ. II. Т. 51. С. 400–405.

96. № 58413: Об учреждении медали в память турецкой войны 1877-1878 гг., 17 апреля 1878 г. ПСЗ. II. Т. 53. С. 274–275.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье (далі ПСЗ. III). Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии.

97. № 27284: Об учреждении медали в память японской войны 1904-1905 гг., 21 января, 1906 г. ПСЗ. III. Т. 26. С. 49–50.

Опубліковані джерела

98. Доклады собрания предводителей и депутатов дворянства очередному собранию дворянства Санкт-Петербургской губернии. Санкт-Петербург: Типография М.Д. Ломковского, 1908. Ч. I. 46 с.

99. Кишиневское благотворительное общество «Бессарабец». Очерк деятельности за восемь лет его существования (с 1901 по 1909 гг.). Кишинев: Типография газеты «Бессарабец», 1910. 37 с.

100. Обзор деятельности состоящего под покровительством Ея императорского Величества общества попечения о больных и раненых воинах с начала нынешней войны. Санкт-Петербург: Типография и хромофотография А. Траншеля, 1877. 50 с.

101. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н.А. Тройницкий. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. Ч. III: Бессарабская губерния, 1905. 254 с.

102. Правила об обеспечении судьбы детей лиц, погибших в войну с Японией, с изложением рассуждений, на коих они основаны. Санкт-Петербург: Издание Государственной Канцелярии, 1905. 48 с.

103. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / ред. В.П. Семенов-Тянь-Шанский. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1910. Т. 14: Новороссия и Крым. 983 с.

104. Сборник Бессарабского земства, издаваемый губернской земскою управою за 1877 г. №3. Кишинев: Земская типография, 1878. 125 с.

105. Сборник Бессарабского земства, издаваемый губернской земскою управою за 1877 г. №6. Кишинев: Земская типография, 1878. 185 с.

106. Сборник законов о российском дворянстве: На основании офиц. изд. Законов о состояниях 1899 г., с доп. из др. частей Свода законов, из Полн. собр. законов и по новейшим узаконениям и с разъяснениями по решениям и определениям Правительствующего сената и по циркулярам М-ва вн. дел / Сост. Г. Блосфельдт. Санкт-Петербург: Д.В. Чичинадзе, 1901. 514 с.

107. Сборник сведений о благотворительности в России. Санкт-Петербург, 1899. 1207 с.

108. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск I. Отчет полевого штаба. Санкт-Петербург: Военная типография, 1900. 359 с.

109. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск II. Журнал военных действий, веденный в полевом штабе. Санкт-Петербург: Военная типография, 1898. 457 с.

110. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск XI. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. Санкт-Петербург: Военная типография, 1898. 277 с.

111. Устав благотворительного общества «Бессарабец». Кишинев: Типография газеты «Бессарабец», 1901. 28.

112. Elita social-politică și economică a Basarabiei. Sec. XIX – începutul sec. XX: documente / coordonator Sergiu Bacalov. Volumul 1. Chișinău: Bons Offices, 2014. 353 p.

113. Elita social-politică și economică a Basarabiei. Sec. XIX – începutul sec. XX: documente / coordonator Sergiu Bacalov. Volumul 2. Chișinău: Luxon-Prim, 2016. 346 p.

Періодичні видання

114. Бессарабська жизнь. 1904. № 29. 2 декабря.
115. Бессарабец. 1904. № 178. 8 июля.
116. Бессарабец. 1904. № 179. 9 июля.
117. Бессарабец. 1904. № 190. 20 июля.
118. Бессарабец. 1904. № 217. 9 августа.
119. Бессарабец. 1904. № 242. 17 сентября.
120. Бессарабец. 1904. № 248. 22 сентября.
121. Бессарабец. 1904. № 281. 28 октября.
122. Бессарабец. 1904. № 299. 16 ноября.
123. Бессарабец. 1905. № 2514. 26 марта.
124. Бессарабец. 1905. № 2515. 27 марта.
125. Бессарабец. 1905. № 2534. 16 июля.
126. Бессарабские областные ведомости. 1854. № 4. 7 августа.
127. Бессарабские областные ведомости. 1854. № 8. 4 сентября.
128. Бессарабские областные ведомости. 1854. № 14. 16 октября.
129. Бессарабские областные ведомости. 1854. № 15. 16 октября.
130. Бессарабские областные ведомости. 1854. № 21. 18 декабря.
131. Бессарабские областные ведомости. 1855. №1. 1 января.
132. Бессарабские областные ведомости. 1856. № 4. 28 января.
133. Бессарабские областные ведомости. 1855. № 5. 29 января.
134. Бессарабские областные ведомости. 1855. № 10. 5 марта.
135. Бессарабские областные ведомости. 1855. № 18. 7 мая.
136. Бессарабские областные ведомости. 1855. № 19. 14 мая.
137. Бессарабские областные ведомости. 1855. № 27. 9 июля.
138. Бессарабские областные ведомости. 1855. № 31. 6 августа.
139. Бессарабские областные ведомости. 1856. № 2. 14 января.
140. Бессарабские областные ведомости. 1856. № 9. 3 марта.
141. Бессарабские областные ведомости. 1856. № 45. 10 ноября.
142. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 27. 9 апреля.

143. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 50. 29 июня.
144. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 52. 6 июля.
145. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 55. 16 июля.
146. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 56. 20 июля.
147. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 57. 23 июля.
148. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 58. 27 июля.
149. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 61. 6 августа.
150. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 62. 10 августа.
151. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 72. 14 сентября.
152. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 79. 8 октября.
153. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 80. 12 октября.
154. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 84. 26 октября.
155. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 86. 14 ноября.
156. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 88. 9 ноября.
157. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 90. 16 ноября.
158. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 91. 19 ноября.
159. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 98. 14 декабря.
160. Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 100. 24 декабря.
161. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 2. 11 января.
162. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 5. 21 января.
163. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 7. 9 февраля.
164. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 11. 11 февраля.
165. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 12. 15 февраля.
166. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 13. 18 февраля.
167. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 19. 11 марта.
168. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 25. 13 апреля.
169. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 30. 20 апреля.
170. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 38. 1 июня.
171. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 48. 6 июля.
172. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 49. 10 июля.

173. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 51. 5 июля.
174. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 62. 12 августа.
175. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 67. 30 августа.
176. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 69. 18 сентября.
177. Бессарабские губернские ведомости. 1878. № 76. 30 сентября.
178. Бессарабские губернские ведомости. 1900. № 81. 25 августа.
179. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 9. 7 лютого.
180. Бессарабские губернские ведомости. 1904. №18. 2 марта.
181. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 20. 8 марта.
182. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 32. 5 апреля.
183. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 34. 16 апреля.
184. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 47. 21 мая.
185. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 55. 18 июня.
186. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 74. 6 августа.
187. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 81. 25 августа.
188. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 85. 3 сентября.
189. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 91. 20 сентября.
190. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 98. 11 октября.
191. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 107. 26 октября.
192. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 113. 22 ноября.
193. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 114. 24 ноября.
194. Бессарабские губернские ведомости. 1904. № 126. 24 октября.
195. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 7. 2 февраля.
196. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 18. 31 января.
197. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 36. 18 апреля.
198. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 63. 4 июля.
199. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 70. 22 июля.
200. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 71. 25 июля
201. Бессарабские губернские ведомости. 1905. № 81. 24 августа.
202. Кишиневские Епархиальные Ведомости. 1877. № 13. 1-15 июля.

203. Колокол. Прибавочные листы к Полярной звезде. 1857. № 4. 1 октября.

Мемуарна література

204. Гамильтон Я.С.М. Записная книжка штабного офицера во время русско-японской войны / пер. с англ. Ю. Лазаревича. – Санкт-Петербург: Издание склада «Офицер-воспитатель», 1907. Т. II. 398 с.

205. Илинский П.А. Русская женщина в войну 187-1878 гг. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшерниц и женщин-врачей. Санкт-Петербург: Типо-Литография Л.И. Шмидта, 1879. 277 с.

206. Крестовский В.В. Двадцать месяцев в действующей армии (1877-1878): письма в редакцию «Правительственный Вестник». Санкт-Петербург: Типография Министерства Внутренних Дел, 1879. Т. I. 659 с.

207. Милютин Д.А. Дневник Д.А. Милютина. Москва, 1949. Т. II: 1876-1877. 292 с.

208. Пирогов Н.И. Севастопольские письма Н.И. Пирогова. 1854-1855 / ред. и примеч. Ю.Г. Малиса. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1907. 228 с.

209. Рачинский А.В. Походные письма ополченца из Южной Бессарабии 1855-1856 г. Москва: Тип. Александра Семена, 1858. 76 с.

МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ СТАТТІ, БРОШУРИ

210. Алабин П.В. Походные записки в войну 1853, 1854, 1855 и 1856 гг. Вятка: Тип. Блинова К., 1861. Ч. 2. 451 с.

211. Алмазова Н.И. К двадцатипятилетию Российского Общества Красного Креста. Москва: Университетская типография, 1892. 24 с.

212. Аничков В.М. Военно-исторические очерки Крымской экспедиции. Санкт-Петербург: Военная типография, 1856. Ч. 1. Описания сражений на реке Альме, при Балаклаве и под Инкерманом. 113 с.

213. Бабилов И.И. Русско-японская война 1904-1905 гг.: лекция. Москва: Молодая гвардия, 1958. 35 с.

214. Бархатов М.Е., Функе В.В. История русско-японской войны. Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1907. Т. I. 263 с.
215. Башли М.І. Благодійність бессарабського дворянства в 60-70-і рр. XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей»). Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2014 р.). Переяслав-Хмельницький, 2014. URL: <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/art/317> (дата звернення: 07.10.2017).
216. Башли М.І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861 – 1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2015. 22 с.
217. Белова Е.Е. Сестры милосердия в период Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. *Ярославский педагогический вестник*. 2010. № 2. С. 33–37.
218. Березовська В.В. Титуловане дворянство Акерманського повіту. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 151–155.
219. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России / АН СССР. Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1973. 616 с.
220. Бестужев И.В. Крымская война 1853-1856 гг. Москва: Издательство АН СССР, 1956. 174 с.
221. Благотворительность в России. Составлено по высочайшему повелению Собственной его Императорского величества канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1901. Т. 2. Список благотворительных учреждений. Губернии Архангельская – Новгородская. 48 с.
222. Бобровников В.Г. Благотворительность в дворянских обществах (1775-1917 гг.). *Клио*. 2007. № 4. С. 23–26.
223. Богданович М.И. Восточная война 1853-1856 годов. Санкт-Петербург: тип. Ф. Сущинского, 1876. Т. I. 318 с.

224. Борзых А.С. Деятельность сестер милосердия в русско-турецкую войну (по воспоминаниям В.В. Верещагина и других очевидцев). Материалы Международной научной конференции «В.В. Верещагин и Восток: В предчувствии евразийства» (Черповец, 14-25 ноября 2016 г.). Черповец: ЧГУ, 2016. С. 271–277.

225. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. Москва: Наука, 1989. 192 с.

226. Виноградов В.Н. Русско-турецкая война 1877-1878 годов: власть и общество. *Славяноведение*. Москва, 2008. № 5. С. 3–11.

227. Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. Москва: Центрполиграф, 2001. 443 с.

228. Волканова Н.В. Благодійна діяльність дворян Бессарабії на сторінках місцевої преси (середина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. (Серія: Історія)*. Тернопіль, 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 29–33.

229. Волканова Н.В. Внесок дворян Бессарабії в забезпечення російської армії продовольством під час війни 1853-1856 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 104 (1). С. 62–65.

230. Волканова Н.В. Процес нагородження бессарабських дворян медаллю «В память минувшей войны 1853-1856 годов». Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23–24 вересня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 39–42.

231. Волканова Н.В. Роль дворян Бессарабії у формуванні державного ополчення під час Східної (Кримської) війни. *Парадигма пізнання: гуманітарні питання. Науковий журнал*. Київ, 2015. № 6 (9). С. 5–16.

232. Волканова Н.В. Роль дворян Бессарабії у формуванні летючих загонів під час Кримської війни. Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–

23 січня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 19–22.

233. Волканова Н.В. Фінансова допомога дворян Бессарабії пораненим і хворим воїнам під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 131 (4). С. 150–152.

234. Волкова Л.А. Благотворительность в Вятской губернии в годы русско-японской войны 1904-1905 гг. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2013. № 2 (28). Ч. I. С. 33–36.

235. Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853-1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 211 с.

236. Волошина М. Благотворительность без рекламы. *Русин*. 2008. № 1-2 (11-12). С. 141–144.

237. Гайдай О.М. Господарська та громадська діяльність династії Харитоненків за документами Державного архіву Сумської області. *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 17. С. 97–105.

238. Гайдай О.М. Еволюція культурного статусу підприємців у другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі колекціонера П. І. Харитоненка). *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. Вип. 15. С. 29–35.

239. Гарусова О. Карл Шмидт – городской голова Кишинева. Кишинев: Cartier, 2014. 129 с.

240. Гветадзе І.Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.). Донецьк: Донбас, 2013. 390 с.

241. Гладков Н.Н. История государства Российского в наградах и знаках.– Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Полигон», 2003. Т. 1. 623 с.

242. Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941-1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 128–141.

243. Гончарова Н.О. Благодійна діяльність дворянства Південної України на сторінках «Вестника благотворительности». *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 26. С. 141–147.

244. Гончарова Н.О. Добродійні ініціативи дворян у Бессарабській губернії. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 96–98.

245. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Деятельность одесских обществ помощи пострадавшим в ходе военных конфликтов (вторая половина XIX – начало XX ст.). *Альманах історичних досліджень*. Одеса, 2012. Вип. 1. С. 5–13.

246. Гребцова И.С., Гребцов В.В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (в аспекте проблемы: центр-регион): монография. Одесса: Астропринт, 2006. 320 с.

247. Гребцова И.С., Накаева С.А. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX ст.): монография. Одесса: Астропринт, 2007. 280 с.

248. Гуржій І.О., Русанов Ю.А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.

249. Гюббенет Х.Я. Слово об участии народов в попечении о раненых воинах и несколько воспоминаний из Крымской кампании. Киев: Университетская типография, 1868. 20 с.

250. Дедуш О. Національна ідентичність крізь призму імагології. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 1. С. 68–72.

251. Добродійна діяльність і меценатство в Україні / упоряд. В. Болгов. Київ: Український видавничий консорціум, 2003. Вип. I. 110 с.

252. Домонтович М.А. Обзор русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1900. 156 с.
253. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.
254. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1913. Том II. Ч. II. 660 с.
255. Звягинцева М.С. Русско-турецкая война 1877-1878 годов в периодической печати XIX века (по материалам журнала «Русская старина»). Материалы VII междунар. науч. форума молодых историков: Белгородский диалог-2015: проблемы всеобщей и отечественной истории (Белгород, 9-11 апреля 2015 г.). Белгород, 2015. С. 69–75.
256. Зіміна М.В. Добродійність поміщиків Південної України в медичній сфері та соціальному захисті населення (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. № 6. С. 149–151.
257. Зіміна М.В. Участь великих землевласників Південної України у добродійній діяльності земств. *Журнал історичних, політологічних та міжнародних досліджень*. 2013. № 1. С. 73–80.
258. Золотарев А.А., Козлов И.А. Русско-японская война 1904-1905 гг.: борьба на море. Москва: Наука, 1990. 256 с.
259. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XIX в.). Москва: Мысль, 1981. 251 с.
260. Ісса Т.В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Київ, 2018. 20 с.
261. Ильинский В.И. Благотворительность в России (История и настоящее положение). Санкт-Петербург: Тип. Имп. Человеколюбивого общ., 1908. 90 с.

262. Исаев А.А. Благотворительность и общественное призрение. Санкт-Петербург, 1895. 136 с.
263. Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867-1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федькович. Чернівці, 1998. 16 с.
264. Каспрук Л.И., Снасапова Д.М., Жакупова Г.Т. Историко-медицинские аспекты становления института сестер милосердия в России как развитие идей Н.И. Пирогова. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. № 12 (341). Вып. 60. С. 43–47.
265. Колюбакин Б.М. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии. Санкт-Петербург: Типо-Литография А.Г. Розена, 1906. Ч. I. 185 с.
266. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. Москва: Наука, 1979. 303 с.
267. Королева Л.А., Любомирова Л.П. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и российская провинциальная общественность (на примере Пензенского региона). *Международный научно-исследовательский журнал*. 2017. № 9 (63). Ч. I. С. 95–97.
268. Крупенский А.Н. Краткий очерк о бессарабском дворянстве (1812-1912): к столетнему юбилею присоединения Бессарабии. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике и А. Вильборг, 1912. 64 с.
269. Кудрявцев А.Н. Исторический очерк христианской благотворительности. Одесса, 1883. 34 с.
270. Курінна Т.М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2004. 18 с.
271. Курінна Т.М. Суспільне регулювання благодійності і меценатства зарубіжна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 350–354.

272. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812-1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 400 с.
273. Маринчук А.Е. Князь С.Д. Урусов. Записки губернатора (Кишинев 1903-1904 гг.). Кишинев: Буква, 2004. 344 с.
274. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию Красного Креста в СССР (состоявшейся 8 июня 1967 г.). Ленинград, 1968. 164 с.
275. Морозан В.В. Бессарабские дворяне на службе в российской армии в XIX в. Материалы XIX Всероссийской научно-теоретической конференции: Войны и военные конфликты в истории России: к 70-летию Великой Победы (Москва, РУДН, 21–22 мая 2015 г.). Москва: РУДН, 2015. С. 288–297.
276. Морозан В.В. Дворянский род Крупенских в истории Бессарабии. *Новый исторический вестник*. 2011. № 2 (52). С. 19–38.
277. Морозова А. Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. і Чернігівщина. *Сіверянський архів: Науковий щорічник*. 2008. Вип. 2. С. 34–43.
278. Ніколаєць К.М. Методи визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 3. С. 45–48.
279. Нищенство и беспризорность: сборник / ред. Е.К. Краснушкин, Г.М. Сегал, Ц.М. Фейнберг. Москва: Мосздравотдел, 1929. 277 с.
280. Ореховський В.О. Російське товариство Червоного Хреста: виникнення, становлення, еволюція структури (1867-1914 рр.). *Научное обозрение*. 2014. Т. 3. № 2. URL : <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/140> (дата звернення: 27.04.2018).
281. Орлов В.Д. Русский Красный Крест и его задачи в военное и мирное время. Киев: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1904. 36 с.
282. Петров А.Н. Война России с Турцией. Дунайская кампания 1853 и 1854 гг. Санкт-Петербург: Военная Типография, 1890. Т.2: 1854 г. 416 с.
283. Петровська Ю.М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. *Збірник наукових праць Харківського нац. пед. ун-ту імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. 2012. Вип. 45. С. 67–71.

284. Південна Бессарабія (кінець XVIII – XIX ст.): навчально-методичний посібник / ред. Л.Ф. Циганенко. Ізмаїл: СМІЛ, 2011. 216 с.

285. Піскіжова В.В. Висвітлення питань благодійності громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. на сторінках газети «Киевлянин». *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2014. Вип. 23. С. 278–295.

286. Реєнт О.П. Історичні події в Україні XIX – поч. XX ст.: сучасний дослідницький інтерес. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2003. 6. С. 7–12.

287. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.

288. Русско-японская война 1904-1905 гг.: Работа военно-исторической комиссии по описанию Русско-японской войны. Санкт-Петербург: Типография Т-ва А.Ф. Маркс, 1910. Т. 2. Первый период Ч. 1. От начала военных действий до боя под Вафангоу 1 июня. 161 с.

289. Сербалюк Ю.В. Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в XIX – на початку XX ст. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна*. 2015. Вип. 24. С. 163–173.

290. Сидоренко О.С. Благодійна діяльність населення Чернігівської губернії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 126–131.

291. Сидоренко О.С. Медична допомога російській армії у російсько-турецьких війнах другої половини XIX ст. (на матеріалах Чернігівської губернії). *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 7. С. 179-182.

292. Сидоренко О.С. Увічнення пам'яті чернігівців, які відзначилися у Кримській війні 1853-1856 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип. 134. С. 46–51.

293. Сидоренко О.С. Участь населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2013. С. 359–362.

294. Скакальська І. Еліта: методологія дослідження. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 9. С. 256–260.

295. Смолій В.А. Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.

296. Соколова В.А. Российское общество Красного Креста в военных конфликтах (1870-1902 гг.). *Вестник СПбГУ*. Санкт-Петербург, 2013. Сер. 2. Вып. 3. С. 162–168.

297. Сперанский В.Н. Нечто о древней и современной нам благотворительности. Москва, 1879. 142 с.

298. Ступак Ф.Я. Благодійність та соціальна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.

299. Ступак Ф.Я. Сторінка історії товариства Червоного Хреста. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2015. № 1-2. С. 139–143.

300. Сумина Е.В. Вклад различных слоев российского общества в дело освобождения балканских славян от турецкого ига в период русско-турецкой войны 1877-1878 гг. *Европа*. 2015. Том XIV. № 1-2. С. 72–79.

301. Тарнакин В., Соловьева Т. Бессарабские истории: историко-краеведческие журналистские расследования. Кишинев: Pontos, 2011. 300 с.

302. Ульянова Г.Н. Благотворительность в Российской Империи XIX – начало XX века. Москва: Издательство Наука, 2005. 435 с.

303. Фурсов В.Н., Ледовских Е.А. Благотворительная деятельность населения центрально-черноземных губерний в период русско-японской войны.

Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. 2014. Т. 31. № 15 (186). С. 123–127.

304. Хевролина В.М. Игнатьев Н.П. и его «Походные письма 1877 года». Москва: РОССПЭН, 1999. 480 с.

305. Циганенко Л., Башли М. Місце дворянства Бессарабії в розвитку лікувально-медичної справи. *Часопис української історії.* 2015. Вип. 32. С. 19–25.

306. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.): монографія. Ізмаїл: СМІЛ, 2010. 384 с.

307. Чвикалов А.И. Роль дворянского сословия в организации благотворительности в период русско-японской войны (на материалах Воронежской губернии). *Научные ведомости.* 2008. Вып. 6. С. 89–94.

308. Щербинин П.П. Дети-сироты и их призрение в период войн России начала ХХ в. *Вестник ТГУ.* Тамбов, 2013. Вып. 9 (125). С. 334–341.

309. Arbure Z. Basarabia în secolul ХІХ. Chişinău: Novitas, 2001. 739 p.

310. Bacalov S. Activitatea militară a unor moldoveni în Rusia. Cazul neamului Abaza. *Cohorta. Revistă de istorie militară.* Chişinău, 2013. Nr. 2. P. 28–52.

311. Bezviconi Gh. Contribuția la istoria boierimii basarabene. *DTN.* Chişinău, 1935. Nr. 17-20. P. 3–5.

312. Bezviconi Gh. Manuc-Bei. Chişinău: Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, 1938. 55 p.

313. Bezviconi Gh. Familia Krupenski în Basarabia. *Din trecutul nostru.* Chişinău, 1939. Anul VII. Nr. 10. P. 5.

314. Boldur A. Istoria Basarabiei. Bucureşti: Victor Frunză, 1992. 543 p.

315. Diestelmeier F. Der russische Adel im 19. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas.* 1978. Band 26. P. 376–400.

316. Eşanu A. Din istoria familiei Cantacuzino. *Rev. de istorie a Moldovei.* Chişinău, 1995. Nr. 3-4. P. 35.

317. Gherasim C. Familia de nobili Leonard. *Studii de arhondologie și genealogie*. Chișinău: Bons Offices, 2014. Vol. II. P. 231–250.

318. Gherasim C. Identitatea socială în mediul nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea (L'identité sociale au milieu de la noblesse de la Bessarabie dans le XIX-ème siècle). *Tyragetia*. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2017. Vol. XI (XXVI). Nr. 2. P. 9–19.

319. Emilciuc A. Fenomenul îmburghezirii nobilimii și înnobilării burgheziei în Basarabia (1812-1868). *Studii de arhondologie și genealogie*. Chișinău: Bons Offices, 2013. Vol. I. P. 67–76.

320. Lindenmyer A. Poverty is not a Voice: Charity, Society and the State in Imperial Russia. NJ: Princeton University Press, 1996. 335 p.

321. Negruzzi M. Familia Sturdza. *Dacia literară*. 1998. Nr. 30. P. 9.

322. Ralea M. Explicarea Omului. București: Editura «Minerva», 1996. – 350 p.

323. 100 лет Красного Креста в нашей стране / Испол. ком. Союза о-в Красного Креста и Красного Полумесяца СССР; под ред. проф. Г.А. Митерева. Москва: Медицина, 1967. 298 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації
в наукових фахових виданнях*

1. Волканова Н.В. Внесок дворян Бессарабії в забезпечення російської армії продовольством під час війни 1853-1856 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2016. Вип. 104 (1). С. 62–65.
2. Волканова Н.В. Благодійна діяльність молдовського дворянства Бессарабії в період військових конфліктів середини ХІХ – початку ХХ ст. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». Ізмаїл, 2017. Вип. 37. С. 53–57.
3. Волканова Н.В. Благодійна діяльність дворян Бессарабії на сторінках місцевої преси (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. (Серія: Історія). Тернопіль, 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 29–33.
4. Волканова Н.В. Фінансова допомога дворян Бессарабії пораненим і хворим воїнам під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 131 (4). С. 150–152.
5. Волканова Н.В. Матеріальна допомога армії з боку бессарабських аристократів під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 137 (2). С. 37–41.

Статті в іноземних виданнях

6. Volkanova N. The Nobility of Bessarabia and the Russo-Japanese war: Financial aspects. Danubius supliment. A journal of historical and cultural studies. Galați, 2017. Vol. XXXV. P. 27–33.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Волканова Н.В. Роль дворян Бессарабії у формуванні державного ополчення під час Східної (Кримської) війни. Парадигма пізнання: гуманітарні питання. Науковий журнал. Київ, 2015. № 6 (9). С. 5–16.

8. Волканова Н.В. Участь бессарабського дворянства в економічному житті регіону в ХІХ ст. Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи і Азії: Матеріали ХІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 27–28 лютого 2015 р.). Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 125–127.

9. Волканова Н.В. Благодійна діяльність дворян Бессарабії під час Кримської війни. Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, 15–17 жовтня 2015 р.). Т. І.: Історія. Економіка. Педагогіка. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. С. 19–21.

10. Волканова Н.В. Роль дворян Бессарабії у формуванні летючих загонів під час Кримської війни. Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–23 січня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 19–22.

11. Волканова Н.В. Благодійна діяльність бессарабських дворян часів Східної війни (1855-1856 рр.). Проблеми становлення української державності: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної

конференції з міжнародною участю (до 25-річниці Незалежності України) (Ізмаїл, 25 березня 2016 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2016. С. 15–19.

12. Волканова Н.В. Процес нагородження бессарабських дворян медаллю «В память минувшей войны 1853-1856 годов». Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23–24 вересня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 39–42.

13. Волканова Н.В. Благодійні заходи дворян Бессарабії (1853-1856 рр.). Теоретичні, методичні та практичні проблеми історії, філософії, соціології, політології, правознавства: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (Ізмаїл, 20 січня 2017 р.). Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2017. С. 29–32.

14. Волканова Н.В. Дворяни-іноземці в історії Бессарабії у ХІХ ст. Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць: наукове видання. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. С. 64–69.

15. Волканова Н.В. Благотворительная деятельность бессарабских дворян в период русско-японской войны (1904–1905 гг.). Geopolitics, History and Population in Eastern Europe. New research directions in Humanities and Political Sciences: International Student Conference (Galați, Romania, april 27th–28th 2017). Studium. Volume X. Supplement 1. Galați, 2017. P. 25–35.

ДОДАТОК Б

**Персональні пожертви дворян Бессарабії на державне ополчення
(1855-1856 рр.)**

№ з/п	Дворяни	Сума пожертв
1.	Бендерська надвірна радниця С. Крупенська	1 000 руб.
2.	Відставний підпоручик В. Калмуцький	80 руб.
3.	Відставний полковник Р. Добров	110 руб. 34 коп.
4.	Відставний штаб-ротмістр князь М. Кантакгрін	170 руб.
5.	Відставний штабс-капітан П. Матвеев	30 руб. 17 коп.
6.	Відставний поручик В. Монард	160 руб. 34 коп.
7.	Губернський секретар С. Герс	40 руб.
8.	Дворянин М. Аснашев	70 руб.
9.	Дворянин В. Богдан	20 руб.
10.	Дворянин В. Бузня	20 р. 84 коп.
11.	Дворянин М. Бузня	40 руб.
12.	Дворянин Н. Бузня	27 руб.
13.	Дворянин Д. Гірчев	25 руб.
14.	Дворянин С. Кассо	300 руб.
15.	Дворянин Г. Кастакій	120 руб.
16.	Дворянин О. Ласкарі	5 руб.
17.	Дворянин К. Леонард	20 руб.
18.	Дворянин М. Манук-бей	304 руб. 50 коп.
19.	Дворянин М. Мелелі	50 руб.
20.	Дворянин П. Мелелі	10 руб.
21.	Дворянин В. Навроцький	50 руб.
22.	Дворянин О. Плакіда	30 руб.
23.	Дворянин Д. Фрунзесті	50 руб.

24.	Дворянин Є. Циро	18 руб.
25.	Дійсний статський радник барон О. Стюарт	25 руб.
26.	Капітан Ф. Львів	10 руб.
27.	Колезький реєстратор П. Орлов	3 руб.
28.	Князь К. Мурузі	143 руб.
29.	Обласний предводитель дворянства Н. Ноша	200 руб.
30.	Полковник О. Башуцький	150 руб.
31.	Поміщик Ф. Ащинський	20 руб.
32.	Поміщик К. Радакагмекіш	265 руб.
33.	Штабс-капітан К. Слапінський	3 руб.
Всього		3 570 руб. 19 коп.

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1391. Копії циркулярів Міністерства внутрішніх справ, Департаменту допомоги, бессарабського губернатора про створення державного ополчення, формування дружин, підбір офіцерських кадрів і інше. 15 грудня 1854 – 10 листопада 1855 рр., арк. 108-232; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1443. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, обласним правлінням, предводителями дворянства, дворянськими установами про збір грошей на державне ополчення. 4 листопада 1855 – 19 листопада 1857 рр., арк. 3-27.

ДОДАТОК В

**Внески дворян Бессарабії з десятини землі (по 1-2 коп.)
на державне ополчення
(1855-1856 рр.)**

№ з/п	Дворянин	Кількість землі(дес.)	Пожертвувано	Додаткові внески
1.	Генерал-майор В. Дубецький	3 000 (Карлівка)	30 руб.	–
2.	Губернський секретар К. Недичковіч	4 000	40 руб.	–
3.	Дворянин Є. Гагарін	40 000	400 руб.	140 руб.
4.	Дворянин І. Золоті	4 000	40 руб.	10 руб.
5.	Дворянин М. Манзарі	2 600	260 руб.	140 руб.
6.	Майор П. Афанас'єв	9 029 (Бургаз)	90 руб. 29 коп.	–
7.	Підполковник В. Еновський	9 428	94 руб. 28 коп.	–
8.	Полковник Д. Хаперський	3 000 (Моллога)	30 руб.	–
9.	Поміщик, губернський секретар П. Ілашко	1 000	10 руб.	–
10.	Поміщик І. Зіноза	4 000 (Сагайдаки)	40 руб.	10 руб.
11.	Поміщик П. Понсе	3 172	31 руб. 72 коп.	–
12.	Поміщик М. Рапіл	7 000	70 руб.	–
13.	Поміщик В. Скриванов	2 500	25 руб.	–
14.	Поміщик Ф. Чуфлі	4 000	40 руб.	–
15.	Прапорщик В. Арсен'єв	1 800 (Шабалат)	18 руб.	–

16.	Секретар О. Зіро (Байромча)	5 620	56 руб. 20 коп.	–
17.	Статський радник О. Димидов	1 000	10 руб.	–
Всього		105 149	1 285 руб. 49 коп.	300 руб.

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1391. Копії циркулярів Міністерства внутрішніх справ, Департаменту допомоги, бессарабського губернатора про створення державного ополчення, формування дружин, підбір офіцерських кадрів і інше. 15 грудня 1854 – 10 листопада 1855 рр., арк. 161-167; 210; 228; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1443. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, обласним правлінням, предводителями дворянства, дворянськими установами про збір грошей на державне ополчення. 4 листопада 1855 – 19 листопада 1857 рр., арк. 27; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 145. Особова справа і формулярний список про службу акерманського повітового предводителя дворянства М.Є. Понсе. 13 травня 1905 – 30 січня 1911 р., арк. 4.

ДОДАТОК Д

**Грошові внески на державне ополчення
(за повітами Бессарабської області, 1855 р.)**

№ з/п	Повіт	Пожертви недворянських верств	Пожертви дворян	Кількість дворян
1.	Акерманський	167 руб. 30 коп.	977 руб. 30 коп.	18
2.	Бендерський	284 руб. 81 коп.	681 руб.	10
3.	Кагульський	186 руб. 76 коп.	2 462 руб.40 коп.	50
4.	Кишинівсько-Оргєєвський	2 977 руб.42 коп.	1 722 руб.48 коп.	87
5.	Сороксько-Яський	533 руб.72 коп.	1 609 руб. 30 коп.	55
6.	Хотинський	874 руб.	2 961 руб. 5 коп.	94
Всього		4 837 руб. 25 коп.	10 413 руб. 98 коп.	314

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1391. Копії циркулярів Міністерства внутрішніх справ, Департаменту допомоги, бессарабського губернатора про створення державного ополчення, формування дружин, підбір офіцерських кадрів і інше. 15 грудня 1854 – 10 листопада 1855 рр., арк. 161-228; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1443. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, обласним правлінням, предводителями дворянства, дворянськими установами про збір грошей на державне ополчення. 4 листопада 1855 – 19 листопада 1857 рр., арк. 32-210.

ДОДАТОК Е

**Пожертви на користь особового складу флоту та їх родин
(за повітами Бессарабської області, 1855-1856 рр.)**

№ з/п	Повіт	Сума пожертв
1.	Бендерський	20 руб. 50 коп.
2.	Кагульський	587 руб. 75 коп.
3.	Кишинівсько-Оргєєвський	302 руб. 80 коп.
4.	Сороксько-Яський	539 руб. 45 коп.
5.	Хотинський	3 128 руб. 78 коп.
Всього		4 579 руб. 28 коп.

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1391. Копії циркулярів Міністерства внутрішніх справ, Департаменту допомоги, бессарабського губернатора про створення державного ополчення, формування дружин, підбір офіцерських кадрів і інше. 15 грудня 1854 – 10 листопада 1855 рр., арк. 200; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1440. Листування депутатських зборів з бессарабським губернатором, дворянськими установами про оголошення збору серед дворянства пожертвувань на користь морських військ. 24 січня 1855 – 16 жовтня 1857 рр., арк. 17, 21-24, 28-29; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1442. Листування депутатських зборів з бессарабським генерал-губернатором, дворянськими установами про різні пожертвування дворянством на користь армії. 10 липня – 21 листопада 1855 р., арк. 16.

ДОДАТОК Ж

**Порівняльна таблиця пожертв та витрат
«Товариства піклування про поранених і хворих воїнів» за 1877 р.**

№ з/п	Дата	Пожертви	Витрати
1.	Грудень 1876 р.	–	–
2.	Січень 1877 р.	10 руб.	–
3.	Лютий 1877 р.	–	–
4.	Березень 1877 р.	52 руб. 17 коп.	800 руб.
5.	Квітень 1877 р.	3 руб.	2 188 руб.
6.	Травень 1877 р.	1 051 руб.	1 100 руб.
7.	Червень 1877 р.	1 815 руб. 50 коп.	800 руб. 50 коп.
8.	Липень 1877 р.	1 428 руб. 74 коп.	3 300 руб.
9.	Серпень 1877 р.	1 433 руб. 57 коп.	1 857 руб. 40 коп.
10.	Вересень 1877 р.	669 руб. 63 коп.	1 106 руб. 26 коп.
11.	Жовтень 1877 р.	2 989 руб. 13 коп.	1 225 руб. 22 коп.
12.	Листопад 1877 р.	1 096 руб. 89 коп.	2 012 руб. 32 коп.
Всього		10 549 руб. 63 коп.	14 389 руб. 70 коп.

Складено за: Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 98. 14 декабря.

ДОДАТОК 3

Санітарний потяг для перевезення хворих і поранених воїнів під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/2644364.html> (дата звернення: 27.08.2018)

ДОДАТОК И

**Грошові внески дворян Бессарабської губернії
під час російсько-японської війни
(1904-1905 рр.)**

№ з/п	Повіт	Весна 1904 р.	Літо 1904 р.	Осінь 1904 р.	Зима 1905 р.	Весна 1905 р.
1.	Акерманський	3 497 руб.	1 700 руб.	826 руб. 33 коп.	558 руб. 49 коп.	–
2.	Бельцький	28 539 руб.	11 267 руб. 87 коп.	126 руб. 32 коп.	–	28 руб.
3.	Бендерський	12 207 руб.	6 286 руб. 1 коп.	1 570 руб. 76 коп.	–	–
4.	Кишинівський	23 552 руб. 20 коп.	7 843 руб. 34 коп.	7 773 руб. 98 коп.	–	39 руб.
5.	Оргєєвський	12 012 руб.	4 419 руб. 95 коп.	2 389 руб. 30 коп.	–	–
6.	Сорокський	13 709 руб.	2 772 руб. 31 коп.	–	129 руб. 31 коп.	–
7.	Хотинський	25 220 руб.	7 428 руб. 25 коп.	6 972 руб. 70 коп.	1 128 руб. 5 коп.	–
Всього		118 736 руб. 20 коп.	41 717 руб. 73 коп.	19 659 руб. 39 коп.	1 816 руб. 30 коп.	67 руб.

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 2. Справа 107. Листування депутатських зборів з земськими управами і предводителями дворянства про збір пожертвувань дворянством на потреби військового часу. 3-19 листопада 1904 р., арк. 62, 68.

ДОДАТОК К

Дані про худобу та фінанси, передані аристократами Бессарабської області на потреби армії (за повітами, 1854-1856 рр.)

№ з/п	Повіти	Здано волів по квитанціям	Гроші, отримані від продажу корів і овець
1.	Акерманський	47	20 руб.
2.	Бендерський	55	140 руб. 76 коп.
3.	Кагульський	117	32 руб.
4.	Кишинівсько-Оргеевський	249	129 руб. 1 коп.
5.	Сороксько-Яський	320	102 руб. 50 коп.
6.	Хотинський	190	–
	Всього	978	424 руб. 36 коп.

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1408. Листи дворян Бессарабської області і список осіб, які пожертвували на користь армії рогату худобу і гроші на його придбання. 30 січня 1854 – 10 червня 1856 рр., арк. 83.

ДОДАТОК Л

**Відомості про персональні пожертви бессарабських дворян
на користь армії (худоба та провіант, 1854-1855 рр.)**

№ з/п	Дворянин	Волів (шт.)	Крупи (чверті)	Сухарів (пудів)	Сала (пудів)	Солі (пудів)
1.	Є. Андронович	1	–	–	–	–
2.	А. Арнаутов	–	2	5	–	5
3.	М. Бадарев	4	–	–	–	–
4.	Е. Бантиш	1	–	–	–	–
5.	М. Богуш	2	–	–	–	–
6.	І. Бодеско	2	–	–	–	–
7.	С. Боканчі	4	–	–	–	–
8.	Н. Ботян	1	–	–	–	–
9.	В. Бурковський	2	–	–	–	–
10.	Є. Гаврилиця	1	–	–	–	–
11.	Є. Германсон	–	10	–	9	9
12.	Д. Гіржев	1	–	–	–	–
13.	Г. Дем'янова	6	–	–	–	–
14.	К. Добров	2	–	–	–	–
15.	Е. Дубинська	2	–	–	–	–
16.	М. Дубинський	–	4	132	–	–
17.	М. Дунін	1	–	–	–	–
18.	К. Ізмана	1	–	–	–	–
19.	Е. Калмуцька	2	–	–	–	–
20.	М. Кантакузін	10	–	–	–	–
21.	Г. Козак	2	–	–	–	–
22.	В. Колович	2	–	–	–	–
23.	І. Креметчегло	–	10	–	–	–

24.	Г. Кречиневська	1	–	–	–	–
25.	С. Крижанівський	2	–	–	–	–
26.	С. Крупенська	36	–	–	–	–
27.	Н. Куш	1	–	–	–	–
28.	Є. Лазо	2	–	–	–	–
29.	К. Лебедєв	4	–	–	–	–
30.	С. Лебедєв	4	–	–	–	–
31.	М. Леденьова	1	–	–	–	–
32.	І. Манук-бей	50	–	–	–	–
33.	Г. Маразлі	35	4	–	8	8
34.	Е. Матвеев	1	–	–	–	–
35.	В. Мутафаглу	–	3	–	6	6
36.	К. Накко	1	–	–	–	–
37.	Є. Негурова	2	–	–	–	–
38.	А. Оханова	3	–	–	–	–
39.	Г. Погона	2	–	–	–	–
40.	М. Понсе	8	–	–	–	–
41.	І. Преку	1	–	–	–	–
42.	П. Родоконакі	–	3	14	6	6
43.	Н. Россет	2	–	–	–	–
44.	М. Соломон	2	–	–	–	–
45.	Е. Стаматі	4	–	–	–	–
46.	М. Стамо	1	–	–	–	–
47.	І. Старов	10	–	–	–	–
48.	І. Старорадов	–	2	75	5	5
49.	Є. Стирче	1	–	–	–	–
50.	А. Стурдза	50	–	–	–	–
51.	І. Стурдза	10	–	–	–	–
52.	К. Стражеско	2	–	–	–	–

53.	І. Строеско	1	–	–	–	–
54.	В. Тудорі	1	–	–	–	–
55.	Е. Феодорова	5	–	–	–	–
56.	І. Феон	2	–	–	–	–
57.	Д. Фрунзетті	2	–	–	–	–
58.	М. Чехурян	2	–	–	–	–
59.	Є. Чугурян	2	–	–	–	–
60.	Є. Циро	1	–	–	–	–
61.	А. Яновська	3	–	–	–	–
62.	К. Яні	2	–	–	–	–
Всього		304	38	226	34	39

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1442. Листування депутатських зборів з бессарабським генерал-губернатором, дворянськими установами про різні пожертвування дворянством на користь армії. 10 липня – 21 листопада 1855 р., арк. 25; НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1408. Листи дворян Бессарабської області і список осіб, які пожертвували на користь армії рогату худобу і гроші на його придбання. 30 січня 1854 – 10 червня 1856 рр., арк. 1-16.

ДОДАТОК М

**Пожертви від акерманських дворян
(1855 р.)**

№ з/п	Дворянин	Сіно (пудів)
1.	А. Арнаутов	1 000
2.	В. Вишневський	1 000
3.	Є. Германсон	1 000
4.	М. Дубинський	1 000
5.	П. Кжяков	500
6.	К. Куртика	350
7.	С. Морар	930
8.	О. Мутафаглу	1 000
9.	В. Пасхал	1 775
10.	І. Руссов	1 320
11.	К. Родонакі	761
12.	В. Стурдза	73
Всього		11 709

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1442. Листування депутатських зборів з бессарабським генерал-губернатором, дворянськими установами про різні пожертвування дворянством на користь армії. 10 липня – 21 листопада 1855 р., арк. 25.

ДОДАТОК Н

Внесок дворян Бессарабії в забезпечення
армії кіньми (1854-1855 рр.)

№ з/п	Предводителі дворянства	Прийнято на піклування	Повернуто	Забраковано	Гроші за забракованих	Померли	Вкрали	Не повернуто
1.	Акерманський	61	43	15	536 руб. 25 коп.	–	–	3
2.	Бендерський	84	70	11	393 руб. 25 коп.	3	–	–
3.	Кагульський	54	14	–	–	–	–	40
4.	Кишинівсько- Оргєєвський	103	84	1	35 руб. 75 коп.	1	1	16
5.	Сороксько- Ясський	251	210	39	1 394 руб. 25 коп.	–	–	2
6.	Хотинський	45	16	23	822 руб. 25 коп.	–	–	6
Всього		598	437	89	3 181 руб. 75 коп.	4	1	67

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 1. Справа 1385. Листування з бессарабським генерал-губернатором, предводителями дворянства, командирами I-х бригад 14 і 15 піхотних дивізій про збір у всіх повітах Бессарабської області коней для армії. 9 березня 1853 – 31 серпня 1855 рр., арк. 5; 33-34; 40-47.

ДОДАТОК П

**Матеріальна допомога бессарабських аристократів військовослужбовцям
(червень-грудень 1904 р.)**

№ з/п	Дата	Листовий тютюн (фунтіє)	Червоне вино (пляшок)	Речі (ящиків)	Книги (шт.)	Ячмінна крупя (фунтіє)	Кукурудзяна крупя (фунтіє)	Чай, цукор (фунтіє)	Вага (фунтіє)
1.	25 червня	2 368	1 121	–	–	–	–	–	–
2.	27 липня	2 098	1 237	–	–	–	–	–	–
3.	30 липня	7 830	800	–	–	–	–	–	–
4.	20 серпня	3 444	393	8	90	–	–	–	–
5.	8 вересня	–	1 950.	–	–	–	–	–	–
6.	15 вересня	17 740	250	5	90	–	–	–	90
7.	7 жовтня	4 595	–	8	–	12 171	7 604	–	–
8.	20 листопада	–	–	–	–	12 230	–	74	–
9.	2 грудня	2 428	–	–	–	–	–	–	–
10.	26 грудня	–	1 000	2	–	–	–	–	–
11.	27 грудня	3 315	–	–	–	–	–	–	–
Всього		43 818	6 751	23	180	24 401	7 604	74	90

Складено за: НАРМ. Ф. 88. Оп. 2. Справа 103. Про пожертвування, відправлені для дворянських загонів на Далекий Схід. 7 липня – 12 грудня 1904 р., арк. 18-65; НАРМ. Ф. 88. Оп. 2. Справа 104, Листування депутатських зборів з бельцьким повітовим предводителем дворянства, земським начальником Бендерського повіту та могольовським предводителем дворянства. 8 березня 1904 – 8 січня 1905 рр., арк. 108, 119.

ДОДАТОК Р

**Перев'язувальний матеріал, пожертвований
бессарабськими дворянами для армії в 1855 р.**

№ з/п	Дворянин	Корпія (фунтів)	Бинт (аршин)
1.	М. Андріанова	4	–
2.	В. Бржосніовська	10	–
3.	К. Варзар	4	–
4.	К. Донич	26	–
5.	М. Еліяті	15	–
6.	Ю. Жнова	5,5	105,5
7.	Р. Жучковська	7	–
8.	І. Канська	46	–
9.	К. Кірікі	5,5	–
10.	З. Кешко	20	–
11.	К. Ломакіна	3,5	–
12.	З. Паладуца	3,2	–
13.	П. Перо	–	10
14.	К. Ришкан	6	–
15.	С. Руссо	10	23
16.	Н. Телемешт	–	105
17.	Н. Феодос'єва	52	–
Всього		217,7	243,5

*Складено за: Бессарабские областные ведомости. 1855. № 19. 14 мая;
Бессарабские областные ведомости. 1855. № 27. 9 июля.*

ДОДАТОК С

**Речові пожертви військовослужбовцям від
Кишинівського дамського комітету (травень-липень 1877 р.)**

№ з/п	П.І.Б.	Рушників (шт.)	Сорочок (шт.)	Простиралл (шт.)	Гудзиків (шт.)	Тасьми (пачок)	Папір (котишок)	Ниток (котишок)	Голок (шт.)
1.	А. Авербух	–	–	–	–	–	–	5	–
2.	Н. Вейс	–	–	–	408	12	–	–	–
3.	О. Вранова	–	–	–	–	5	8	–	–
4.	Є. Гафенко	72	–	–	–	–	–	–	–
5.	К. Горбачевська	–	–	–	–	10	–	–	–
6.	А. Грінберг	–	–	–	–	–	168	2	350
7.	А. Донич	–	–	–	–	6	–	–	–
8.	М. Зайчикова	–	–	–	144	5	–	–	–
9.	О. Катаржи	–	36	12	–	–	–	–	–
10.	В. Лебедева	–	–	–	–	5	–	–	–
11.	А. Очан	24	–	–	–	–	–	–	–
12.	Р. Махлін	–	–	–	–	–	–	21	500
13.	М. Семіградова	12	–	–	–	–	–	–	–
14.	І. Шварц	15	–	–	–	–	–	–	–
	Всього	123	36	12	552	43	176	28	850

Складено за: *Бессарабские губернские ведомости. 1877. № 58. 27 липня.*

ДОДАТОК Т

Медаль «На згадку про минулу війну 1853-1856 років»

Аверс

Реверс

URL: http://poryvaev.ru/kladu_i_sokrovisha/spravochnik_kladoiskatelja/medal_v_ramyat_krimskoj_voyni.html (дата звернення: 27.08.2018).

ДОДАТОК У

**Список бессарабських дворян – одержувачів медалі
«На згадку минулої війни 1853-1856 років»**

№ з/п	П.І.Б. дворянина	Чин або посада	З якого року перебував на службі
1.	Бальш Є.	обласний предводитель дворянства	1850
2.	Берокла Л.	представник від грецьких дворян м. Ізмаїл	1853
3.	Білевич О.	колезький реєстратор	1836
4.	Ботезат І.	колезький реєстратор	1846
5.	Брокозовський О.	колезький асесор	1844
6.	Гафенко В.	колезький секретар	1831
7.	Глемейцький М.	колезький секретар	1851
8.	Донич С.	колезький асесор	1853
9.	Катаказі А.	надвірний радник	1844
10.	Катруца О.	губернський секретар	1854
11.	Козак І.	губернський секретар	1846
12.	Кочу І.	губернський секретар	1842
13.	Крісті І.	титулярний радник	1854
14.	Крісті С.	колезький реєстратор	1852
15.	Лазо Є.	депутатський поручик	1854
16.	Латга О.	відставний поручик	1854
17.	Леонард Є.	дворянин без чину	1825
18.	Лупа К.	колезький реєстратор	1844
19.	Патракі І.	колезький реєстратор	1822
20.	Пурціп В.	колезький реєстратор	1846

21.	Родіян О.	титулярний радник	1842
22.	Руссо Д.	колезький асесор	1822
23.	Руссо О.	колезький реєстратор	1844
24.	Северинівський Г.	колезький секретар	1819
25.	Станчулов М.	колезький реєстратор	1854
26.	Стамо М.	губернський секретар	1845
27.	Статі О.	титулярний радник	1832
28.	Стирга Є.	колезький реєстратор	1853
29.	Стопановський О.	колезький реєстратор	1845
30.	Суручат Ф.	колезький реєстратор	1848
31.	Твердохлебов Є.	предводитель дворянство м. Акерман	1817
32.	Чолак І.	дворянин без чину	1839
33.	Шляревський О.	титулярний радник	1825

Складено за: ДАОО. Ф. 1. Оп. 194. Справа 244. Про бронзові медалі, встановлені в пам'ять війни 1853-1856 рр. 30 листопада 1856 р., арк.6-9.

ДОДАТОК Ф

Медаль «На згадку про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр.»

Аверс

Реверс

URL: <http://medalirus.ru/sobitiya1865-1914/medal-russko-turetskoy-voyny-bronza.php> (дата звернення: 27.08.2018).

ДОДАТОК X

Медаль «На згадку про російсько-японську війну»

Аверс

Реверс

URL: <http://www.bibliotekar.ru/3-1-3-ordena-i-medali-rossii/58.htm> (дата звернення: 27.08.2018).